

Գիրքը յուսադատճեճահանվել է
A-PDF DjVu TO PDF DEMO: Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

"Նամահայկական էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից եւ ներկայացվում է իր

այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է

օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

Library

ՄԱՅՑՈՒՄ ԿԱՐՆԱԿԱՆ ԵՐ ԶԵՐ ԵՐԿՐՈՒՄՆԵՐ ԱՐԿԵՐԱԸ ԼՅՅԱՅԱՈՒ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆԵՏ
ԼՈՒՄԻՆՈՍԿԵՆԱՆՈՒՄԵՆԻ ԳՐԵՐԸ:

ՔՐՈՑԻՆ ԳՐԵՐԻ ՄՏԵՐՈՄԱՆ ՄԱՆԸՄԱՐԱՆՆԵՐԸ ԿԱՐՆԱԿԱՆ
ԻՄՈՒՄԱՆ "ՏԱՐԱԾՅԱՆՈՒՄ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՈՑՔԻՆՑ

www.freebooks.am

ԵՆԴՐՈՒՄԱՆ ԵՎՐ, ՈՐ ԾԳՏՎՈՒՄ ԵՐ ՄՏԵՐ ԿՈՑՔԻՆՑ
ՑԱՆԿՈՒՄ ԵՎՐ ԶՈՒՆԻ ԸՆԹԵՐՏՈՒՆԻՑՈՒՄ:

ԳՐԵՐ ԱՐԿԵՐ՝ freebooks@rambler.ru

**ՀՈՐԻ ԲԱԼԱՅԱՆ
ЗОРИЙ БАЛАЯН
ZORI BALAYAN**

**ԴՆՈՍՉԻՆԻ
ПРОТИВОСТОЯНИЕ
WITHSTANDING**

ԶՈՐԻ ԲԱԼԱՅԱՆ
ЗОРИЙ БАЛАЯН
ZORI BALAYAN

ԴԻՄՈՎՈՅՈՒՄ
ПРОТИВОСТОЯНИЕ
WITHSTANDING

Երևան «Լույս»
Ереван «Луис» 1989
Yerevan "Louis"

ԳՄԴ 84 ՀՂ- 4
Բ 200

Բալայան Զորի

Բ 200 Դիմակայում եր. «Լույս» 1989, 176 էջ

Գիրքը նվիրված է Հայաստանի դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժին

Балаян З. Г.

Противостояние Ер «Луйс», 1989, 176 стр

Книга посвящена землетрясению в Армении 7 декабря 1988 г

Zori Balayan

Withstanding. Yer Louis, 1989 p 176

The book is about the earthquake in Armenia,
December 7, 1988

Ձ 4700000000 ()
702(01) 1989 շնչատարարված 1989

«Լույս» հրատարակչություն

© Издательство «Луйс»,
Publishing House "Louis"

1989

Երկրաշարժից անմիջապես հետո կենտրոն ուղարկված առա-
ին հեռագրերից մեկը՝ «Լենինականում տեղի են ունեցել ուժգին
տորբեկոնյա ցնցումներ: Կան մարդկային շատ զոհեր և ավերա-
տույթներ: Քաղաքի ամբողջ թաղամասեր ավերված են: Վեց
գյուղ եխնույին է ավերված: Բնակչությունը գտնվում է բաց եր-
կրեթի տակ: Այնտեղ է մեկնել հատուկ կառավարական հանձնա-
ժողովր...»: Պատասխան հեռագրերից մեկը՝ «Վրաստանի կառա-
վարությունը ձեզ հետ միասին խորապես վշտացած է ժողովրդին
հասած սղեռի պատճառով: Հաստատապես համոզված ենք, որ
ուղ ժողովուրդը արհաբար կդիմանա նաև այս հարվածին: Տա-
րերի կործանարար ուժին կդիմակայի իր կոփված կամքով...»:
Մասին հայտարարություններից մեկը. «Նրանք, ովքեր սուտ լու-
րեր կուտարածեն և խուճապ կստեղծեն, կենթարկվեն քրեական կամ
վարչական պատասխանատվության»: Այնուհետև հեռագրեր Մոսկ-
վայից, մեր երկրի բոլոր ծայրերից, աշխարհի տարբեր անկ-
յուններից: № 535 ընթացիկ հաշվեհամարին սկսեցին փողեր
տորբել Մոսկվայից, Լենինգրադից, տարբեր հանրապետություն-
ներից, Ամերիկայից, Ֆրանսիայից, առանձին մարդկանցից: Մա-
տուր բնակչությանը կանոնավոր կերպով տեղեկացնում էր հան-
րաստության ստացած բեռների ցուցակը: Արտասահմանում
գեղում մեքենաների ցուցակում կային տուֆի, բազալտի և քարի
կործր ապարները մշակող ամրակալված կոմպրեսորային սարքեր,
№ 1 կլմինդրի կաղապարներ, № 2 գնդավոր աղացներ:

Ամեն մի հեռագիր, ամեն մի նամակ, ամեն մի այսպես ասած բեռ անմիջապես պատասխան էր ստանում: Օրինակ. «Երախտագիտությամբ հաստատում ենք Ձեր վերոհիշյալ նամակի հետ ուղարկված 640 ուրբու ստանալը»: Այսպիսի հեռագիր առաքվեց Թեհրան՝ Պարսկաստանում մեր լիազոր ներկայացուցչին:

Երկրաշարժից անմիջապես հետո խուճապ ընկավ ոչ թե նրանց մեջ, ովքեր կորցրել էին իրենց հարազատներին ու բարեկամներին, ովքեր զրկվել էին օթևանից, այլ կառավարական հանձնաժողովի անդամների մեջ: Նրանք անընդհատ վիճում էին: Չէին կարողանում մշակել մի սկզբունք, որով պետք է օգնություն ցույց տրվեր աղետյալներին: Պարզվում է, որ երկրաշարժի վերաբերյալ չեն եղել հրահանգներ և ցուցումներ. հրդեհի վերաբերյալ եղել են, իսկ երկրաշարժի մասին՝ ոչ: Եվ այդժամ կառավարությունը կայացնում է հատուկ որոշում. «Լեհիճակյան քաղաքում և Լեհիճակյանի գավառում տեղի ունեցած երկրաշարժը հրդեհից ապահովագրական պատահարի հետ հավասարեցնելու և երկրաշարժից տուժած բնակչության ապառքներն ու վնասումները համսւձայն կոպարային ապահովագրության հանկու մասին»: Որոշումը ստորագրել են Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդի նախագահի տեղակալ Յա. Ռուդգուտակր և Սովնարկոմի ու ԱՊԽ-ի գործերի կառավարիչ Պ. Գորբունովը: Մոսկվա, 1927 թվականի ապրիլի 25:

Հրահանգն այն ժամանակ չէր փոփոխվել: Երևի համարում էին, որ Լեհիճակյանում տեղի ունեցած երկրաշարժի նման երկրաշարժ լինում է հազար տարին մեկ: Պարզապես Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդի որոշման (ԱՊԽ) հենց սկզբում նշվում էր. «Որպես հատուկ բացառություն Լեհիճակյանում և Լեհիճակյանի գավառում տեղի ունեցած երկրաշարժը հավասարեցնել հրդեհից ապահովագրական պատահարի հետ...»:

Ականատեսները պատմում են, որ այդ օրը հրդեհ չի եղել: 1926 թվականի հոկտեմբերի քսաներկուսին, յոթն անց քսուսուճ րոպեին: Հետագայում շատերը կարծում էին, որ աղետը տեղի է

տեկնել վաղ առավոտյան: Այն ժամանակ ընդունված չէր նշել ժամանակը, ասենք՝ 19-անց 40 րոպե: Սակայն ականատեսները պնդում են, որ այստեղ մեծ սխալ չկա: Երկրաչափը տեղ է գրեթե տասնմեկ ժամ: Մինչև հաջորդ օրվա առավոտյան յոթը: Սուսվել տեղը կրկնվող ցնցումը նշվել է հոկտեմբերի 22-ին, ժամը քսաներեքին: Մոսկվա ուղարկված ամենաառաջին հեռագրում ստված էր, որ նախնական տվյալներով գոհել է 175 մարդ, վիրավորվել 144-ը: Հետո թվերը կանեն: Միայն գոհվածների թիվը կտեկնի հազարից: Հիմնովին ավերված վեց գյուղերի թվին կգումարվեն հարյուրից ավելի գյուղեր:

Օսանթանապով արխիվային փաստաթղթերին, ես ուշադրություն դարձրի, որ հիմնականում ավերվել են քսան թվականից հետո կառուցված տները: Այսինքն՝ խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո կառուցվածները: Գյուղերում փլվել էին կափածակի հյուղակները: Անվնաս էին մնացել բոլոր զորանոցները, սուսվես կոչված կայազորային բոլոր շինությունները, մասնավոր տները, որ կառուցված էին սև տուֆից: Հենց այդ տներում էլ տեղափոխվել էին աղետոյալները: Այդ օրերին ամենուրեք փակցված էին Լենինականի առողջապահական բաժնի հայտարարությունները. «Հայտնվում է, որ նոյեմբերի 5-ին, 6-ին և 8-ին կայազորի բոլոր բաղնիքները տրամադրվում են բնակչությանը»:

Եվս մի բան ականատեսների հետ զրույցից. հիմնականում բանդվել են այն տները, որոնք կառուցվել են առանց ցեմենտի: Շինարարական ամբողջ միտքը, ինչպես նրանք էին ասում, հանգում էր այն բանին, որ մի ծանր քարը մյուսի վրա դնելով՝ կարելի է նսանել ամրության: Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, թե գետինը կարող է այնպես պատռվել, որ ճեղքեր առաջանան:

Ես այնքան էլ չեմ հավատում այն մտքին, որ մարդկանց չի մտանդակ աղետի կրկնության հնարավորությունը: Մարդիկ առանց հեռուստատեսության, առանց թերթերի ու դասագրքերի էլ շատ լավ գիտեին, որ Գյումրիից՝ Ալեքսանդրապոլ-Լենինականից

ոչ շատ հեռու, Ախուրյանի աջ ափին կանգնած էր գեղեցկուհի Անին՝ Հայաստանի հնագույն քաղաքամայրերից մեկը, և այսօր այնտեղ մնացել են միայն փլատակներ: Նրանք չէին կարող նաև չիմանալ, որ Գյումրիից ուղիղ գծով մի հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվում են երկրաշարժից կործանված եռահարկ Զվարթնոց տաճարի փլատակները: Չէին կարող չիմանալ, որ ապրում են հրաքիսի վրա: Նրանք դա գիտեին և շահ տալ գիտեին: Եվ շատ լավ էին հիշում: Միայն թե ամուր ու կայուն ցեանուն չունեին: Ու դրա համար էլ մի ծանր քարը դնում էին մյուսի վրա: 1926 թվականի երկրաշարժից տուժածներից շատերը առաջին անգամ չէին լսում երկրի ընդերքի խուլ գվվոցը, առաջին անգամ չէին զգում ուժգին ցնցումները: Եվ աղետի ժամին նրանք համախմբվում էին: Օգնում էին իրար, ինչպես օգնում էին դարեր առաջ: Ինչպես միշտ: Ու թերևս հենց այդ պատճառով տարակուսանքով կարդացին աղետի հինգերորդ օրը Մոսկվայից եկած հեռագիրը, որտեղ ասված էր, թե «... ազգայնական սրկաժախնդիր քաղաքականության պատճառով տարանջատ նախկին Ալեքսանդրասյուլն ընկավ սովետների իշխանության տակ... անցյալին հատուկ անօգնականության զգացումը իր տեղը զիջեց խոր գիտակցականությանը... Թող չարախնդան խորհրդային իշխանության թշնամիները»: Եվ ամբողջ հեռագիրը այս ոգով:

Ու սկսվեց Լենինականի վերականգնումը: Քաղաքն ամբողջովին պատած էր լոզունգներով ու կոչերով. «Կոլեկտիվ ջանքերով կրճատե՛նք սոցիալիստական շինարարության դանդաղման տեմպը, որպեսզի կարճ ժամկետում կրկնակի եռանդով և հաջողությամբ ընթանանք առաջ»: «Թո՛ղ թշնամիներն իմանան ու մեկ անգամ ևս տեսնեն, թե ինչի է ընդունակ Լենինականի բանվորագյուղացիական մասսան»:

Երկրաշարժին հաջորդած առաջին տարիներին արդեն պատմական Ծիրակում վերացվեց մոտ երեսուն գյուղ: Կենդանի

մնացած գյուղացիները լցվեցին բուռն թափով կառուցվող Լեւհի-
նական: Քաղաքում հայտնվեցին առաջին բարձրահարկ շենքերը:
Լեւհինականի վերականգնման կոմիտեն համամիութենական մրք-
ույթ հայտարարեց բնակելի տների հակասեյսմիկ կոնստրուկ-
ցիաների լավագույն նախագծի համար:

Սելևտի ակաճատեսներին եւ հարցրի նաև մրցույթում հաղ-
թույների մասին: Պարզվեց, որ լեւհինականյան ողբերգությանը
հաջորդած հազար ինն հարյուր քսանյոթ թիվն անցել է Տրոցկու
եկրտամամբ Ստալինի տարած հաղթանակի նշանաբանով: Հենց
Լեւհինականում էլ այդ ժամանակ ավելի շատ խոսում էին Ալմա
Սթալի մասին, որտեղ արտրված էր Տրոցկին, քան իրենց սեփա-
կան գծրախտության: Իսկ շուտով ընդհանրապես մոռացան Լե-
ւհինականի մասին: Եվ ամենագարմանալին այն է, որ մոռացան
եկեց ճարտարապետներն ու շինարարները: Գլխավոր հատակագի-
ծը կարճում էին սոսի նրա համար, որ այն խախտեն: Քաղաքի յու-
րարանչար նոր առաջին քարտուղար ու քաղաքագլուխ միաժա-
մանակ գտնում էին նրա գլխավոր ճարտարապետը: Եվ սաես
ծեղած լինելով՝ նույն մորից՝ բողորն էլ տառապում էին մաքսի-
ժապերնով: Լեւհինականցիները պատմում են, որ իր թագավորու-
րան մի բանի տարվա ընթացքում քաղաքի այս կամ այն տերը
(որեւ իրար իրեն տեր էր զգում) հպարտ քայլում էր հինավուրց
Վլամիրում ու պարծենում, որ ինքն է կառուցել վիթխարի կոմբի-
նատ, վիթխարի գործարան, վիթխարի բնակելի թաղամաս: Եվ
պետտոմենուցնիս մինչև հազար ինն հարյուր վաթսունհինգ թվա-
կանը վատ չէին կառուցում. իհարկե, ոչ այնպես, ինչպես ցարն
էր կառուցում իր գորանոցներն ու կայագորները, բերդերն ու եկեղե-
ցիները, կամենույն դեպս խղճով էին կառուցում: Հազար ինն հար-
յուր վաթսունհինգից ասես սկիզբ առավ շինարարական կամ քաղա-
րա ինական մի նոր դարաշրջան: «Կառուցենք բարձրահարկ Լեւհի-
նական»: Այսպես էր կոչվում այդ դարաշրջանը, որն իր գագաթնա-
կետիւ նստով յոթանասուն-ութսունական թվականներին: Աճեց

մի սերունդ, որը պարզապես ոչինչ չգիտեր քաանվեց թվականի երկրաշարժի մասին: Լեւհնականցի օլիմպիական չեմպիոնների սերունդ, լեւհնականցի երգիծաբանների սերունդ, լեւհնականցի քաղաքաշինարարների սերունդ, քաղաքի հայրերի և այրերի սերունդ: Սերունդ, որը վարժվել էր այն բանին, որ ամեն ինչում և ամեն ժամանակ Լեւհնականը օրինակ էր բերվում: Մանավանդ հին Գյումրիի քաղաքաշինությունը: Սերունդ, որի մտքովն անգամ, չգիտես ինչու չէր անցնում, թե այնտեղ, որտեղ երկրաշարժ է եղել, ողբերգությունը կարող է կրկնվել: Սերունդ, որի համար միանգամայն անսպասելի էր, որ վաթսուներկու տարի քառասունհինգ օր տասնվեց ժամ և մեկ րոպե անց նույն Լեւհնականում գետինը ճեղքվեց: Եվ հազար ինը հարյուր ութսունութ թվականի դեկտեմբերի յոթին, տասնմեկն անց քառասունմեկ րոպեին միայն Լեւհնականում դադարեցին տուն կոչվել յոթ հարյուր յոթանասունչորս շենք: Ութսուներկու շենք, որոնց թվում կային տուն-թաղամասեր, հիմնովին են ավերվել: Պարզապես չկան: Եվ դրանցից ութսունը կառուցված են յոթանասուն-ութսունական թվականների: Մասամբ ավերված է հարյուր երեսուներեք տուն՝ դրանք բոլորն էլ «լճացման» տարիների տներն են: Մասնագետները գտնում են, որ հարյուր ութսունինը տուն ենթակա է քանդման: Դրանք բոլորն էլ կառուցված են խորհրդային իշխանության օրոք: Եվ լեւհնականցիներն այսօր ասում են. «Լեւհնականը փլվեց, Գյումրին մնաց»:

Թերթերը գրում են, որ երկրաշարժի ժամանակ զոհվել են տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Հաշվված է, որ տասնյակ հազարավորներ զոհվել են հենց միայն երկու հարյուր քաանհինգ հազարանոց Լեւհնականում: Մենք դեռևս կանդրադառնանք թվերին: Խոսենք մարդկանց ճակատագրերի մասին: Խոսենք այն մասին, որ զոհերը շատ ավելի քիչ կլինեին, եթե Խորհրդային Հայաստանի մարդիկ իրենց գործով ու խղճով նմանվեին իրենց հայրերին ու լլայսպերին, որ սայրել են այս հողում նախահեղափոխական Հա-

յաստանում: Եվ ինչո՞ւ միայն նախահեղափոխական: Գոնե այն-
րան խիղճ ունենայինք, ինչքան ունեինք Նիկիտա Սերգեևիչ
Խրուշչովի ժամանակ: Նույնիսկ այս դեպքում էլ կիրկվեին տաս-
նակ հազարավոր կյանքեր: Բարեխղճորեն կառուցված տներն էլ
(բացառությունները հաստատում են կանոնը) նույնպես դուրս են
եկել շարքից, առանց սարսուղու հնարավոր չէ նայել դրանց վրա:
Բայց դրանք կանգուն են մնացել: Նրանց մեջ մարդիկ կենդանի
ե, մնացել, անվնաս: Բայց ցավն այն է, որ ինք հարկանի շենքը
մեկ վայրկյանում վերածվեց... մեկ հարկանի: Չդիմացավ կոնստ-
րուկցիան: Չդիմացան բլոկները, պանելները, հեծանները: Չդի-
մացան տասը բալին ոչ միայն այն պատճառով, որ նախատեսված
էին ինք բալի համար (ասում են, որ նույնիսկ ութ բալի համար են
նախատեսված եղել), այլ որովհետև ոճրագործություն է կատար-
վել: Մեր ողբերգությունից երկու տարի առաջ երկար շարժարան-
քից հետո ինձ հաջողվեց «Լիտերատուրնայա գազետայում» հոդ-
ված տպել այն մասին, որ Արիա-Սևան թունելի բետոնի պատ-
վածքը թափվել է մի քանի կիլոմետր երկարությամբ: Նույնիսկ
ավալներ էի բերում, որ նախատեսված քսան սանտիմետր հաս-
տությամբ բետոնի շերտի փոխարեն մենք, իջնելով հանքախորշ,
հայտնաբերեցինք... հինգ սանտիմետրանոց շերտ: Բացահայտո-
րեն ավելց, որ խոսքն այստեղ գողության մասին է, որ գողը
միշտ էլ գող է, որ եթե նա գող է, ապա ցեմենտը կգողանա և
եկեղեցի կառուցելիս, և ջրանցք կառուցելիս: Երևանում պետերից
ու մեկը չհամաձայնվեց հեղինակիս հետ: Պարզապես շտապ կար-
ավ Մոսկվայից հրավիրեցին «խոշոր մասնագետների», որոնք
կույթ ունեցան հեռուստատեսությամբ և «հանգստացրին» ժողո-
վրդին: Խոսեցին երկրաբանության մասին, փլվածքի մասին,
հայելուկ այն մասին, թե ինչքա՞ն խելոք են նախագծողները:
Ընդամենը ո՛չ հեռուստատեսությամբ, և ո՛չ էլ մամուլում չհիշատակ-
վեց «Լիտերատուրնայա գազետայի» հոդվածը: Այնհայտ անտե-
ստան Մոսկվայն, դրա փոխարեն՝ անմիջապես պատժվեց Մարտունիի

շրջկոմի առաջին քարտուղարը սուկ այն բանի համար, որ գրողի հետ իջել էր թունել և ցույց տվել փլվածքը:

Արփա-Սևանի հարցում մեզ հաջողվեց ոտքի հանել հասարակայնությանը: Իսկ ժողովրդին սպառնացող մյուս աղետների հարցում հայ հրապարակախոսները ոչնչի չէին հասնում: Ես չորս անգամ փորձեցի Երևանում հոդված տպագրել այն մասին, որ քանդվել է Մարմարիկի ամբարտակը: Ինքնաշեն, տնայնագործական ամբարտակը: Դեռ փառք է, որ չէին հասցրել «արհեստական ծովը» ջրով լցնել: Այլապես չորս գյուղ երկրի երեսից անհետ կվերանար: Չկարողացա հոդվածս տպել: Չկարողացա տպել նաև հոդված այն մասին, որ Երևանում խաղաղ, անհողմ մի օր հիմնահատակ փլվեց ինն հարկանի մի անավարտ շենք: Չոհվեցին շինարարները: Փլվեց կառուցվող ավտոմոբիլային կամուրջը: Մենք երևի հետո, թերևս, միայն քսանմեկերորդ դարում կհասկանանք և հիրավի կգնահատենք ԽՄԿԿ Կենտկոմի ապրիլյան պլենումի նշանակությունը, որը, ամեն ինչից զատ, փրկում է նաև պոտենցիալ զոհերի կյանքը: Փրկում է հենց միայն նրանով, որ այսօր թույլ է տրվում գրել նշմարտությունը: Որ գողին կարող ենք գող անվանել և սրիկային՝ սրիկա: Չէ՞ որ բոլոր ժամանակներում էլ հայրենիքի զավակները հայրենիքը փրկել են նշմարտությամբ: Հայոց մեծ զավակներից մեկը գրել է. «Ուսուցիչները՝ տխմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ աստծուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ սուրբ հոգով. ոսկեսեր, նախանձոտ, թողած հեգությունը, որի մեջ աստված է բնակվում, և գայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Աշակերտները սովորելու մեջ ծույլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան...

Զինվորականները անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծույլ, ցանկասեր, թուլամորթ, գինեմոլ, հելուզակ, ավազակների բնութենակից:

Իշխանները ապստամբ, գողերին կողակից, կաշատակեր, կծծի,

մատ, ագահ, հափշտակող, աշխարհ ավերող, աղտեղասեր, ծառուներից համամիտ:

Վատավորները՝ տմարդ, սուտ, խաբող, կաշառակեր, իրավախորհրդ չպաշտպանող, անհաստատ, հակառակող: Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած...»: Եվ այս ամենից առաջ է ժողովուրդը, որն ասես քիչ էր տառապում թագավորներից, դեռ պիտի դիմանա տարերքին էլ. «...Գարունը՝ երաշտ, ամառը՝ սաստիկ անձրևային, աշունը՝ ձմեռ դարձած, ձմեռը տաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև... Եղանակը դաժան, եղամբ բերող, ջրերի անօգուտ ավելանալը և չափից դուրս պահանջը, երկրի ստողաբերությունը նվազած, անասունների աճելիությունը պակասած, այլև երկրաշարժերը և սասանումներ...»:

Այս բաները անցյալ դարում չեն գրված, և ո՛չ էլ նախանցյալ դարում: Եվ ո՛չ էլ հազար տարի առաջ: Գրված են տասնհինգ դար առաջ: Այս բաները գրել է հայոց պատմահայր, մեծագույն երոստոսակախոս Մովսես Խորենացին: Ինչպես տեսնում ենք, սուտ քիչ բան է փոխվել այն ժամանակից: Իզուր է մեզ թվում, թե մեզք փոխվել ենք, ավելի լավն ենք, կատարյալ: Մեր գլուխը մըտգործել են, որ մենք՝ ոչ ավել, ոչ պակաս, դարաշրջանի խիղճն ենք ու պատիվը: Ու մենք էլ հավատացել ենք: Ծիշտ է, ոչ թե հավատացել ենք, այլ ավելի շուտ, մերվել ենք այն մտքին, որ մեր շուրջը ու մի վատ բան չի կատարվում: Որ ոչ մի ասրասփելի բան չկա, օրինակ, նրանում, որ Բրեժնևին անվանում էին ազնիվ ու սկզբունքային ձեռք և նրա բաները փակցնում դասասենյակներում. «Ով, եթե ու ձևովները, պետք է մտահոգվեն այն մասին, որ երեխաները ու միտքը լարացնեն դպրոցի տված գիտելիքները, այլև սովորեն կորցրուկանեն, որ պահպանեն մեր հասարակության կյանքի նորմերը. թեև սովորյալ երկիրը գիտեր քարտուղարի դասեր և փեռայի կանրի նորմերի մասին: Եվ այնուամենայնիվ ոչ ոք դպրոցների մի անպրկներից չէր հանում ևս մեկ իմաստուն առաջնորդի խոստովան մարերը: Չկար այդ խիզախությունը: Ոչ ոք չէր խիզա-

խում: Ո՛չ ես, ո՛չ դու, ո՛չ նա: Մենք հիպնոսված էինք, խիզախու-
թյունից զրկված, չէինք պայքարում ոչ մի բանի դեմ: Շրջկոմի
առաջին քարտուղարը իրեն վստահված տարածքում տեր ու
տնօրեն էր: Ամեն ինչ ենթարկվում էր նրան, և ԲԽՍՍ-ը, և՛
շուկան, և՛ միլիցիան, և՛ դատախազը, և՛ առևտուրը, և՛ ճարտա-
րապետական միտքը: Ցանկացավ նա շրջկենտրոնում բետոնե
լուցկու տուփ կանգնեցնել խարխուլ հիմքի վրա՝ և կանգնեցրին:
Չնայած ամեն անգամ համոզվում էին, որ հանցագործությունն է
կատարվում, բայց ոչ ոք պատասխան չէր տալիս, նախկին դեկա-
վարի տեղը գրավում էր մեկ ուրիշը, և ամեն ինչ շարունակվում
էր: Եվ դարձյալ այն պատճառով, որ «փողով ընտրվածները»
օրենքից չէին վախենում: Նրանք միայն վախենում էին մի բանից՝
հանկարծ գահընկեց չլինի արքայաց արքան: Ոչ, ահ չունեին թա-
գավորները: Թագավորներ, որոնք ստանձնում էին ոչ միայն
հողագործների ու դատախազների անելիքները, այլև ճարտարա-
պետների և նույնիսկ քաղաքաշինարարների: Նրանցից էր կախ-
ված, թե որ գյուղը ընդմիջտ կդադարի գոյություն ունենալ, իսկ
որը՝ կդառնա քաղաք: Եվ թե ինչպիսի տներ կառուցել այն քա-
ղաքում՝ նախկին գյուղում, որ երեք հազարամյակի ընթացքում
հարյուրավոր երկրաշարժերի է դիմացել: Արհամարհելով հողի
ցավը, նրանք հրամայում էին փոքրիկ գյուղերում կառուցել երկու,
երբեմն էլ չորս հարկանի դպրոցներ: Հասարակայնությունը աղ-
մրկում էր, նամակներ գրում: Բողոքում:

Միայն այս վերջին երկու տարում և միայն հանրապետական
«Կոմունիստ» թերթում տպագրվել է պրոբլեմային հարցեր շո-
շափող հիսունվեց մեծ հոդված: Այնտեղ շոշափվել են կապիտալ
շինարարության, քաղաքաշինության, բնակարանային շինարարու-
թյան հարցեր: Այդ հոդվածների վերնագրերն իսկ եղել են ահա-
զանգող. «Ով կատորագրի մերժման ակտը», «Ռրակով կառուցել»,
«Բանվորական խիղճ է պետք», «Հարկավոր է կառուցի վերա-
կառուցում», «Ծուռ պանել», «Գծուծը երկու անգամ է վճարում»,

«ուկար»։ Խմբագրությունը չի ստացել այս նյութերից և ոչ մեկի որոտասխանը։ Նույնիսկ չեն արձագանքել այն հոդվածներին, որոնց հեղինակները գրում էին, որ ցեմենտը գողանում են։ Ես տիրիփորեն աշխատակցում եմ գրեթե բոլոր հանրապետական թերթերին և վաղուց համոզվել եմ, որ մեր ղեկավարները տեղական թերթեր պարզապես չեն կարդում։ Միայն այն բանից հետո, երբ սպոտտանում տեղի ունեցավ այս աղետը, միայն այն բանից տեսա, երբ Մ. Ս. Գորբաչովը զարմանք հայտնեց, թե կանգուն են ստուգել խրուշչովյան տները և ամբողջովին ավերվել են վերջին ուսրիներին կառուցված տները, ստեղծվեց ԽՍՀՄ Պետշինհի հատակ հանձնաժողով, որի հայտնաբերեց, որ բետոնի ամրությունը որոտնված ցածր է նախատեսվածից։

Երկրաշարժի կանխատեսումն անհնարին է։ Առաջժմ։ Սակայն տպեր կանխատեսել կարելի է և անհրաժեշտ։ «Իզվեստիան» գրում է, որ Հայաստանում երկրաշարժից դեռևս մեկուկես տարի առաջ Պետշինհի տեսչությունը բազմաթիվ թերություններ է հայտնաբերել այնպես կոչված կապիտալ շինարարության գործում և կորսել է մի փաստաթուղթ, որտեղ ընդգծված է. «...Շենքերի կառուցումը նշված թերություններով՝ չափսզանց վտանգ է ներկայացնում սեյսմիկ պայմաններում, քանզի նույնիսկ աննշան սեյսմիկ ներգործության դեպքում տեղի կունենա դրանց հիմնովին փլուզում։ Սակայն հանրապետության ղեկավարները ուշադրություն դարձրին սկտական հանձնաժողովի կազմած փաստաթղթերին։ Չիրապարակեցին։ Թաքցրին։ Եվ հետագա մեկուկես տարիս որոտակում էին կառուցել նույն թերություններով և ստատում էին շրանշաններ ու պարգևներ։ Հայտնի չէ, թե ինչքան կ'արտակարգ հանցագործությունը, եթե չլինեք դեկտեմբերի թիթ։

Մեկտեմբերի վեցին Երևանի կայագործի քաղբաժնի պետ, գեղարտիստ Մ. Ս. Կարկովի հետ (մենք միասին հեռուստատեսությամբ հարցրելուս) Լինք վարում Երևանում հայթարարված

պարետաչին ժամի պրոբլեմների մասին) թոչում էինք Գուգարքի, Սպիտակի, Ամասիայի, Ղուկասյանի շրջանները, անցնելով Կիրովականի ու Լենինականի վրայով: Դեմքս հպած սառը պատուհանին, ես նայում էի վերածնված հայրենիքիս: Նայում էի ուղղաթոռի փոքրի տակով դանդաղ սահող ամաչի, քարքարոտ հողին ու զարմանում, որ այս լուսնային մակերևույթի վրա փթթում են օագիս-քաղաքներ, օագիս-գյուղեր: Ուրախանում էի, որ անգիր գիտեի բոլոր բնակավայրերը: Անսքող հպարտությամբ ցույց էի տալիս Սուրկովին այս ու այն բնակավայրը, տալով անունները: Թոչում էինք Արագածի արևմտյան լանջով, և ձախից ես նրան ցույց էի տալիս Վերին Թալինն ու Մաստարան, Մարալիկն ու Ծիրակավանը, մի տեսակ պարծանքով ասացի, որ առջևում Լենինականն է, իսկ աջ կողմում՝ Արթիկը: Հետո կլինեն Ամասիան, Ղուկասյանը: Ես շատ լավ գիտեմ, թե յոթանասուն տարի առաջ ինչ է եղել այստեղ, երիտթուրքերի գործած ցեղասպանությունից անմիջապես հետո: Գիտեմ, թե ինչ ժառանգություն է հասել խորհրդային իշխանությանը հազար ինն հարյուր քսան թվականի նոյեմբերի քսանինին:

Ես տեսնում էի հայրենիքիս կենդանի քարտեզը ու մտածում, թե ինչ վիթխարի աշխատանք է կատարել ժողովուրդն այս կենդանի քարտեզին շունչ հաղորդելու համար: Մտածում էի, թե ինչ գնով է ժողովուրդը կենդանացրել այս քարտեզը: Ինչ գնով է կառուցել այս քաղաքները, այս գյուղերը:

Ձախից պարզ երևում է Ախուրյանի աջ ափը: Ախուրյանի վտակ Կարսը, որ կիսում է Կարսի սարահարթը: Լենինականը և Ամասիան, և դարձյալ տասնյակ ու տասնյակ բնակավայրեր գտնվում են Կարսի սարահարթի վրա: Հենց այն Կարսի սարահարթի վրա, որտեղ ամենից շատ են գրանցված երկրաշարժեր ամբողջ Հայոց լեռնաշխարհում:

Երեկոյան տուն վերադառնալիս ես կրկին նայում էի հայրենի-

նիրիս կենդանի քարտեզին ու չէի կարող պատկերացնել, որ մի րանելի ժամ հետո այս հողը կպատվի խավարով:

Ոչնչազանի բժշկական ինստիտուտի պատերի ներսում վիրաբուժարանն արոճեսոր Բ. Պ. Կիրիլովը դասախոսություն էր կարգում սրտի մասին. «...Թող մեզ ներեն սիրահարներն ու բանաստեղծները, բայց սիրուն ընդամենը մի ներմղիչ պոմպ է»: Հետո սրտովն աչն մասին, թե դարասկզբին փորձով հաստատվել է, որ սիրտը ո՞՞ս միայն սրտն է, այլև ավտոմատ պոմպ: Նա կարող է սրտ, ժամանակ աշխատել նաև գանգիկով օրգանիզմից դուրս վիճակում՝ Մեկուսացրիւմ. Բեռլինում տեսա այդպիսի հուսալիությունը է՝ օժանդակ գլխավոր օբյեկտին. Մարկսիստի խցիկում (որտեղ օգուտ մեկնել ինձ թույլ էին տալիս մտնել, սնունդով բոլոր նրաններին) ետ տվելի բուն խարտը տնայում լսեցի. «Թո՛հիչքը բոլոր ետ տալիս՝ Են տեղն տեղում վարկ չբից սուաջ, Սպիտակում, թե Ենթաակառու, Ետքում դում, թե Տրուշենում, հատկապես առաջ թե՝ օրերին մարկսիստի ետնայանի միջից ետ լսում էի սրտի գարկեր. Միտտորա, գլխատորա: Այդ գարկերը գալիս էին փլատակների տակից. Են ետ հասկանում էի, որ դա հայրուցինացիա է՝ Ետ գլխակի, ետ համոզվում էի, որ Սպիտակի ավերակներում գեղեկ քարտիսում ետ հազարավոր սրտեր:

Բեռլինացիների, հեծանների, սրանելների, քարերի, ապակիների, սրտատորայի և ծեփի բրակույտեր:— Այստեղ բազմահարկ շենք է կանգնած եղել, — հարցնում եմ սպիտակցիներին. — Քանի՞ ետրկանի էր: Մեկն ասում է՝ «հինգ», մյուսը՝ «վեց»: Ետ չեմ գարմտում: Երևանում իմ տան դիմաց կանգնած է մի բազմահարկ: Եր հիմա ինձ սպանեք էլ, չեմ հիշի, թե քանի հարկանի է: Բայց սպիտակցիները միաբերան ասացին, որ շենքի առաջին հարկում իտալացի կար: Արդյունաբերական ապրանքների մեծ խանութ: Եվ ավելացրին, որ այդ ժամին այնտեղ շատ ժողովուրդ է եղել: Մի րանի օր շարունակ ձայներ էին լսվում փլատակների տակից: Մեկտեմբերի իննին մի մեծ խումբ հավաքվեց նախկին շենքի մոտ,

որի առաջին հարկում գտնվում էր արդյունաբերական ապրանքների խանութը: Ինձ ցույց տվին մի ճերմակահեր տղամարդու, որին մի քանի մարդ բռնած էին պահում, որ վայր չընկնի: Խանութում եղել են նրա հարազատները: Ամբողջ գիշեր բետոնե սալի հետևից նա խոսել է կնոջ հետ, որը սեղմված է եղել սառնարանի և բետոնե սալի արանքում: Կինը շարժվել չէր կարողանում: Նա ամուսնուն հարցնում էր երեխաների մասին: Ամուսինը նրան էր հարցնում: Պարզվում է, որ նա խանութ է մտել իր մոր և զարմիկի հետ: Հիմա չգիտի, որտեղ են նրանք: Եվ ինքն էլ արդեն շնչահեղձ է լինում:

Ամբարձիչը մոտեցրին շենքին: Մասնագետները իսկույն զգուշացրին, որ չի կարելի բարձրացնել վերևի սալը, քանի որ հայտնի չէ, թե ինչի վրա է այն հենված: «Կարող է ամեն ինչ տեղից շարժվել ու նրան ճզմել», — ասաց փրկարարներից մեկը: Եվ ավելացրեց. «Պետք է փորել, անցք բացել»: Ու ինքը սկսեց անցք բացել: Բետոնի վրա: Հանքահատ մուրճով: Բետոնի բեկորները հավաքում էին էմալապատ կաթասայի մեջ և ձեռքից ձեռք փոխանցում, որ թափեն: Բեկորները հավաքում էին նաև սպիտակ սավանի մեջ: Եվ որքան մոտենում էին ճեղքին, որտեղից պատրաստվում էին դուրս հանել կնոջը, այնքան ուժգին ու բարձր էին լսվում նրա տնքոցները: Վերջապես անցքը երևաց: Զգուշորեն լայնացրին: Ինչ-որ մեկը հանելով բանկոնը՝ գլխիվայր ցած սողաց: Որոշ ժամանակ անց սկսեց թափահարել ոտքերը, հասկացնելով, որ իրեն դուրս քաշեն:

Կնոջ դեմքը սև էր նեզրի դեմքի պես, մազերը ճերմակ էին (կամ փոշույ էին ծածկված): Մի երկու վայրկյան հետո դեմքի գույնը սկսեց բացվել: Հենց ճեղքի մոտ կանգնած բժիշկները իսկույն սրսկեցին նրա ձեռքը: Զահել տղաները, ճարպկորեն ու ոչ ճարպկորեն, օգնելով և խանգարելով իրար, աշխատելով չընկնել բետոնե սալերին, տարան պատգարակի վրա դրված կնոջը: Մոտեցան շտապ օգնության մեքենային, որը շչակը միացրել էր դեռ

միևնիստ պատգարակը կդնեն: Մեքենան ոռնալով սացավ, փոշին լսեկով առանց այն էլ փոշեթաթախ գլխներին: Ու միայն այդ ժամանակ մարդիկ շրջապատեցին ճերմակահեր տղամարդուն, սրին դեռ բռնած էին պահում բարեկամները: Նա լաց էր լինում: Իդան աչքալույս էին տալիս: Իսկ նա իրեն շրջապատած մարդկանց միջից նայում էր ու նայում քանդված տան կողմը: Այնտեղից դեռ լսվում էին հառաչանքներ: Այնտեղ դեռ տրոփում էին մարդկանց սրտերը:

Իրանց կարելի էր փրկել միայն առաջին ժամերին, առաջին օրերին: Բայց հենց առաջին ժամերին և առաջին օրերին չկային մեխանիզմներ: Չկար գիշերային լուսավորություն: Չկային պրոֆեսիոնալ փրկարարներ: Եվ երբ աստիճանաբար սկսեցին գալ փրկարարներն ու մեխանիզմները, պարզվեց, որ ճանապարհների գաղտնիք էն մի բանի կիրճետարանց խցանումներ: Ճանապարհների ու խաչմերուկների ամբողջովին լցված են մասնավոր մեքենաներով: Ու ծայր առան կշտամբանքներն ու հայհոյանքը, իբր, կու կազմակերպվածություն, իբր այդ վարորդներն անկարգապահ են ու ետապաշտ: Աղետի գոտին հայտարարվեց հատուկ, ավելի անկեղծորեն առած՝ ուղմական դրությամբ շրջան: Հարկավոր էր սպասել ճանապարհին: Այլապես արգելակվում է աշխատանքը: Ինձույնի բնավ չի կարելի համաձայնվել այն բանին, որ ինչ ասես ասում էին, այսպես կոչված, մասնավորների հասցեին, ով ինչպես սպում էր հայհոյում էր: Մարդիկ շատ արագ մոռացան, որ աղետի միայն առաջին ժամերին Երևան և այլ քաղաքներ տեղափոխված օտկի բան երկու հազար վիրավորներ տեղափոխվել էին մասնավոր մեքենաներով: Պետք է ազնիվ լինել և ասել ճշմարտությունը:

Ժամք տասնմեկն անց քառասունմեկ թույեին գետինը ցնցվեց: Երկրաշարժը տևեց մոտավորապես մեկ թույե: Առաջին քսան վայրկյանում կատարվեց մի այնպիսի բան, որ քսան տարի մի ամբողջ ժողովուրդ տեղ չի գտնի իրեն: Մոտավորապես մեկ միլիոն

մարդ հայտնվեց աղետի գոտում: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ, գոհվեցին այդ առաջին քսան վայրկյանում: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ երկար էին մահանում: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ վիրավորված էին: Հարյուր հազարավոր մարդիկ դարձան անօթե-վան: Ես պատահաբար չեմ կրկնում այս «քսան վայրկյանը»: Մինչև հանրապետության ղեկավարները, մինչև բժիշկներն ու գինվորները հասան աղետի վայրը՝ ժամերը անցան: Եվ հենց այդ ժամերի ընթացքում (սամեաթանկ ժամերը) խեղճ մասնավորներն էին փրկում տարաբախտ մարդկանց: Արագորեն հիվանդանոց էին փոխադրում վիրավորներին: Բերում էին Երևան և իսկույն հետ վերադառնում: Վերադառնում էին Սպիտակ ու Կիրովական, Լենինական ու Ջաջուր, Նալբանդ ու Ստեփանավան: Եվ բնական է, որ միակ մայրուղին չդիմացավ այդ ծանրաքեղնվածությանը: Պետք էր աղետի երրորդ, չորրորդ օրերին ոչ թե հայհույել մասնավոր ավտոմեքենաների վարորդներին, այլ առաջին իսկ թույե-ներից կազմակերպել փոխադրման ծառայությունը:

Դեկտեմբերի ութին ես եղել եմ Լենինականում, Սպիտակում և մի քանի գյուղերում: Պարզվեց, որ ամեն տեղ մարդիկ ջուր էին ուզում: Ջրմուղը ավերվել էր: Սպիտակում չէր մնացել ոչ մի պահեստ: Ոչ մի խանութ: Դեկտեմբերի ութին արդեն գիտեին, որ առկա է հացի, ջրի և... դագաղների պրոբլեմը: Ես սարսափած էի: Երբեք չէր կարող մտքովս անցնել, որ դագաղներն այդքան շուտ պետք կլինեն: Եվ այդպիսի քանակությամբ: Տասնյակ հազարավոր դագաղներ: Միայն ոչ մեծ Ջրաշեն գյուղում, որը Սպիտակից մի քանի կիլոմետր է հեռու, երկու օրվա ընթացքում հողին հանձնեցին չորս հարյուր մարդ: Գյուղում ինձ ասացին (դա դեկտեմբերի տասին էր), որ շատերը ոչ մի քան չգիտեն իրենց հարազատների մասին, որոնք այդ ժամանակ գտնվել են շրջկենտրոնում:

Սպիտակի կենտրոնում մի քանի տարի առաջ կառուցվեց «Բազում» մարզադաշտը: Նրա կողքով ձգվում է Բազումի լեռնաշղթան:

Սկզբնական անապատային, դեկտեմբերի վեցին, տղաներն այս-
տեղ ֆուտբոլ էին խաղում: Երկրաշարժից արդեն մեկ ժամ հետո
տասնեղ վայրէջք կատարեց առաջին ուղղաթիւը: Իսկ երեք ժամ
ետոս այստեղ հայտնվեցին առաջին բժշկական վրանները: Ֆուտ-
բոլի դաշտի եզրին սկսեցին իրար կողք դնել դիակները: Յերեկվա
ժամը երկուսին, այսինքն՝ երկու ժամ տասնինը թույե հետո
մարզադաշտում հայտնվեցին վրացիները: Նրանց այստեղ հենց
տուրպես էլ ասում էին՝ վրացիներ: Լինեին նրանք քաղաքացիական
պաշտպանության ներկայացուցիչներ, բժիշկներ, պատանի փրկա-
բարիներ, հեռուստատեսության աշխատողներ, վարորդներ: Նրանք
պարզապես վրացիներ էին: Առաջ անցնելով ասեմ, որ նույն
դրամներն էր մյուս բոլոր շրջաններում և բնակավայրերում: Միայն
այն տարբերությամբ, որ վրացիները Ստեփանավանում սվեյի
տա հայտնվեցին, քան Սպիտակում, իսկ Լեւինականում մի քիչ
ավելի ուշ: Արդեն վարժված լինելով բնության անվերջանալի
սպեակներին, վրացիներն առաջին հերթին և գլխավորապես բերել
էին բժշկական ծառայություն: Բայց և նրանք էլ չէին պատկերաց-
նում, որ մեկ օր հետո կծագի դագաղների պրոբլեմը:

Ի դեպ, վրացիների ու հայերի բարքերն ու սովորությունները
կրտրից շատ չեն տարբերվում, բայց հենց տարբեր են նրանց
բապման ձևերը: Հայերը հանգուցյալին թաղում են երկրորդ-
կրորդ օրը: Վրացիները՝ հինգերորդ կամ նույնիսկ վեցերորդ օրը:

Տներինց մեկի փշատակներում ես տեսա բարձրահասակ, խոիվ
սուգերով մի երիտասարդի, որի ձևոքին սղոց ու կացին կար: Նա
սղոցում կտրում էր փշատակների մեջ թաղված և ծեփով ծածկը-
ված տախտակները: Սղոցում էր ու կտրած տախտակները շարում
կրտր կողքի: Մի երկու թույե ակամա հետևում էի նրա աշխատան-
քին ու չէի կարողանում հասկանալ, թե ինչ է անում: Ուզում էի
մտանուս նրան, բայց ինձ կանչեցին: Մենք գնում էինք մարզա-
դաշտի կողմը, որտեղ պիտի իջներ հերթական ուղղաթիւը՝ հաց

բերող ուղղաթիւր: Հացի մի մասը պիտի թողնէին Սպիտակում, իսկ մնացածը պետք է հասցվեր մոտակա գյուղերից մէկը: Ահա ես էլ ուզում էի գրող կոլեգաներիս հետ մեկնել այդ գյուղը:

Մարզադաշտում տեսա, որ ավելացել է դիակների քանակը: Լալում էր սղիողորմ լացի ձայն: Լաց էին լինում ոչ բարձր սարի մոտ, որի ստորոտում գտնվում էր «Բազումը»: Սարալանջին գըտնըվում էր քաղաքային գերեզմանոցը: Իրար կողք հավասար շարքերով դրված դիակների մոտ չկային հարազատներ ու բարեկամներ: Դժվար չէր գուշակել, որ նրանք, ովքեր պիտի ճանաչէին այս դիակները, իրենք էլ էին զոհված: Միայն մի պատիկ մանկական դիակի կողքին նստած էր մազակալած դէմքով մի երիտասարդ: Նա աչքերը հստել էր մանկան սևացած դէմքին ու ծխում էր: Ես մոտեցա նրան: Նստեցի մոտը: Սեղմեցի կրծքիս նրան: Նա ընդունեց ցավակցությունս: Բայց շարունակում էր լուռ մնալ: Ինձ վրա կուսցավ մի մարդ և շշուկով ասաց, որ այդ երիտասարդն արդեն թաղել է իր երկու երեխաներին: Ու ավելացրեց՝ «դագաղիկ» է պետք: Մահվան սարսուռ կար այդ «դագաղիկ» բառի մեջ: Ուզում էի շրջվել ու ինչ-որ բան ասել այդ մարդուն, երբ տեսա ֆուտբոլի դաշտով ուղիղ մեր կողմը եկող այն բարձրահասակ, խոիվ մազերով երիտասարդին: Նա գրկած բերում էր մի փոքրիկ դագաղ, ձեռքում դժվարությամբ պահելով նաև կացինը ու սղոցը: Կանգնեց մեր կողքին: Դագաղը դրեց ցած: Կացինն ու սղոցը դրեց այստեղ ընկած քարի վրա: Հետո թեքվեց անընդհատ ծխող հոր վրա ու կամաց ասաց. «Վեր կաց, եղբայր, պետք է»: Նա ոռուտրեն էր խոսում, բայց աշխարհում հայտնի առողջանությունը մատնում էր նրա վրացի լինելը:

Այդ օրը վերադառնալով Երևան, ես վերցրի հեռախոսն ու սկսեցի զանգ տալ բոլոր մոտ ու հեռու ծանոթներիս: Միջքաղաքային հեռախոսը շարունակ ընդհատում էր խոսակցությունը: Դրանք իմ պատվերներն էին: Ես անընդհատ կրկնում էի «դագաղ» բառը: Ծիշտ է, պարզվեց, որ առանց իմ ասելու էլ բոլորը գիտեն այդ

սրբոյցեանի մասին: Համեմայն դեպս, քաղբյուրոյի հանձնաժողովը
նրիմ բազատեղյակ էր: Եվ երբ դեկտեմբերի տասնմեկին վայր
իստեր արդեն ոչ թե մարգարաշում (երրորդ օրը արգելեցին
վարկերը, որովհետև պտուտակի առաջացրած քամին թըռց-
ւում էր վրաններն ու իրերը), այլ հերկած դաշում և ոտքով
կտրեր դեպի քաղաքի կենտրոնը, մենք սարսափեցինք հենց մի-
ույն դագաղների տեսքից: Դագաղների սար: Չարհուրելի տեսա-
յալ: Խառնիխուն դրված դագաղներ ու «դագաղիկներ»: Ամե-
տովեք դագաղներ: Երեք օր հետո ասես ոչ մի դագաղ չէր եղել
սրբանդ:

...Վերադառնալով, ինչպես հիմա ասում են՝ աղետի գոտուց,
ես լուսլերս ուղղում էի ոչ թե տուն, այլ առողջապահության մի-
նիստություն: Առաջին օրերին մինչև կես գիշեր այնտեղ էր
գտնվում Չազովը: Ես լավ ծանոթ եմ Ելզեհի Իվանովիչին:
«Կազազետայում» հրասարակվեց նրա հետ իմ վարած հարցա-
յալը: Թերթում լույս տեսավ մի սուկայի ճշմարտություն:
Օտարություն այն մասին, որ, այսպես կոչված, քաղաքակիրթ
հումաների մեջ մենք, թերևս, միակ երկիրն ենք, որը վերջին տա-
րիների ընթացքում հաջողացրել է նվազեցնել կյանքի միջին
մտրությունը, որ մանկական մահացության գծով մեր տերություն-
ը գտնվում է այն երկրների հետ նույն շարքում, որտեղ դեռևս
սրբոյցանվել է նախնադարյան-համայնական կացութաձևը: Երկար
զբաղել եմ Չազովի հետ Երևանում, Մոսկվայում: Հասցրել եմ
տեսաչեղ նրան: Չի սիրում մանրանալ: Ապրում և աշխատում է
ևս նվերակիչ Տոլստոյի սկզբունքով. «Չի կարելի մանրամասն
տարել»: Ուղղամիտ է: Երբեմն կտրուկ: Ու հանկարծ ես տեսա
բարբառիկն ուրիշ մարդու: Անքնությունից և լացից բորբոքված
ուրեկով: Պատմում է ու լալիս: Հայաստանի առողջապահու-
թյան այն ժամանակվա մինիստր է. Գաբրիելյանի աշխատատե-
սակամ միութենական մինիստրը հիշում է Սպիտակում կամ Լենի-
տակում անցկացրած իր օրը ու լաց է լինում: Մի կերպ զայրում

Է իրեն, նորից լաց լինում: Նրան մերթ-մերթ օգնության է գալիս Է. Գաբրիելյանը, որն, իհարկե, ամենայն մանրամասնությամբ գիտեր բոլոր այն դեպքերը, որոնց մասին ճգնում էր պատմել Եվգենի Իվանովիչը: Ես հագիվ էի հասցնում գրի առնել: Փրկարարները փլատակներից հանել էին մորն ու պատիկ աղջկան: Երկուսն էլ, բարեբախտաբար, կենդանի են: Մայրը ծայրաստիճան հյուծված էր: Պարզվում է, որ աղջնակը ուշագնաց էր լինում ծարավից (որը, անկախ ամեն ինչից, առաջանում էր նաև վախից), ու մայրը նրան խմեցնում էր իր արյունը: Նա ծակծկել էր իր բոլոր մատները: Մոտը քորոց էր եղել: Ծակծկել էր մայրը իր տասը մատները և կաթիլ-կաթիլ արյուն հանել դատրիկի համար:

Մի քանի մարդ զմուսված էին մնացել նկուղային հարկում, որտեղ չգիտես որտեղից թափանցում էր փրկարար օդ: Մարդկանց հայտնաբերել էին շները: Սակայն շատ դժվար էր նրանց դուրս բերել: Ոչ ոք չգիտեր, թե ինչի վրա էր պահվում առաստաղը: Մի անգգույշ շարժումից կարող էր փլվել: Ծուտով փրկարարները գտան ինչ-որ մի ճեղք և այնտեղից խողովակով ջուր հասցրին մարդկանց: Նույնիսկ կաթ: Զգուշորեն մեծացրին ճեղքը: Վարժեցված շունը, օձի պես գալարվելով, անցավ այդ ճեղքի միջով: Նա մարդկանց տարավ երկտողեր ու լուցիկ, հետո ուտելիք, որը կապված էր նրա մարմնին: Այդ կապը տևեց մի քանի օր, մինչև որ փրկարարներին հաջողվեց դուրս բերել նրանց բոլորին:

Սովետական բժիշկները ճանապարհ էին դնում արևմտագերմանացի գործընկերներին, որոնք մեզ էին թողել իրենց բերած ամբողջ բեռը: Տասնյակ այլ երկրների բժիշկների հետ նրանք կյանքի կոչեցին, թվում է, մահվան դատապարտված հարյուրհարյուրավոր մարդկանց: Բայց նրանք մենակ հետ չգնացին: Գերմանացիները մտերմացել էին տասներկուամյա տղայի հետ, որի ոտքը անդամահատված էր: Այդ դժբախտությունը քիչ էր, հիմա էլ անդամահատման վտանգի տակ էր երեխայի ձեռքը: Արևմուտյան Գերմանիայի բժիշկները համարում էին, որ ձեռքը փրկելու

սի տնկչան հույս կա, բայց դրա համար լավ կլինի, որ երեխային տատեն իրենց հետ: Մանավանդ, որ երեխան էլ արդեն կապվել էր կրանց: Տղայի հետ մեկնեց նաև մայրը:

Եթե ես չէի թոշում կամ մեքենայով չէի գնում աղետի գոտի, սրբանն այդ օրը լինում էի հիվանդանոցներում: Մամուլն ամեն օր տխրալներ էր հաղորդում հիվանդների թվի մասին, նրանց մասին, սիրելի արդեն դուրս էին գրվել և ուլքեր մահացել էին հիվանդանոցներում: Բայց մենք գիտեինք, որ դրանք սուկ միայն հանրապետության առողջապահության մինիստրության տվյալներն էին: 'Վասիկնք, որ հարյուրավոր հիվանդներ, ավելի ճիշտ՝ վիրավորներ, տարվել են կենտրոնական հիվանդանոցներ: Եվ արդեն մեկ շաբաթ հետո գիտեինք, որ ինքնաթիռները ցինկե դագաղներ են բերում՝ Երևան: Այս ամենը մեզ համար իրողությունն էր: Բուն ողբերգության մեջ մենք ինչ-որ բնական բան էինք տեսնում: Ինչ սրտած՝ անգոր ենք կույր տարերքի դեմ: Սիրտս պայթում էր ցավից: Ուզում էի ամեն օր մոտենալ հազար-հազարավոր ծնողների, մեծրով հպվել նրանց, կիսել նրանց ցավը: Որքան էլ գիտակցում էի, որ երկրաշարժի պատճառած ողբերգությունը պիտի բնական ետևարենք, բայց և գիտեի, որ չկա ավելի հակաբնական բան, բան կրք ծնողները թաղում են երեխաներին: Չկա ավելի հակաբնական բան, քան միտտանի կամ միձեռանի երեխան, ծնողներին կորցրած և երկու ոտքերից զրկված երկու տարեկան աղջնակը: Եվ ամեն անգամ հիվանդանոցից դուրս գալիս ականա հիշում էի Լեկնականի, Սպիտակի, Ստեփանավանի, Կիրովականի ավերակներում տեսածս, մահացած մարդկանց կեցվածքը: Դժվար է սող մասին գրելը: Բայց զգում եմ, որ պետք է գրել: Ամբարձիչը վեր է բարձրացնում վիթխարի սալը: Ու տեսնում ես օրորոցի վրա կրողած մորը: Չէ՞ որ երկրաշարժը տնեց շա՛տ երկար: Մի ամբողջ հավերժություն: Ինչ-որ տեղ քսան վայրկյան է պահանջվել, որ բանդվի օրորվող, դիմադրող տունը, իսկ մի այլ տեղ՝ վաթսուն վայրկյան: Ու ես, խեղդվելով պատկերացնում եմ, թե մայրն ինչ-

պես է նետվել դեպի օրորոցի, մահճակալի, սայլակի մեջ քնած երեխան: Եվ առաջին բանը, որ նա արել է, իր մարմնով փակել է երեխային:

Երկրաշարժի հաջորդ օրը Վալենտին Ռասպուտինը հեռագրեց ինձ: Մի քանի օր հետո նրանից ստացա հազար ռուբլի և մի երկտող. «Այս փողերը հանձնիր նրան, ում որ դու հարկ կհամարես տալ»: Այդ ժամանակամիջոցում 700412 հաշվեհամարի վրա արդեն հարյուրավոր միլիոններ էին փոխանցվել աշխարհի բոլոր ծայրերից: Եվ այդ բոլոր փողերը չգիտես ինչու ինձ թվում էին մի տեսակ վերացական: Իսկ սա կոնկրետ փող էր: Իսկ օգնությունն էլ պետք է կոնկրետ լինի: Պետք էր որոշել միայն, թե ում տալ այն: Որոշեցի գտնել հիվանդանոցում մի որք երեխա: Ես դեռ չէի գտել այդ երեխային, բայց գիտեի արդեն, որ Ռասպուտինը (մենք երկուսս էլ նախագահներն ենք միջազգային «Բալկանյան շարժում» էկոլոգիական կազմակերպության) հրաշալի միտք է հղացել՝ որք մնացած բոլոր երեխաներին օգնություն տալ գրողների անունից: Օգնություն՝ առանց բացառության, բոլոր երեխաներին: Գիտեմ, որ պետությունը և Մանկական ֆոնդը շատ բան ևն անում այդ ուղղությամբ, այնուամենայնիվ ցանկալի էր անձամբ և շոշափելի կոնկրետ օգնել երեխաներին: Եվ ահա մանկական հիվանդանոցներից մեկում ես ծանոթացա տասներկու տարեկան Գոհար Կարապետյանի հետ: Մի ոտքը անդամահատված է: Սրունքից վեր: Նրա կողքին էր մայրը՝ Օլյա Կարապետյանը: Աղջիկը տասը օր գրեթե ոչ մի բան չէր կերել: Նիհարիկ է: Խոշոր, գեղեցիկ աչքեր: Թանձր թախիժ կա աչքերի մեջ: Հետո մայրը կպատմի, որ աղջիկը շատ երկար չէր թողնում լվալ ձեռքի վրայի արյունը: Լաց էր լինում, նույնիսկ գոռում էր: Ասում էր, որ դա իր հայրիկի արյունն է, և ինքը չի թողնի լվալ այն: Դա իր հայրիկի հիշատակն է:

Օլյան աշխատանքի էր, երբ Լենինականում կանգ առան քաղաքային ժամացույցները: Տասնմեկն անց քառասունմեկ բույե: Նա

գլխակ, որ այդ ժամին ամուսինը՝ Արտյունը (տնեցիները նրան անգատում էին Ալիկ) տանը պետք է լինի: Ալիկը տուն էր եկել, որ կերակրի աղջկան ու տանի դարոց: Գոհարը երկրորդ հերթ էր դարձել գնում: Օլյան դուրս թռավ կիսավեր շենքից ու վազեց տուն: Եկա՞րամ ոչինչ չհասկացավ: Ինչ հարկանի շենքը չկար իր տեղում: Վտանկատվեց փրատակների կողմը, խելահեղորեն ճշարով՝ Գոհարի կ. Ալիկ... Ամբողջ քաղաքը փոշու մեջ էր, ծխի ու գոռոցի, սպեկտոր ճիչերի մեջ: Շերտ առ շերտ բարձրացնելով փլվածքը՝ վրեժխաբները կարողացան մոտենալ ճշացող երեխային: Սկզբում տա կարցրել էր գիտակցությունը: Հետո ուշքի էր եկել ու գոռում էր՝ Ես Ալիկ Կարապետյանի աղջիկն եմ: Օգնե՛ք ինձ: Տավու՛մ է... Հայրը գոհվել էր: Նա իր հաղթանդամ մարմնով ծածկել էր այ կան: Նրանք միասին հասցրել էին յոթերորդ հարկից վազել վեզերորդ: Եվ այստեղ էլ տեղի էր ունեցել ամենաահավորը: Ամբողջ տունն ասես գետնի տակ էր անցել: Գոհարիկը հիշում է գլխակ, որ հայրը գրկել էր իրեն: Ուշքի էր եկել մթության մեջ: Երբ էր եկել ցավից: Ոտքը ճզմվել էր (ջնջխվել էր): Երեխայի մաս էս չխոսեցի փողի մասին: Օլյայի հետ խոսեցի՞նք գլխավոր լժ կի՛ առանձնասենյակում: Նա անհարմար էր զգում վերցնել փողը: Ես ասացի, որ ոչ մի երեխա չի մնա առանց ուշադրության: Եվ ես գրի, որ դժբախտության ժամին մեկնած օգնության ստորո հանգիստ կարող է վերցնել նա, ով ինքն իր ձեռքը կմեկնի փողը դժբախտի: Օլյան ուզեց ինձնից ռուս գրողի հասցեն:

Միայն Երևանում մենք գրանցեցի՞նք ավելի քան չորս հարյուր տեղումահատվածներ: Նրանցից ավելի քան քառասունը երեխա-վեր են: Եվ դեռ չհաշված, թե որքան անձեռք ու անոտք հաշ-տակալումներ կվերադառնան կենտրոնական հիվանդանոցներից: Երբ քիսի քան մենք տեսել էինք միայն պատերազմից հետո: Ենդ նույնիսկ այն ժամանակ էլ չկային հաշմանդամ երեխաներ: Ես ամալ Երևանի, Լենինականի, Սպիտակի, Կիրովականի, Ստեփանավանի փողոցներում մենք կտեսնենք հեռակներով քայլող

մեր հայրենակիցներին: Բայց հիմա արդեն կարևորագույն պրոբլեմ է դարձել պրոտեզների հարցը: Այդ գործը, մասնագետների տվյալներով, մեր երկրում գտնվում է առաջին համաշխարհային պատերազմի մակարդակին: Իսկ մեր առջև երեխաներ են: Աճող օրգանիզմ: Ամեն տարի, եթե ոչ կես տարին մեկ պետք է փոխել պրոտեզը: Այստեղ արդեն չես կարող չհիշել Լենինի խոսքերը. «Երկու ձեռքով վերցնել արտասահմանից լավը»: Եվ այս գործում պետք է ակտիվորեն մասնակցեն և գթասրտորեն ներգրավվեն հասարակայնության ներկայացուցիչներն ու, մասնավորապես գրողները:

Ես հիմա մտածում եմ, արդյո՞ք այս սերնդի մեր հայ գրողները կկարողանան վեպեր ու վիպակներ գրել: Ես չեմ հավատում, երբ ասում են, որ մարդը գրում է ինքն իր համար: Դա անհնարություն է: Գրում են ընթերցողի համար: Ու եթե չվախենանք բարձրագույն խոսքերից, ապա՝ գրում են ժողովրդի՝ համար: Իսկ այսօր հայ ժողովուրդն ահավոր ցավ ունի: Դեկտեմբերյան աղետը գումարվեց սումգայիթյան փետրվարին, որն այլափոխեց մի ամբողջ ժողովրդի հոգեբանությունը: Տասնհինգ թվականն ապրած ժողովուրդը, կրելով իր պատմական թախիժն ու պատմական ցավը, հանկարծ բախվեց սումգայիթին, որին ժամանակին չտրվեց քաղաքական գնահատական: Հազիվ թե տասը ամիս շարունակվեին միտինգներն ու ցույցերը Երևանում, եթե անմիջապես սումգայիթին տրվեր քաղաքական գնահատական ու քաղաքական լուծում ստանար Ղարաբաղի հարցը: Այսինքն, եթե կատարվեր այն, ինչ արվեց գրեթե մեկ տարի հետո: Ժողովուրդը շատ էր հուզվում, որ ոմանք Ղարաբաղյան հարցը ակնհայտորեն և նույնիսկ մեծ հմտությամբ օգտագործում էին ընդդեմ վերակառուցման և նույնիսկ ընդդեմ Գորբաչովի: Չեմ կարծում, որ ճիշտ վարվեց մեր հեռուստատեսությունը, երբ ցույց տվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը (ավելի ճիշտ՝ ցույց տվեցին ոչ խելոք խմբագրված մոնտաժը): Երկրի ղեկավարի հեղինակությունը

տատանողովրդական պատիվ է: Չի կարելի խաղալ այդ հեղինակարանի հետ: Չեմ կարծում, որ մասսայական ինֆորմացիայի միջոցների ղեկավարները խելացիորեն վարվեցին եսև այն ժամանակ, երբ երկրաշարժի երրորդ օրը հեռուստատեսությամբ ամբողջ աշխարհին ցուցադրեցին հարցազրույցի երկրորդ մասը, որտեղ խոսվում էր Ղարաբաղի մասին: Այդ ժամին հայերը թաղում էին հազար հազարավոր հայրենակիցների, այդ ժամին դեռ բաբախում էին նրանց սրտերը, ուլքեր ողջ-տառք զմուսված էին բետոնե դագաղներում՝ սպասելով իրենց վերկրությանը: Այդ ժամին համայն մոլորակը սգում էր մեր երկրի սեռ միասին, համայն մոլորակը շտապում էր մեզ օգնության: Այդ ժամին ամբողջ աշխարհը հիացավ Գորբաչովի մարդասիրական բարոյով: Նա ընդհատեց իր մի շարք քաղաքական այցելությունները, սրունց նշանակությունը դժվար է գերազնահատել մեր տագնապի օրերում և եկավ Հայաստան: Եվ այդ լուրն առաջին և երկրորդ մեծագույն երախտապարտությամբ ընդունեց ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայությունը:

Լեհիճականում ես տեսա Գորբաչովին: Հինավուրց քաղաքի վրաստակների տեսնելուց հետո նա ավտոբուսով եկավ օդանավակայան: Դեմքին գույն չկար: Հայ ժողովրդի վիշտը, երկրի վիշտը, մոլորակի վիշտը նա համարում էր իր անամոք վիշտը: Կենտրոնական թերթերից մեկը տպել էր Միխայիլ Սերգեևիչի և Մոսկա Մաքսիմովնայի նկարները: Նրանց աչքերում վիշտ էր ու կոկիծ: Հեռուստատեսությամբ տրված հարցազրույցում Մ. Ս. Գորբաչովն ասաց. «Մենք նոր եղանք ոչ մեծ մի քաղաքում՝ քան ես բարանոց Սայիտակում: Լրիվ ավերված է: Լեհիճականը գրեթե ամբողջությամբ ավերված է: Որքան դժբախտ մարդ տեսա, հարուգատներին ու ընտանիքներին կորցրածների: Մարդկայնորեն դրան դիմանալը դժվար է, պարզապես անհնարին է: Ես նման բան չեմ տեսել: Եվ անկեղծորեն ասած, նույնիսկ դժվարանում եմ մեզ հետ զրուցել»: Եվ միթե կարելի էր, որ այսպիսի, ինչպես

Ռոստոնսկին կասեր՝ մարդկային խոսքից հետո, ժուռնալիստը կտրուկ փոխի թեման: Ողբերգության թեման: Ժուռնալիստը տվեց ոչ թե հերթական հարցը, այլ գիտեցալով, որ ամբողջ աշխարհը հուզախոով նայում է սգացող երկրի դեկավարին, խցկվեց խոսակցության մեջ իր սեփական խրատաբանությամբ. «Իսկ երեկ այստեղ, Երևանում, կրկին լավում էին Լեռնային Ղարաբաղի լուղունգները: Եվ սա ի՞նչ կուրություն է: Ակամա հիշում ես աստվածաշնչյան ճշմարտությունը, որ եթե կույրն է առաջնորդում կույրին, ապա երկուսն էլ գլորվում են անդունդը»: Հասկանալի է, որ ժուռնալիստը «կույր» էր անվանում «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին (նրանք տասնմեկ հոգի են): Բայց ովքե՞ր են այն կույրերը, ովքեր «աստվածաշնչյան ճշմարտությանը» համաձայն, գնում են այդ կույրերի հետևից: Ժողովուրդը: Մի՞թե ամբողջ ժողովրդի ողբերգության սրահին կարելի էր այսպես խուսել ժողովրդի մասին:

Մենք լավ ենք հիշում այն ժամանակները, երբ մի ամբողջ շարք գիտություններ հայտարարված էին կեղծ: Եվ օրինակ ենք բերում գեներտիկան ու կիբեռնետիկան: Մինչև վերջին ժամանակներս անտեսվում էին սոցիոլոգիան, Լկոլոգիան, նոոսֆերան: Մեզ համար այսօր կարծես գոյություն չունի մի այնպիսի գիտություն, ինչպիսին է սոցիալական հոգեբանությունը: Մենք սվելի շատ բան գիտենք մեղուների և մրջյունների մասին, քան ժողովրդի մասին՝ որպես սոցիալական ֆենոմեն: Ժողովուրդը դոգմաներ չի՛ ընդունում և չի՛ ընկալում: Նա կուրացած չի՛ լինում: Բոլոր ժամանակաշրջաններում նա գործով և զբաղված: Երեխաներ է ծնում: Թաղում է իր մեռելներին, սրահալսում է լեզուն, օջախի կրակը: Չի կարելի հաշվի չառնել ժողովրդի սոցիալական հոգեբանությունը, մանավանդ, երբ այն այլափոխված է երկարատև սթրեսի ու սահավոր ողբերգության պատճառով: Պետք է հաշվի առնել իրավիճակը: Քայլել կյանքին համընթաց: Չմոռանալ, որ Սպիտակի ցավը գումարվեց Սումգայիթի ցավին:

Հայոց երկնքում նեղվածք է ուղղաթիռներից: Խցիկից անընդ-

նուստ լավում է. «Աջ կողմում ուղղաթիռ է», «Ուղիղ դիմացից
առկաթիռ է»... Մենք լավ գիտեինք, որ եթե ուղղաթիռն անաջ է
անցնում մեզանից, ուրեմն ինչ-որ տեղ արդեն բեռնաթափվել և,
սպասե՛ք ասած, թերևացել է: Եթե դիմացից գալիս է մի ամբողջ
կառավար, ուրեմն մենք էլ պետք է հետ շրջվենք: Կասկածից վեր է,
որ լեռնակցից փակ է: Չէ որ այս վայրերում եղանակը ամեն բոլոր
փոփոխվում է: Իսկ դա սոսկալի բան է, երբ հետ ես դառնում
բացառապես պետք, որին սպասում են գյուղերում:

Այդ օրը մենք թռչում էինք ամերիկյան հասարակական գոր-
ծի, կերպի և բժիշկների խմբի հետ, որի մեջ էր նաև Ռոբերտ Հեյլը:
Ես փութապես միասին եղել էինք մանկական հիվանդանոցում:
Ներքո մտնում էինք բոլոր հիվանդասենյակները: Ռոբերտ Հեյլը
ուղեւորներ էր տալիս երկխոսների՝ տիկնիկ, գիրք, ծամոն, կոն-
ժետ... Ամեն մի հիվանդասենյակում նա խոսում էր այն մասին,
որ ես եմ այս բոլորների համարից փրկարարները իրենց վար-
ժակով շնորհվելով փրկում են մարդկանց Լեհիստանում: Միջանց-
քում Հեյլը կանգ առավ սալյակի մեջ նստած տղայի մոտ: Կանգ-
նելիս նաև նրա ուղեկիցները՝ ձեռքերին վառվում տուփերով
ուղեւորներ: Պրոֆեսորը մի բուն կոնֆետ մեկնեց տղային, քայց
երկխոսյի ձևերը չմեկնվեց նրան: Եվ միայն այդ պահին պրոֆե-
սորը նկատեց, որ տղան ձեռքեր չունի: Նա կոացավ, գրկեց
երկխոսյին, և իբր սեղմեց իր կրծքին, տեսավ, որ նրա մի ոտը
էլ չկա: Պրոֆեսորը քայլերն ուղղեց դեպի պատուհանը և պրեց
արյունքները:

Ուղղաթիռում ես նրան հիշեցրի այդ տղայի՝ Արմեն Մարտի-
րոսյանի մասին: Նա ասաց. «Ռա սոսկալի է: Իզուր են ոմանք
կարծում, թե տարիների ընթացքում բժիշկը իմունիտետ է ձեռք
բերում ուրիշի ցավի, ուրիշի տառապանքների, նույնիսկ մահի
տիտումամբ: Պարզապես այդ պահին բժիշկը իրեն ստիպում է
մոռածել կոնկրետ գործողությունների մասին»: Միայն կուշտ ու
տուղջ մարդը կարող է փիլիսոփայել, իսկ ցավերից տառապողը

օգնության կարիք ունի: Մեր գրույցը թարգմանում էր համահայկական բարեգործական միության փոխնախագահ Լուիզ Մանուկյան—Սիմոնը: Նա ասաց, որ իրենց պատվիրակության (փրկարարների) նպատակն է նաև, այսպես ասած, հետախուզությունը: «Իմանալով աղետի չափերի մասին, մենք առաջին հերթին մտածեցինք, թե հատկապես ինչ կոնկրետ օգնություն է պետք: Եթե օգնությունը կոնկրետ չէ, եթե այն ընտրողաբար չի հասնում հասցեատիրոջը՝ ապա դա օգնություն չէ»:

Այդ օրը մեր բախտը չբերեց: Վերադարձանք ողղաթիռների այն երամի հետ, որը ետ էր դառնում սնասպասկիորեն փակված լեռնանցքից, որի հետևում Լեհիճակյանն էր: Վերադարձի ճանապարհին ես օդաչուներին խնդրեցի թռչել դեպի խորհրդային և հարապակական ինքնաթիռների կործանման վայրերը: Խորհրդայինը մեկ օր առաջ էր վայր ընկել: Դեկտեմբերի քսաներկուսին Լեհիճակյանի օդանավակայանին մոտենալիս կործանվեց ԻԼ-76 ռազմաօդակառավարական ինքնաթիռը: Մահացան անձնակազմի ինը անդամները և վաթսուհինը զինժառանգներ, որոնք Լեհիճակյան էին գալիս աղետի հետևանքները վերացնելու համար: Զտոհկող սարսափանջին պարզ երևում էին վթարի հետքերը: Ըստ երևույթին, ինքնաթիռը կողով զարնվել էր գետնին: Հողի վրա մնացել էր միայն մի սև հետք և ուրիշ ոչինչ, եթե չհաշվենք դեռևս ծխացող պոչամասը:

Սպիտակի ճանապարհը փակ էր նաև Արագածի ու Արա լեռան արանքով: Բազա էին վերադառնում Սրսրատյան դաշտով՝ թռչելով Հայաստանի ատոմակայանի վրայով: Դոկտոր Հելլը առաջիններից մեկն արձագանքեց Չեռնոբիլի աղետին: Եվ իր սկզբունքներին հավատարիմ լինելով, այն ժամանակ էլ կոնկրետ օգնություն առաջարկեց: Հայաստանում գտնվելու օրերին նա բազմիցս հիշում էր Կրեմլում Գորբաչովի հետ հանդիպումները, որոնց ժամանակ Գլխավոր քարտուղարը ամերիկացի բժշկին ցույց էր տվել իրենց օգնությունն առաջարկող խորհրդային և արտասահ-

մանցի քաղաքացիների ծով նամակները: Եվ ահա հիմա էլ նույն բանն է կրկնվում: Նորից ամբողջ մոլորակի մարդիկ: Եվ նորից՝ ժամանակակիցներին համախմբող մասնակցության զգացումը, կարեկցանքի զգացումը, դժբախտությանը զորավիգ կանգնելու գանկությունը: Մեր ուղղաթիռը թռչում էր ատոմակայանին շատ մոտ, որին ընդամենը մի քանի տարի առաջ մենք, կույր տգետներս, խաբված լինելով գիտության կողմից՝ բարձրագոռոգոռ հորսորջում էինք՝ «հայոց էներգետիկայի պարծանք», և սթափվեցինք միայն այն ժամանակ, երբ դղրդաց չեռնոքիլյան որոտը: Բոլորս նայում էինք վիթխարի ջրահովարաններին, որոնցից դեպի երկինք էր բարձրանում գոլորշին, նայում էինք անզեն աչքերով: Միայն պրոֆեսորն ուներ մի ինչ-որ «խելացի» սարք: Երբ արդեն հեռացել էինք կայանից, նա ասաց. «Կայանից ոչ մի արտանետվածք չի եղել: Ի դեպ, բոլորովին հարկ չկա անմիջապես գալ կայան, համոզվելու, որ վնասվածքներ չկան: Սովորաբար, ատոմակայանների մորնիթորինգը ամբողջ աշխարհում կատարում են արհեստական արբանյակները: Բայց այստեղ բանն ուրիշ է: Ինքնին արդեն խոսուն են այն փաստերը, որ սեյսմաբանները կայանում գրանցել են հինգ բալից ավելի, որ կայանը գտնվում է խիստ արտահայտված սեյսմիկ գոտում: Կայանը պետք է փակել: Բայց հենց որ այն փակեք՝ ձեզ խորհուրդ կտայի զբաղվել Երևանով: Աղետի գոտուն էս կգումարեի նաև Երևանը՝ ատոմջության համար վտանգավոր իր օդով»:

«Զվարթնոց» օդանավակայանից ոչ հեռու խճուղում մենք տեսանք ևս մեկ օդային աղետի հետքերը: Գիշերը Երևանին մոտենալիս կործանվել էր հարավսլավական ռազմափոխադրական ինքնաթիռը, որը բեռներ էր բերում աղետից տուժածների համար: Մամուլը հայտնել էր. «Ինքնաթիռը վայր էր ընկել և պայթել օդանավակայանից 12-13 կիլոմետր հեռավորության վրա»: Այդ միտքը կարելի էր փոքր-ինչ այլ կերպ էլ արտահայտել. «Ինքնաթիռը

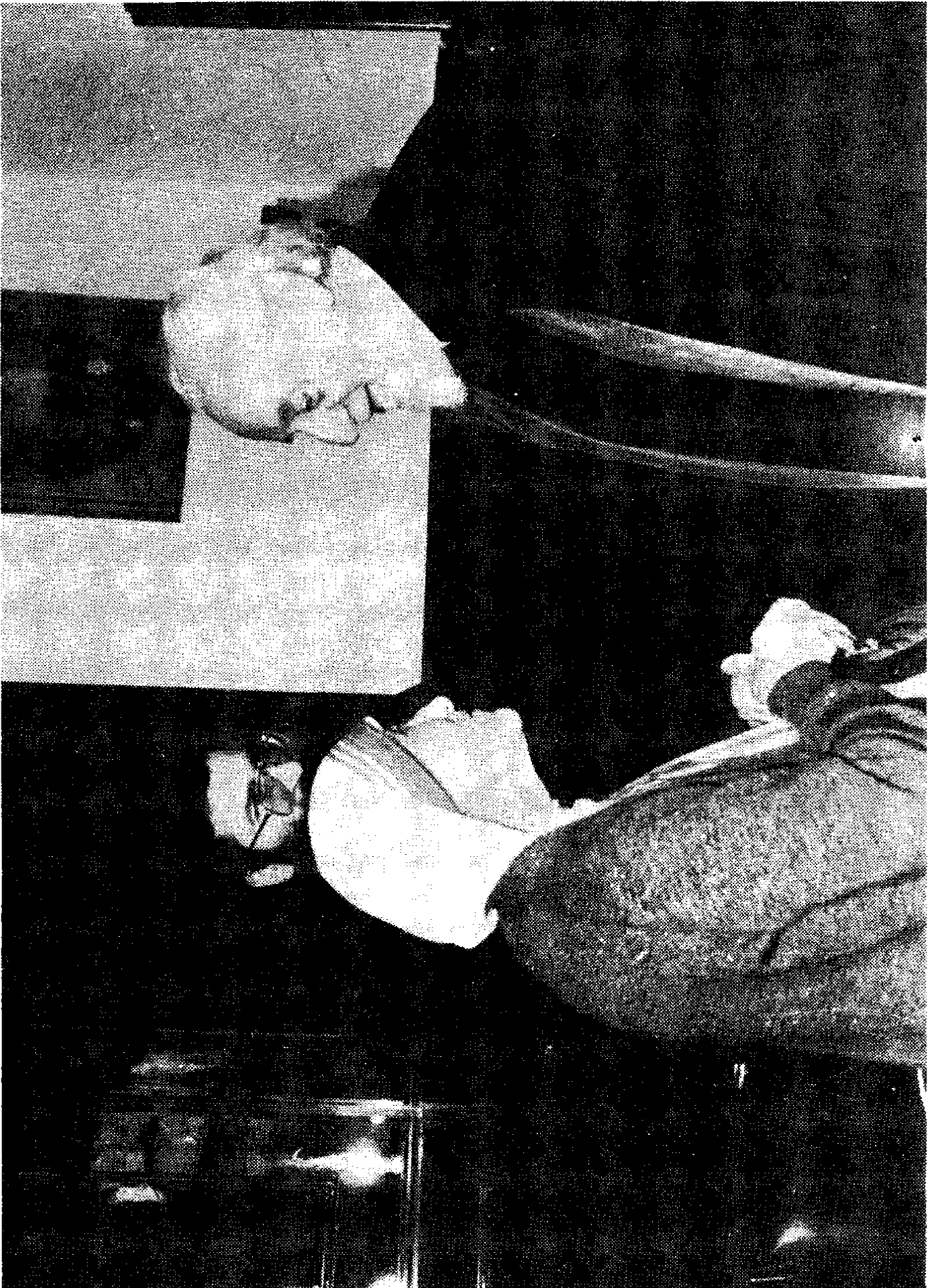
վայր էր ընկել և պայթել ատոմակայանից 12-13 կիլոմետր հեռավորության վրա»:

Հաջորդ օրը եղանակը պարզվեց: Ուղղաթիռը թռչում էր Սպիտակ: Անցանք Ջրաշատ, Նալբանդ, Լուսադբյուր գյուղերը: Մի քանի ժամ մնացինք շրջկենտրոնում: Այստեղ, ինչպես և Լենինականում, ամբողջովին փլվել են միայն նոր և ամենանոր շենքերը: Հյուրերն էլ չէին կարող ուշադրություն չդարձնել դրան: Իմանալով այն մասին, որ սեյսմիկ գոտում գտնվող քսան հազարանոց քաղաքում ինք հարկանի տներ են կառուցել, Հեյլը տարակուսանքով վեր քաշեց ուտերը: Սպիտակում ճանաչում էին հոչակավոր բժշկին: Նրան «բժիշկ Չեռնոբիլ» էին անվանում: Շրջապատում էին: Բայց իրենց վշտի մասին չէին խոսում: Հարցեր էին տալիս Հայաստանի ատոմակայանի մասին: «Մենք ոնց լինի՝ կապրենք: Իսկ դուք բրպես մասնագետ օգնեք, որ ատոմակայանը փակեն»:

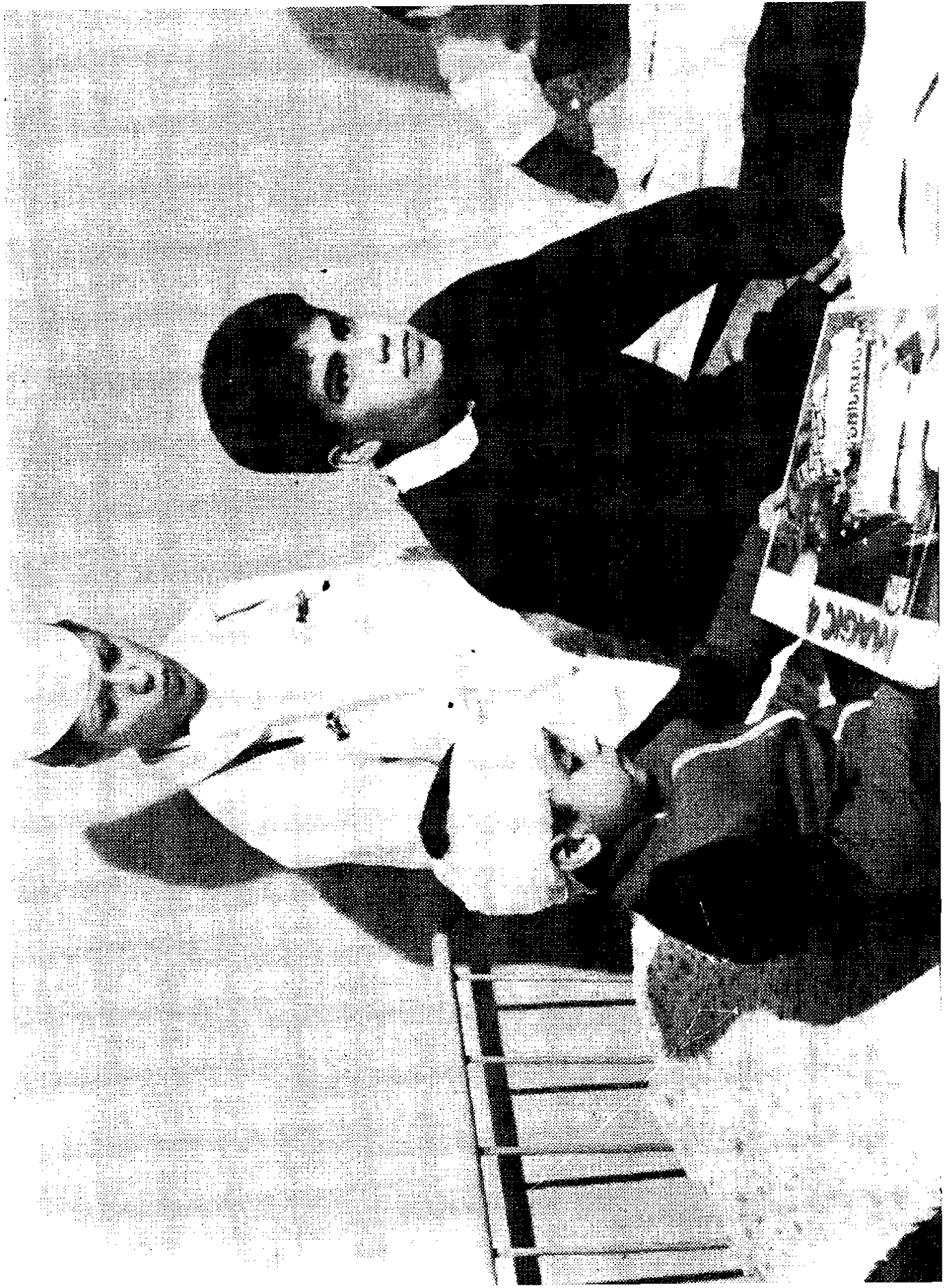
Ուշ երեկոյան մեր տանը թեյ էինք խմում, և դուկտոր Հեյլն անընդհատ հիշում էր սպիտակցիների ասածները, որոնցից շատերը կորցրել էին իրենց հարազատներին, գրկվել էին տունուտեղից և հիմա մտահոգված են ատոմակայանի ճակատագրով: Ամերիկյան պատվիրակության անդամ, Լոս Անջելեսում հանդիսհայտ օրթոպեդ Վարդգես Նաջարյանն ասաց. «Նա, ով իր աչքով տեսել է այն քաղաքը, որից միայն սնունդն է մնացել քարտեզի վրա, նա, ով տեսել է Նալբանդ գյուղում մարդկանց թաղումը, պետք է այլ կերպ ապրի: Ոչ այնպես, ինչպես ապրել է նախկինում: Պետք է ապրի այլ բարոյական չափանիշերով»:

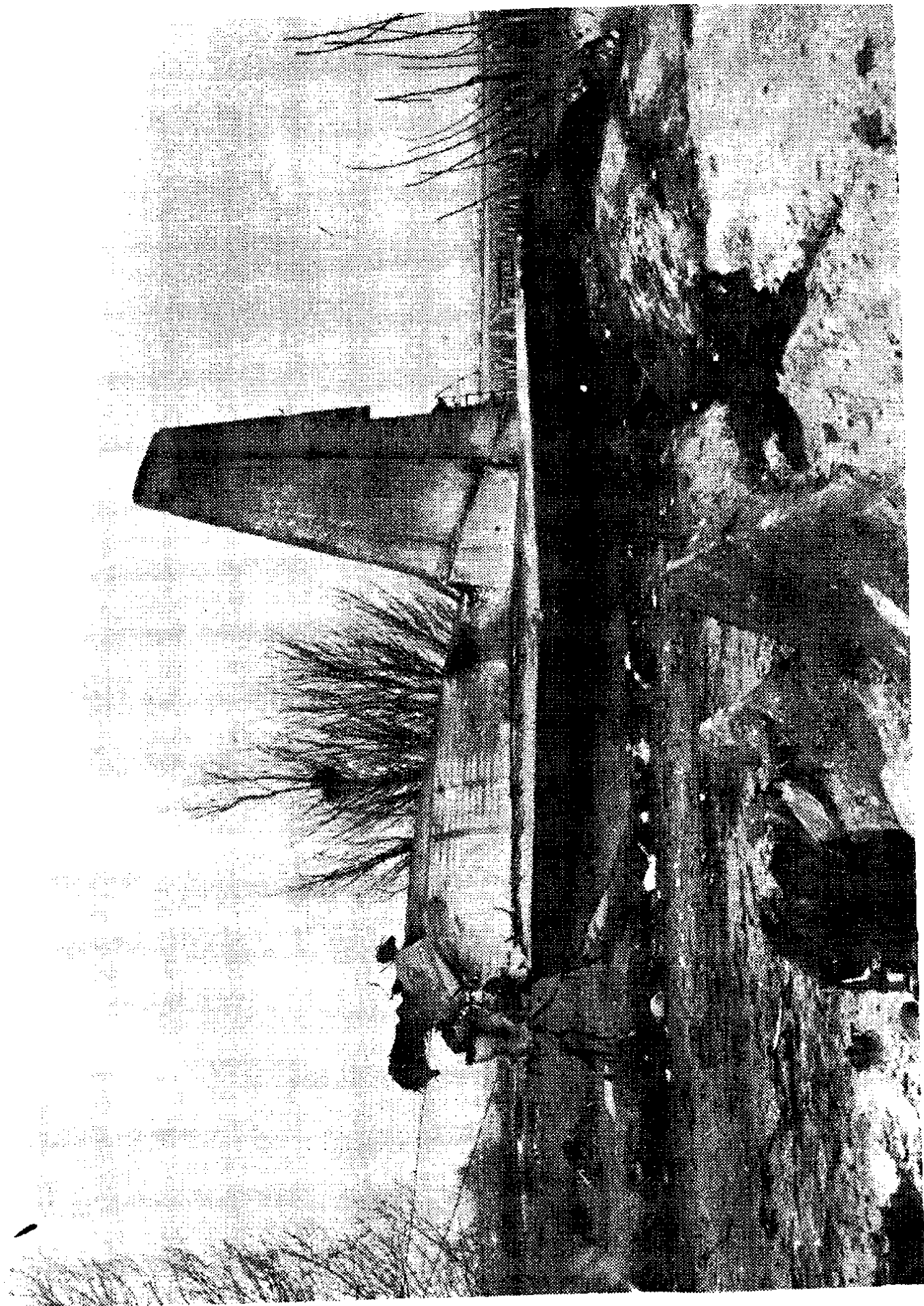
Նոր տարուց հետո նամակ ստացա Վարդգես Նաջարյանից: Նա գրում էր. «Վերջերս համալսարանում հանդիպեցի Հեյլին: Չեռոբին էր ամերիկյան ժողովրդին Գորբաչովի ուղերձը տպած թերթը: Նա ընդգծել էր հետևյալ բառերը. «Հայաստանին հասած աղետը կարեկցանք առաջ բերեց աշխարհի բոլոր անկյուններում: Մենք երախտապարտ ենք ամերիկյան ժողովրդին, ինչպես և բոլոր այն ժողովուրդներին, ովքեր եկան մեզ օգնության...»:

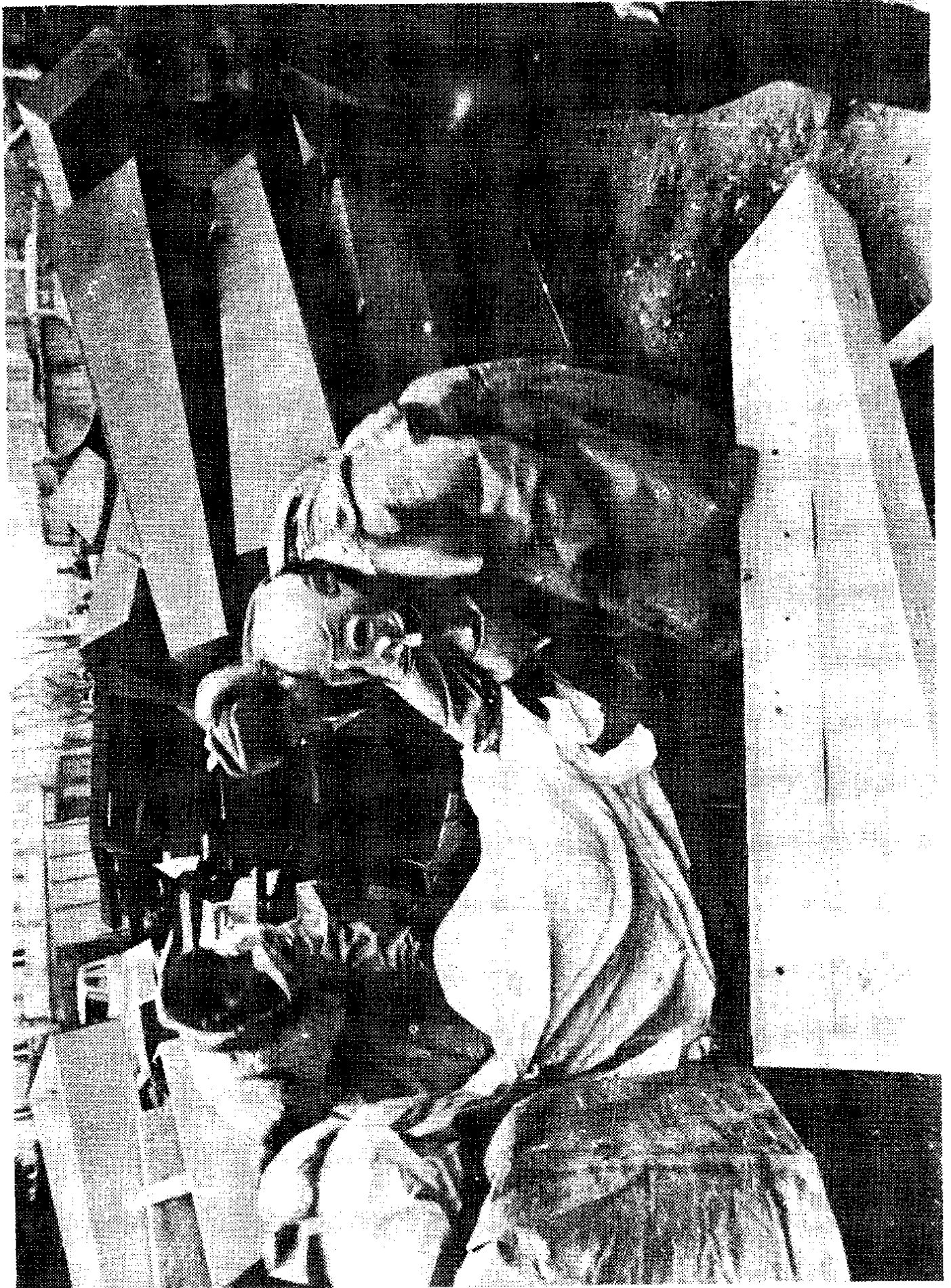

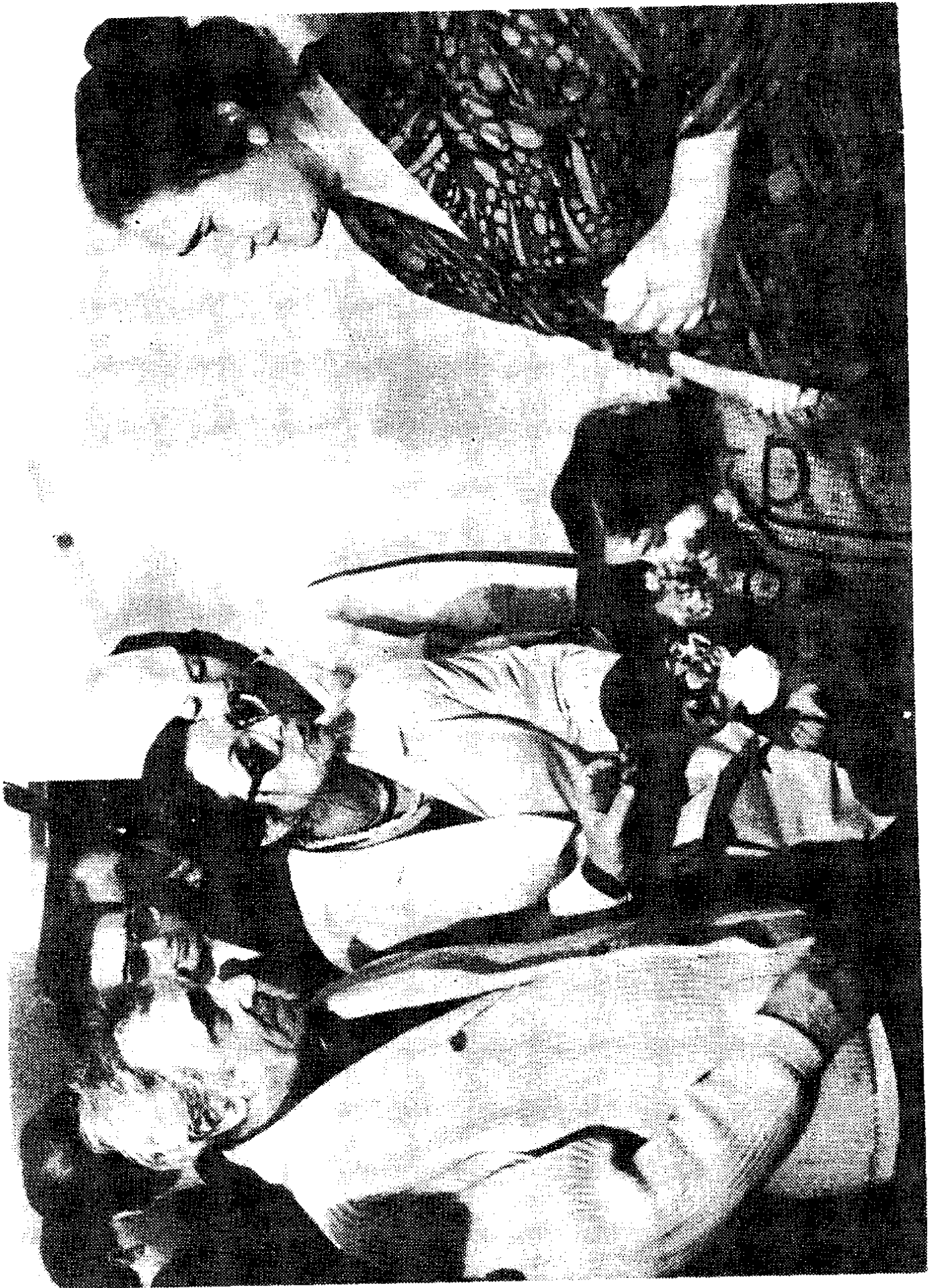

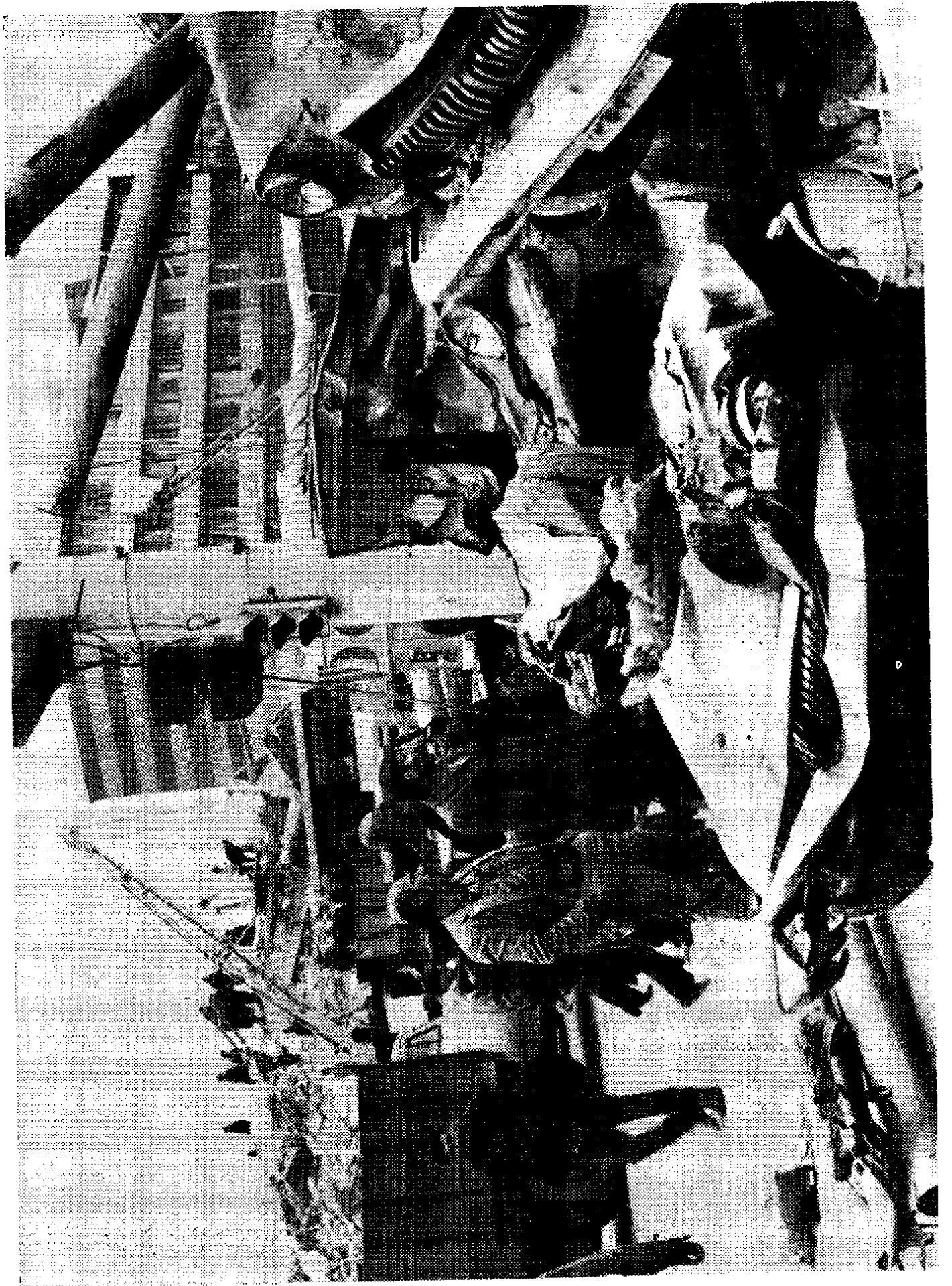

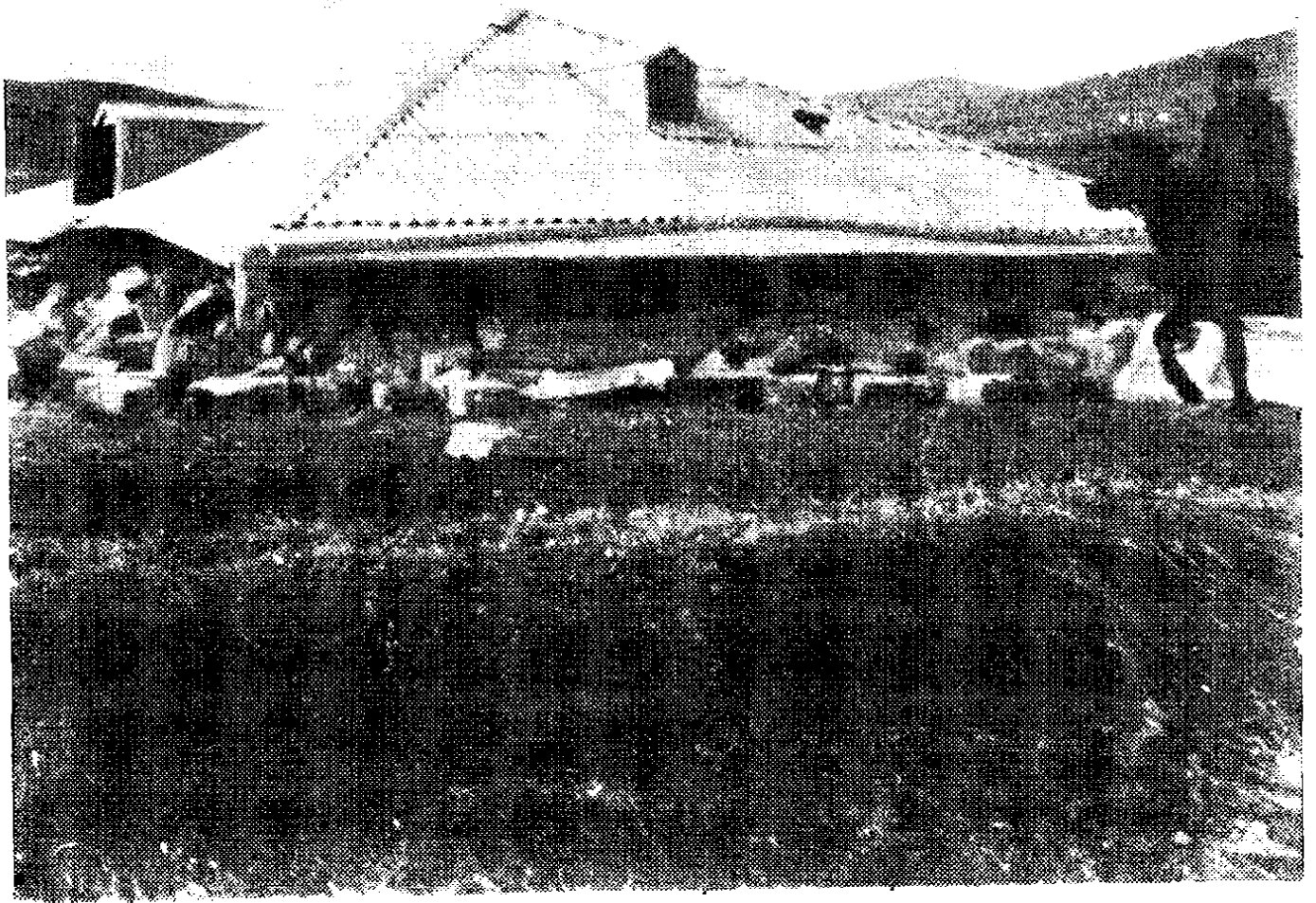

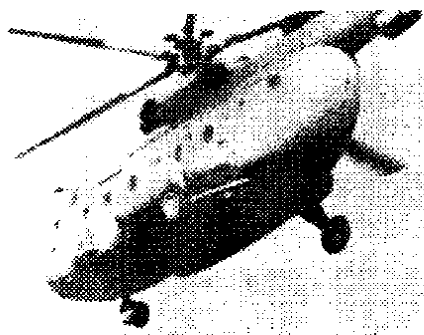

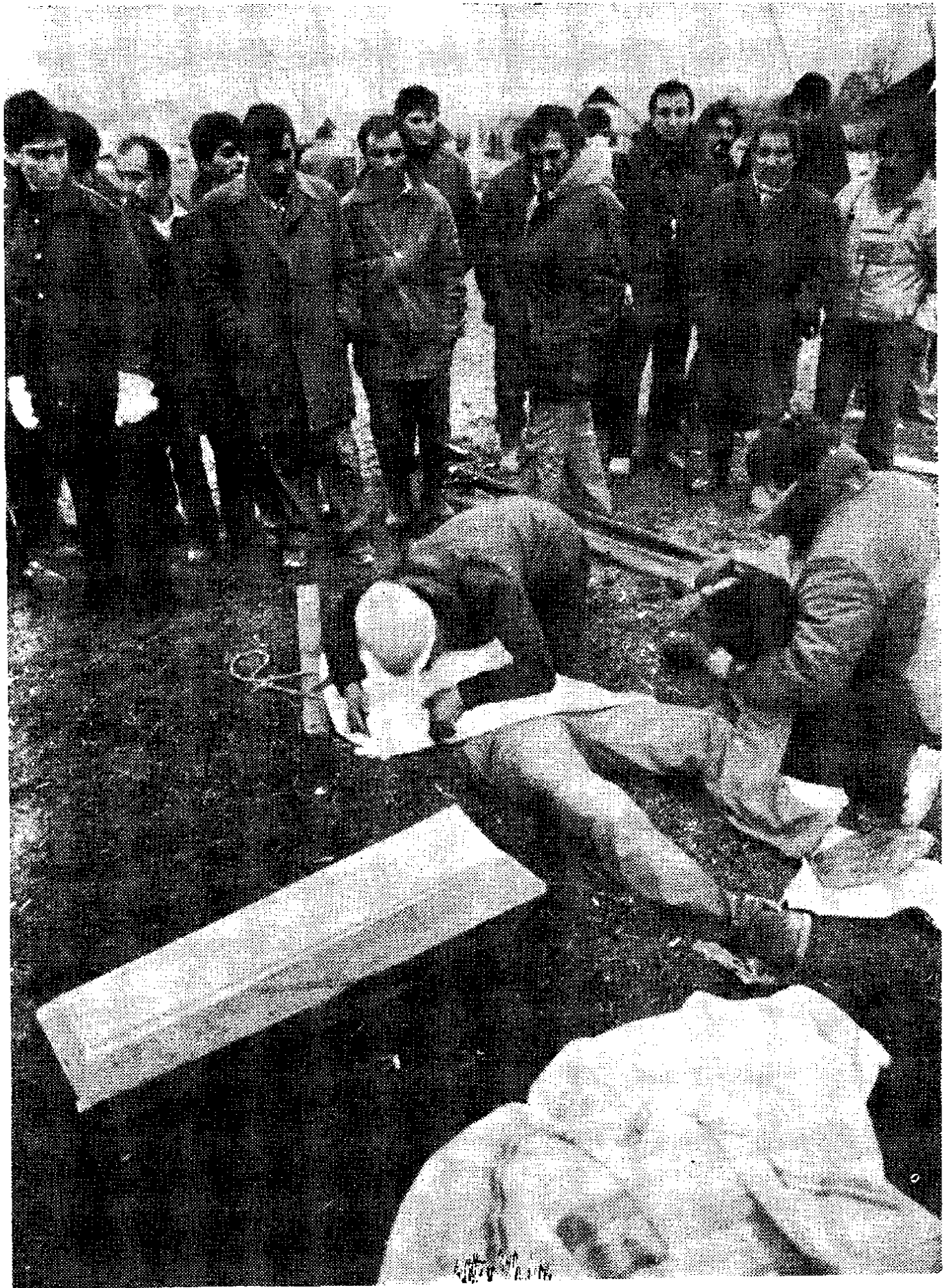

տլ սնելով այդ ամենը, ակամա մտածում եմ այն մասին, որ այս Երկրի բոլոր մարդիկ, մենք և դուք, բոլորս, որքան էլ որ տարբեր լինենք, ըստ էության մի ընտանիք ենք»:

... Դա պատահեց 1978 թվականին: Այդ տարի Հայաստանը և ամբողջ երկիրը տոնում էր Արևելյան Հայաստանը Բոստոնում միանալու հարյուր հիսուն ամյակը: Եվ գրեթե այդ ամբողջ տարին ևս ճանապարհորդում էի մեր հանրապետությունում: Եղա բոլոր՝ Երեսուկեց (այժմ Երեսունյոթ) վարչական գյուղական շրջաններում: Հազար վաթսուներեք բնակավայրերում: Հայկական սովետական հանրապետությունում կա հազար վաթսուներեք բնակավայր: Գրեցի մի գիրք, անվանելով այն «Օջախ»: Ու երևի այսօր, տասը տարի անց, իմ վիճակն ավելի ծանր է, քան ուրիշների: Դորից ճանապարհորդում եմ իմ հայրենիքում, ցավի պես հարազատ Օհրակի ու Լոռու ճանապարհներով: Հնուց ի վեր այսպես են կոչվել Հայաստանի պատմական մարզերը, որոնց մեջ այսօր մտնում են տասը վարչական շրջաններ: Իմ այդ ուղևորությունից հետո ես բազմիցս եղել եմ Օհրակի ու Լոռու բնակավայրերում ու միշտ ներքուստ հպարտությամբ նշել եմ, որ շատ հեշտ եմ ճանաչում այս կամ այն գյուղը, էլ չասած՝ այս կամ այն բաղաբը: Եվ հանկարծ ամեն ինչ խառնվեց: Տակնուվրա եղավ: Հիսունութ գյուղ լրիվ են կործանվել: Տների մեծ մասը՝ նախկին տներն են՝ ծոմոված տանիքներով: Գրեթե բոլոր տները մարդու հասակից ցածր են: Միայն Ստեփանավանն է թողնում ինչ-որ տարօրինակ տպավորություն: Երբ մտնում ես շրջկենտրոնին, սիրտդ կարծես ուրախանում է. քաղաքը ոնց որ կար՝ մնացել է: Ծիշտ է, տասնչակ տներ քանդվել են: Դրանք սարգ երևում են վերևից: Դրանք, իհարկե, նոր ինը հարկանի շենքերն են, որ վերջերս վեր բարձրացան առողջարանային գողտրիկ քաղաքում: Բայց երբ մեքենայով ու մանավանդ ոտքով շրջեցինք քսանհազարանոց քաղաքում, որտեղ, ինչպես տեղացիներն ասացին, մոտ չոս հազար տուն կա, ապա համոզվեցինք, որ այդ չորս հազար տներից ոչ մե-

կը չի մնացել անվնաս: Ո՛չ մեկը: Պատերը խոր ճաքեր են տվել: Չկա ամբողջ պատը: Պատշգամբը փլվել է՝ իր հետ տանելով պատի մի մասը: Երկրաշարժից հետո առաջին անգամ Ստեփանավան եկա ընկերոջս՝ ԽԱՀՄ ժողովրդական դերասան Սոս Սարգսյանի հետ: Նա ստեփանավանցի է: Այստեղ է հայրական օջախը: Գընացի՞նք նրա հայրական տունը: Ծահումյան փողոց, 86 տուն: Փողոցը պահպանվել է: №86 տունը՝ ոչ: Բարակույտ, որ ծածկված էր սպիտակ տանիքով: Ցածրիկ ցանկապատի վրայով Սոսը թռավ բակ: Մոտեցավ իր տան փլատակներին: Բռնեց տանիքի եզրից: Հենվեց քարին ու հեկեկաց: Մենք հեռացանք: Թող լաց լինի: Այդպես է պետք: Բարեբախտաբար, հարազատները չէին տուժել: Բայց տունը նույնպես մարդ է: Իսկ հարազատ տունը՝ հարազատ մարդ:

Խոսքի բռնվեցի՞նք ստեփանավանցիների հետ: Ես նշումներ էի անում: Հակիրճ խոսքեր:

— Մենք հասկանում ենք, մենք գիտենք Սպիտակի ցավը, բայց...

— Սպիտակի ու Լենինականի ցավը տանենք, բայց դե՞ Ստեփանավանին էլ մի մոռացեք...

— Ծիշտ է, մեր զոհերը քիչ են: Ընդամենը հարյուր հոգի...

— Սպիտակի համեմատ...

— Բայց քաղաքում ոչ մի կանգուն տուն չի մնացել, որ գիշերը մեջը քնել լինի...

— Մեզ մոտ մի բայ պակաս է եղել Սպիտակից: Տները չեն քանդվել, բայց տուն չկա: Ու մեր մասին ոնց որ մոռացել են...

— Եթե վրացիները չլինեին, ի՞նչ կլինեք մեր վիճակը...

— Վրացիների ցավը տանենք...

— Վրանները վրացիներն են բերել: Հանքային ջրերը՝ վրացիները, հացը՝ վրացիները: Եվ մեր բոլոր վիրավորներն էլ Վրաստանում են...

— Ժուռնալիստներն էլ են մեղավոր մեր դժբախտության մեջ...

— Տարերքն է մեղավոր, ոչ թե ժուռնալիստները...

— Ես նկատի ունեմ, որ արդեն չորրորդ օրն է ոչ մի անգամ Ստեփանավանը ցույց չեն տալիս հեռուստատեսությամբ: Կուցնիսկ սեր: քաղաքի անունը չեն էլ տալիս...

Իսկապես, հետո ես էլ դրան ուշադրություն դարձրի: Սպիտակ, Լեւինական, Կիրովական, իսկ Ստեփանավանն ասես գոյություն չունի: Չնայած քաղաքի վիճակն իսկապես սուկալի է: Քսանվեց հազար բնակչից բոլոր քսանվեց հազարն էլ մնացել են անօթևան: Այստեղ գոյացել է վրան-քաղաք: Բայց վրաններն էլ չեն բավականացնում: Իսկ կյանքը շարունակվում է: Հիվանդանում են երեխաները: Կանայք մանուկներ են լույս աշխարհ բերում:

Ես հասկանում եմ ստեփանավանցիներին: Բայց հասկանում եմ նաև Նիկոլայ Իվանովիչ Ռիժկովին, որն առավտոից մինչև երեկո գտնվում էր կամ Լեւինականում, կամ Սպիտակում, կամ Կիրովականում: Առաջին օրերին: Առաջին ժամերին: Բոլորի մըտքերը զբաղված էին միայն մի բանով՝ փրկել նրանց, ում դեռևս կարելի է փրկել: Չէ՞ որ այնուամենայնիվ փրկեցին մոտավորապես տասնհինգ հազար մարդ: Կենդանի դուրս հանեցին փլատակներից: Եվ միևնույն է, խորապես հասկանում եմ ստեփանավանցիներին: Վրանի մոտ խոսում էի մի ծերուկի հետ, որը հենվելով իր ձեռնափայտին, ասաց. «Էսօր մեռելների վիճակն ավելի լավ է, քան ողջերինը»: Ու նայեց երկնքին: Մենք, որ մի քանի հոգով շրջապատել էինք նրան, նույնպես ակամա նայեցինք երկնքին: Թուխա ամպեր էին կուտակվել բարձրլեռնային Ստեփանավանի վերևում: Այստեղ գրեթե կես տարի ձյուն է նստած: Հանկարծ փչեց պաղ քամին: Քետնին դիպչելով, թփթփացին մի կերպ ամրացված բլրեզենտե վրանների փեշերը, որտեղ տեղավորված էին վիրավորները:

Ես գիտեի, որ մի-երկու օրից Ստեփանավան է բերվելու հավաքովի հիվանդանոցը: Գիտեի, որ մթերքներ ու սպրանքներ են

ուղարկվում Ստեփանավան: Ու ծերուկին ասացի, որ վաղը Ռիժկովն այստեղ է ուղարկելու դեղորայք, հաց, հագուստ:

— Դե որ Ռիժկովն է գործի կպել, ուրեմն գլուխ կգա...

Շրջանային թերթերից մեկը Նիկոլայ Իվանովիչ Ռիժկովին համեմատել է Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովի հետ, որը, ինչպես հայտնի է, փրկել է հարյուր հազարավոր հայ գաղթականների:

Հինգ օրը մեկ ես յուրովի ամփոփում էի մեր ապրած նոր կյանքը: Ամեն ինչ նոր էր: Մտքերը, երազները, ժամանակի զգացումը: Ամենից շատ հիշում եմ առաջին հինգ օրերը: 1988 թվականի դեկտեմբերի տասներկուսի ժամը տասնմեկն անց քառասունմեկ լոպեն: Մինչև այդ պահը արդեն եղել էր երեք հարյուր վաթսուներեք ցնցում: Դրանցից իննսունչորսը հինգ բալից ավելի ուժգնություն են ունեցել: Հետո կլինեն նաև վեցուկես բալանոց ցնցումներ: Նաև յոթ: Եվ հազարից ավելի ցնցումներ: Մեր Միության և աշխարհի տարբեր ծայրերից շոշափելի օգնությունը սկիզբ առավ հինգերորդ օրը: Եվ դա հասկանալի է: Մինչև Փարիզից, Օսլոյից, Լոս Անջելեսից հասնեն Մոսկվա (շատ ինքնաթիռներ միանգամից Երևանում էին վայրէջք կատարում), մինչև հասնեն Երեվան, մինչև Հայաստանի մայրաքաղաքից մարդիկ ու բեռները հասնեն աղետի վայրերը՝ մի քանի օր կտևի: Իսկ մարդիկ օգնության կարիք ունեին ամենից շատ հենց առաջին հինգ օրը: Եվ այստեղ պետք է խոսել զինվորների մասին: Չի կարելի խոսել «առանձին դեպքերի» մասին: Այն մասին, օրինակ, որ ստահակների մեջ կային նաև զինծառայողներ: Դեռ լավ է, որ Նիկոլայ Իվանովիչ Ռիժկովը, խորհրդակցելով իրավաբանների հետ, ժուռնալիստներից արգելեց օգտագործել «դիակոդոպտիչ» բառը: Քանզի աղետի գոտում դիակոդոպտիչներ չեն եղել ո՛չ քաղաքացիական բնակչության մեջ, ո՛չ էլ զինվորականության: Եղել են սրիկաներ: Եվ, ի դեպ, հենց առաջին հինգ օրը: Հետո ասես դրանք անհետ վերացան: Նույնիսկ Կառլ Բրյուկովի հանրահայտ «Պոմպեյի վերջին օրը» կտավում պատկերված է մի մարդ, որ այդ ողբերգական

սրահին թանկարժեք զարդեր է գողանում: Կարծում են, որ մեր թվականության 79 թվականից ի վեր շատ քիչ բան է փոխվել սրիկաների, ավազակների և ընչաքաղցների հոգեբանության ու բարոյականության մեջ: Թերթերը նրանց մասին սլատմել են Տաշքենդից հետո, Չեռնոբիլից հետո, Մեխիկոյից հետո: Բազաություն չեղավ նաև Հայաստանը: Խոսքը վերաբերում է Լզակի միավորներին: Բայց ահա առաջին հինգ օրը ավերված, ցուրտ քաղաքում զինվորականները ստեղծեցին հինգ վրան-«ավաններ»՝ քսանութ հազար մարդ ընդհանուր տեղով: Ինչպես պնդում է գնդապետ Մ. Ս. Սուրկովը, առաջին հինգ օրը բնակչությանը լրացուցիչ բաշխվել է երեք հազար ընտանեկան վրան: Առաջին չորս օրվա ընթացքում թիկունքի ծառայությունների կողմից կազմակերպվեց աղետոյալներին տաք հագուստ բաշխելը, տաք սննդի պատրաստման քսան կետերի ստեղծումը: Երեսուն-երկու հազար մարդ օրական երկու անգամ սնվում էր: Քաղաքում, որտեղ ավերված էին հացի բոլոր փոերը, առաջին օրերին հաց թխում էին միայն զինվորականները և թխում էին դաշտային փոերում: Միայն մեկ օրվա ընթացքում, դեկտեմբերի տասնմեկին, զինվորները ավերակներից հանեցին երեք հարյուր տասնվեց մարդ, որոնցից հարյուր երեսունը կենդանի էին:

Առաջին հնգօրյակի վերջում Երևան ժամանեցին մոտ քառասուն երկրների ներկայացուցիչներ: Ես տեսա իրարից ոչ հեռու կանգնած ինքնաթիռներ ԳՖՀ-ից, Ուզանդայից, Իսրայելից, Ավստրիայից: Մի քիչ այն կողմ կանգնած էր ֆրանսիական ավիաընկերության ինքնաթիռը: Ծարք էին կազմել միանգամից եկած մի քանի «բոհնեցները», որոնց մեջ էր նաև Արմանդ Համերին պատկանող ինքնաթիռը: Այդ օրը ես դիմավորում էի Լուիզ-Մանուկյան Արմոնին և պատահաբար հայտնվեցի Արմանդ Համերին դիմավորողների խմբի մեջ: «Օքսիդենտալ պետրոլեում կորպորեյշն»-ի ինժեներամյա նախագահը բավական առույգ էր իջնում աստիճաններից: Հիշեցի, որ ինժեներներեքամյա Մարկոս պապս, որն ամբողջ

կյանքում հացը կանգնած էր կտրում, իր խորին հարգանքն արտահայտելով մարդկային հանճարի մեծագույն արարչագործությանն նկատմամբ, մի անգամ ինձ ասաց. «Հիշիր, որ տղամարդը ծերանում է, երբ ծնկներում թուլություն է գգում»: Ես տեսա, թե Համերն ինչպես առույգ է հաղթահարում «Հրազդան» հյուրանոցի աստիճանները և նորից հիշեցի պապիս: Հենց «Հրազդանում» էլ հռչակավոր ծերունին պատմեց, որ երկրաշարժի լուրն առնելուն պես հեռագրել է Գորբաշովին, ցավակցություն է հայտնել և հայտարարել, որ ցանկանում է գալ և ամեն կերպ օգնել աղետյալներին: Մեկ օրվա ընթացքում ԱՄՆ-ում սովետական դեսպանությունը ամերիկյան բիզնեսմեներին և հասարակական գործչին հայտնեց, որ Գորբաշովը ողջունում է նրա բարի կամքը:

Դոկտոր Համերը մենակ չեկավ Հայաստան: Անգին բեռը՝ դեղորայքն ու ծայրահեղ դեպքերի համար անհրաժեշտ սարքավորումը տեղ հասցնողներից էր բժշկության պրոֆեսոր Ռոզա Մարիա Դուրազոն: Արմանդ Համերը ինքը ներկայացրեց մեզ իր ուղեկցուհուն. «Երևի շատերը չգիտեին, որ այս խիզախ կինը բազում աղետյալների է փրկել Մեխիկոյի ահավոր երկրաշարժի ժամանակ: Իսկ հիմա որոշել է ոչ միայն օգնել Հայաստանի աղետյալներին, այլև իր հարուստ փորձը հաղորդել նրանց»: Այդ նույն օրը Արմանդ Համերը Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահին հանձնեց մեկ միլիոն դոլարի չեկ:

Վայրէջք կատարող ինքնաթիռները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Հաշվված վայրկյանների ընթացքում մոտեցվում է սանդուղքը: Բացվում է դռնակը: Իրար հետևից դուրս են գալիս վառվում համազգեստներով հաղթանդամ տղամարդիկ: Բոլորը սաղավարտներով են: Նրանք պատրաստ են անմիջապես պաշարի մեջ մըտնելու: Երևանցիները նրանց դիմավորում են, իզուր ճգնելով թաքցնել արցունքները: Դիմավորում են Իտալիայից ու Ավստրիայից, Նորվեգիայից ու Շվեյցարիայից, Ֆրանսիայից ու Մեքսիկայից, ԱՄՆ-ից և Կանադայից եկած երիտասարդներին: Երախտագիտու-

թյան զգացումով ենք նայում ազնվացեղ թավամազ շներին: Շատ են դրանք՝ շները:

Ես ակնատես եմ եղել հրաշքի: Լենինականում և Սպիտակում: Իսկական հրաշք: Ես մի այնպիսի զգացում ունեի, որ իմ առջև մտածող էակներ են: Շները ոչ միայն լսում էին տերերի հրամանները, այլև որոնման ընթացքում, փլատակների մեջ ճարպկորեն շարժվելիս թվում էր, թե իրենք էին որոշումներ ընդունում և հրամաններ տալիս իրենց տերերին: Եվ ահա մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ լսվում էին հրճվալից բացականչություններ. «Կենդանի մա՛րդ են գտել»: Շները գտնում էին ոչ միայն կենդանի մարդկանց, այլև մահացածներին: Նրանք փրկեցին հարյուր-հարյուրավոր մարդկանց: Նրանց օգնությամբ փլատակներից հանեցին հազար-հազարավոր մարդկանց: Հիրավի, այն, ինչ տալիս է կյանքը, երբեք ու երբեք չի տա նույնիսկ գերգրականությունը: Մեզանից ո՛վ կարող էր մտածել, որ մարդը կարող է ուրախանալ, երբ գտնի իր հարազատի դիակը: Ոչ, նա չի ժպտում, չի անջատվում: Նա խաղաղվում է: Շնչում թեթևացած: Ես տեսա քսանամյա մի երիտասարդի, որը վեց օր ու գիշեր նստել էր փլատակների մոտ, մինչև որ այնտեղից հանեցին մորը: Նա երբեք չէր ների իրեն, եթե հողին չհանձներ մորը, եթե թողներ, որ այդտեղ գործի անցներ բուլդոզերը:

Ամեն օր հեռուստատեսությամբ ցույց էին տալիս, ինչպես են շները օգնում ողջերին ու մեռածներին: Նրանց մասին ասում էին. «Փրկում են ողջերին ու մեռածներին»: Բայց հրաշքը տևեց երկու-երեք օր: Շները շատ արագ էին կորցնում հոտառությունը: Խանգարում էին բազմազան հոտերը, որոնց մեջ կային նաև բժ.միական հոտեր:

Մենք, առավոտից մինչև իրիկուն աղետի գոտում աշխատողներս՝ բժիշկներ ու օդաչուներ, զինվորներ ու ժուռնալիստներ, չէինք հաշվառում փրկվածներին: Պարզապես ուրախանում էինք: Չեղբերով շոշափում էինք, հավում էինք երջանկությանը: Այո,

քարե դագաղից հանված կենդանի երեխան երջանկություն է, նրա կենդանի աչքերը տեսնելը նշանակում է երջանկություն տեսնել: Համոզված եմ, որ ամեն մի առանձին դեպք արժանի է վիպերգի: Քանզի խորին խորհուրդը ոչ միայն փրկված մարդկային կյանքն է, ոչ միայն կենաց դաշտում մի նոր փրկվածի բացած արահետը, այլև սխրանքը և՛ փրկարարների, և՛ փրկվածների: Եվ, բացի այդ, ժամն է փորձ կուտակելու, և ժամն է նկարագրելու, այսպես ասած, բոլոր առանձին դեպքերը: Մի երկրում, որտեղ կան Աշխարադ ու Կամչատկա, Տաշքենդ ու Սպիտակ, Չեռնոբիլ և Արզամաս, պետք է կազմակերպվի մի հզոր հատուկ ծառայություն, եթե ոչ մի ամբողջ վարչություն, որը պետք է օգնության հասնի ծայրահեղ ծանր պայմաններում հայտնված մարդկանց: Ըստ մասնագետների վկայության, Հայաստանի աղետի գոտում կարելի էր երկու-երեք անգամ ավելի շատ մարդ փրկել, եթե պրոֆեսիոնալ փրկարարներն իրենց շներով գոնե երկու օր շուտ գային: Սպիտակ և Լենինական ժամանած շների մեջ չկար ոչ մի տեղական շուն: Ո՛չ մի: Ծները կտրել անցել էին օվկիանոսներ ու մայրցամաքներ: Ծները քիչ էին: Նրանք պետք է շատ լինեին, շա՛տ-շատ: Նրանք երկու-երեք օրից ավելի չէին կարողանում աշխատել: Եվ փոխարինողներ չունեին:

Ծուտով բոլոր փրկարարներն իրենց շների հետ վերադարձան Երևան: Կարծես քիչ էր աղետի գոտում սկսված սառնամանիքը, հիմա էլ «Զվարթնոց» օդանավակայանն է պարուրվել թանձր մրշուշով: Դեպի Երևան էին ուղղվում հարյուրավոր ինքնաթիռներ, իսկ քաղաքի օդանավակայանը փակ էր: Նրանք իջնում էին Թբիլիսիում, Անկարայում, Մոսկվայում: Միաժամանակ չէին կարողանում Երևանից մեկնել նաև այն ինքնաթիռները, որոնք պետք է տանեին հյուրերին: Նրանց թվում էին նաև իրենց շների հետ եկած փրկարարները: Երկու օր փրկարարները ստիպված էին իրենց չորթոտանիների հետ զբոսնել Երևանում: Երևանցիները շրջապատում էին նրանց: Համբուրում էին ոչ միայն փրկարարներին, այլև շներին: Մշտապես զգույշ մայրերը այս անգամ իրենց պստիկներին

թույլ էին տալիս մոտենալ վիթխարի շներին, համոզված լինելով, որ «մարդու բարեկամ» այս չորքոտանիները իսկապե՛ս բարեկամներ են:

...Ժամանակին մի շարք հողվածներ են տպագրել այլ վայրեր աշխատանքի մեկնողների մասին: Ամեն տարի մոտ երեսուն հազար շինարարներ դուրս էին գալիս հանրապետության սահմաններից: Երեսուն հազարը վիթխարի թիվ է: Մի կողմ թողնենք, որ խոսքը հմուտ վարպետների, բազմաշնորհ արհեստավոր-շինարարների, պինդ ջահելների մասին է: Ասենք միայն, որ հանրապետության ամբողջ գյուղական շինարարության մեջ աշխատում է տասը հազար մարդ: Երեք անգամ պակաս: Եվ նրանց մեջ շատ քիչ են պրոֆեսիոնալ շինարարները: Արտագնացները տարեկան միայն «ակրեդիտիվ» ուղարկել են մինչև հարյուր քսան միլիոն ռուբլի, ինչը գերազանցում է երկու շինարարական մինիստրությունների աշխատավարձի տարեկան ֆոնդը: Ուշ աշնանը նրանք վերադառնում են տուն: Պատմում են, որ այնտեղ, հեռու-հեռվում կառուցել են բարեկարգ դպրոց ու մանկապարտեզ, գոմեր ու տներ և իրենց բարեխիղճ ու որակյալ աշխատանքի դիմաց ոչ միայն շատ փող են ստացել, այլև պատվոգրեր: Նրանք ծաղրում են իրենց տեղական շինարարներին, որոնք հայրենի գյուղում անորակ են կառուցում: Արմատուրայի փոխարեն բետոնի մեջ լար դնում, ցեմենտի փոխարեն՝ ավազ են օգտագործում, զողման փոխարեն՝ թուք: Ծաղրում են, բնավ չմտածելով, որ իրենց երեխաներն են գնում այդ դպրոցները:

Երեխաների մեծ մասը զոհվել է հենց դպրոցներում: Միայն գյուղերում ամբողջովին ավերվել են մոտ հիսուն դպրոցներ: Եվ ցավն այն է, որ երկրաշարժը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ բոլոր երեխաները գտնվում էին դպրոցներում: Ես տեսել եմ գյուղեր, որտեղ կանգուն են մնացել հիմնահատակ ավերված դպրոցի հարևանությամբ կառուցված մասնավոր տները: Գրեթե բոլոր դպրոցներում աշակերտներին փրկելիս զոհվել են ուսուցիչները:

Լեոնապատ գյուղ: Բարձր լեոնային գյուղ է Գուգարքի շրջանում: Այսօր Լեոնապատը չկա: Գյուղի դպրոցում այն օրհասական պահին եղել է երկու հարյուր աշակերտ: Հետո ականատեսները կատամեն, որ դպրոցը միանգամից չի կործանվել: Ավերվել է տասնյակ երկար վայրկյանների ընթացքում: Եվ այդ վայրկյանները բավականացրել են, որ երեք ուսուցիչներ փրկեն հարյուր յոթանասուներկու աշակերտ: Իրենց սաներին փրկելիս՝ զոհվել են ուսուցիչները: Չոհվել է նաև քսանութ երեխա, որոնք հիմնականում եղել են ավագ դասարանցիներ. նրանք իրենց ուսուցիչներից օգնում էին փոքրիկներին փրկելու: Նա, ով կառուցել է այդ դպրոցը, բնականաբար չի մտածել այն մասին, որ կզոհվեն իր երեխաները: Նա վաղուց արդեն համոզված էր, որ երկրում բոլորն էլ անփույթ ու անորակ են կառուցում: Իսկ եթե բոլորն են այդպես կառուցում՝ ուրեմն դրա մեջ ոչ մի սարսափելի բան չկա: Հասարակական շենքը սեփական տուն չէ: Կարելի է նաև չզոհել արմատուրաների ծայրերը, այնտեղ, որտեղ դա պահանջվում է:

Երեխաները զոհվել են նաև Չաջուտում ու Նայբանդում, Լուսաղբյուրում ու Ջրաշենում: Հարյուրավոր գյուղերում ու քաղաքներում: Չոհվել են մանկապարտեզի սաներ ու դպրոցականներ: Ուսումնարաններում սովորողներ և ուսանողներ: Իրենց սաների հետ զոհվել են ուսուցիչները: Իրենց հիվանդների հետ զոհվել են բժիշկները: Նրանք բոլորը անուն են ունեցել: Եվ նրանց բոլորի անունները պետք է փորագրվեն հուշաքարի վրա: Բոլորի՛նը:

...Լուրե՛ր: Դրանցով հիմա զբաղվում է գիտությունը: Չբաղվում են սոցիոլոգները, հոգեբանները: Լուրերը հասարակ երևույթ չեն: Հաճախ դրանք «ցանկալին իրականություն» ներկայացնելն է: Բայց նախ պետք էր պարզաբանել ամեն մի առանձին լուրը: Երևանում չէին պարզաբանում այդ լուրերը: Ամաչեցնում էին, նախատում, որ «խուճապ են գցում»: Քաղաքում լուր տարածվեց, որ ինքնաթիռը մխրճվել է ատոմակայանի մեջ: Կարելի՞ էր, որ մեկնումեկը ելույթ ունենար հեռուստատեսությամբ և ասեր, որ,

իրոք, ինքնաթիռ է կործանվել, բայց բարեբախտաբար չի մխրճվել ատոմակայանի մեջ: Ինքնաթիռը վայր է ընկել կայանից երկու տասնյակ կիլոմետր հեռավորության վրա: Կարելի է ընդամին ավելացնել, որ այս բուն փաստը մի ավելորդ անգամ ևս ասպացուցում է, որ իրավացի էին գիտնականներն ու գրողները, երբ տարիներ շարունակ առաջ էին քաշում ատոմակայանի փակման հարցը: Դա չարվեց: Եվ մարդիկ փորձում էին հասնել Մեծամոր ավան, որի մոտ է գտնվում ատոմակայանը: Մարդիկ ուզում էին համոզվել, որ լուրերը սխալ են: Մարդիկ իրար զանգահարում էին և խորհուրդ տալիս երեխաներին չուղարկել դպրոց. «Ասում են վաղը ուժեղ երկրաշարժ է լինելու»: Թվում է, ոչ մի զարմանալի բան չկա նման լուրերի տարածման մեջ: Արդեն հաշվել են ավելի քան երկու հարյուր հինգուկես բալանոց ցնցումներ: Դեկտեմբերի յոթից հետո սեյսմոլոգները երեք անգամ գրանցել են յոթ բալից բարձր ցնցումներ: Եվ հանկարծ տեղական թերթը անստորագիր նամակ է տպում, հայհույելով բոլոր նրանց, ովքեր համարում են, որ եթե ինքնաթիռը մխրճվի ատոմակայանի մեջ, ապա մեզ սպասում է ճառագայթային մահ, որ մոտ օրերս նոր ուժգին երկրաշարժ է սպասվում: Անանուն հեղինակը այսպիսի լուրերը համարում է «մեկը մյուսից անհեթեթ»: Այդ ո՞վ ասաց, որ սեյսմիկ գոտում, որտեղ օրական մոտ քսուսսուն ցնցումներ են գրանցվում, նոր երկրաշարժի մասին լուրերը անհեթեթություն են: Եթե Հայաստանում խոսեին ցունամիի մասին— այ դա կլիներ անհեթեթություն: Չնայած Հայկական լեռնաշխարհը տեսել է ցունամիից էլ անեղ բան՝ ջրհեղեղ: Եվ Էջմիածնի թանգարանում ամենաանգին ցուցանմուշը համարվում է Նոյի տապանի բեկորը, որը գտնվել է Մեծ Մասիսի գագաթին:

Թերևս, անհեթեթությունն այն է, որ անանուն հեղինակները, որոնք վերջերս հայտնվում են աջ ու ձախ, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին են համարում լուրեր տարածողներ: Հետաքրքիր է իմանալ, թե այդ ո՞ր կոմիտեի անդամներն էին նոր ցնցումների

մասին «լուրեր տարածում» 1926 թվականի հոկտեմբերի քսանվեցի երկրաշարժից հետո: 1966 թվականի ապրիլի 26-ին Տաշքենդի երկրաշարժից հետո իմ կամչատկյան արձակուրդի երկու ամիսը անցկացրի այդ քաղաքում: Եվ երկու ամիս շարունակ գետինը ցնցվում էր: Եվ երկու ամիս շարունակ քաղաքում բոլորը խոսում էին նոր ցնցումների մասին: Եթե ինչ-որ մեկը կարծում է, թե կարելի է վարժվել ստորգետնյա ցնցումներին, ապա նա չափազանց անհարգալից է վերաբերվում մարդուն՝ որպես բանական էակի: Այլ բան է, որ ծայրահեղ իրավիճակում էլ մարդը չի կորցնում հումորի զգացումը: Եվ հիշում եմ, թե Տաշքենդում մարդիկ ինչպես էին ժպտալով անցնում մի սլակատի մոտով, որի վրա թանաքով գրված էր. «Դողում ենք, բայց չենք հանձնվում»:

Այն մասին, որ Հայաստանում «մեկը մյուսից անհերթեթ» լուրեր են տարածում, գրված էր նաև «Կոմունիստ» թերթի դեկտեմբերի 15-ի համարում: Բայց հենց նույն «Կոմունիստը» հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 16-ին տպագրեց ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի փոխարեգիդենտ ակադեմիկոս Ն. Վ. Լավերովի հետ հարցազրույցը, որտեղ ակադեմիկոսն ասում էր. «Այսօր միայն կարող ենք վստահորեն կանխագուշակել, որ ոչ մեծ շարժումներ էպիկենտրոնում մինչև յոթ բալ ուժգնությամբ... Հայաստանում կարող են կրկնվել նաև ապագայում»: Որքան ես գիտեմ, հարգարժան ակադեմիկոսը ոչ մի ընդհանուր բան չունի «Լարաբադ» կոմիտեի հետ:

...Երկրաշարժից հինգ օր առաջ «Գրական թերթում» ես մի ծավալուն ակնարկ տպեցի ակադեմիկոս Ա. Դ. Սախարովի մասին: «Սովետական ջրածնային ումբի հոր» հետ ծանոթացել եմ 1970 թվականին: Սախարովի մոտ եկա Կամչատկայից, որտեղ աշխատում էի որպես բժիշկ: Չեմ ուզում հիմա վերապատմել ակնարկի բովանդակությունը, բայց, իհարկե, հենց այնպես չեմ հիշատակում այն: Ակադեմիկոսի հետ հանդիպել եմ մի քանի անգամ: Ութսունուրթի ամռանը եղել եմ նրա նոր բնակարանում: Ծատ եմ գրուցել

Արա հետ հեռախոսով: Նա էլ ինձ է զանգահարել: Չանգահարել է նաև Արա կինը՝ Ե. Գ. Բոնեքը: Խոսելիք շատ ունեինք: Թեժ ժամանակներ էին: Ակադեմիկոսն անընդհատ խոստանում էր գալ Երևան: Բայց հետո վճռականորեն ասաց, որ մինչև նոր տարի չի կարողանա գալ: Նախատեսվում է արտասահմանյան ուղևորություն: Եվ հանկարծ՝ զանգ Մոսկվայից. «Սախարովը թոեղ է Բաքու: Այնտեղից մտադիր է գալ ոչ միայն Երևան, այլև Ղարաբաղ»:

Երեք օր ես ճանապարհորդում էի ակադեմիկոսի հետ: Եղանք Ղարաբաղում: Ադետի գոտում: Երևանում և Ստեփանակերտում ես վարում էի Ադրբեյջանից փախստականների հետ հանդիպման երեկոները: Բայց հիմա կցանկանայի համառոտակի պատմել Սպիտակ ուղևորվելու մասին:

Առավոտյան ժամը տասին ՅԱԿ—40-ը դուրս եկավ Ստեփանակերտից և ուղղություն վերցրեց դեպի Լենինական: Այնտեղ արդեն մեզ էին սպասում մեքենաները, որ ուղարկել էր հանրապետության գիտությունների ակադեմիան: Մենք այդ մեքենաներով պետք է Լենինականից գնայինք Սպիտակ, մի քանի մոտակա գյուղերը և երեկոյան վերադառնայինք Երևան: Երթուղու համար, այսպես ասած, պատասխանատու էի ես: Մի բան գիտեի որոշակի. «Վաղը Սախարովը պետք է Մոսկվայում լինի: Երեկոյան կարևոր հանդիպում ունի այնտեղ»: Երեսուն րոպե հետո օդաչուները ինձ կանչեցին խցիկ ու հայտնեցին մի շատ տհաճ լուր՝ լեռնանցքը փակ է:

— Դա վատ է,— ասաց Անդրեյ Դմիտրիևիչը, երբ Արան ու մյուս ուղեկիցներին հայտնեցի օդաչուների ասածը:

— Մի բան կմտածենք,— հանգստացրի ես:

— Բանն այն է, որ ես չեմ կարող Մոսկվա վերադառնալ, եթե չի՞նեմ երկրաշարժից տուժած վայրերում, իսկ Մոսկվայում էլ ինձ սպասում են վաղը...

— Մի բան կմտածենք,— կրկնեցի ես:

Կամչատկայում աշխատելու երկար տարիների ընթացքում ես

սովորել էի օդի հոտով որոշել եղանակը: Եվ ահա «Էրեբունի» օդանավակայանում նստած ձյան հոտից արդեն գիտեի, որ երեկոյան ձնահոդմ է լինելու: Բայց դե երեկոն դեռ հեռու է: ՅԱԿ—40-ի մոտ որբերի պես կծկվել էին Սախարովն ու, ինչպես ասում են, նրան ուղեկցող հինգ հոգին: Հասկանալի է, որ մեզ ոչ ոք չդիմավորեց, բացի «Էրեբունիի» բեռների փոխադրման բաժնի պետից: Հանկարծ նկատեցի, որ մեզնից մի հարյուր մետր այն կողմ մարդիկ են խմբվել ուղղաթիռի մոտ:

— Էվրիկա՛,— բացականչեցի ես:

— Մի բան գտա՛ր,— կարծես մի քիչ հեզմանքով հարցրեց ակադեմիկոսը:

— Անդրեյ Դմիտրիևիչ, ինձ հարցրեք՝ «Այն ի՞նչ ուղղաթիռ է: Ու՛ր է ուզում թռչել»:

— Այն ի՞նչ ուղղաթիռ է: Ու՛ր է ուզում թռչել:

— Այդ ուղղաթիռը թռչում է Սպիտակ: Սննդամթերք և արդյունաբերական ապրանքներ է տանում Սպիտակի գյուղերը: Ու անմիջապես վերադառնալու է Երևան: Եթե չեք հավատում գնանք հարցնենք:

Խմբով շարժվեցինք ուղղաթիռի կողմը, որը, դատելով ըստ ամենայնի, շուտով պիտի օդ բարձրանար: Մոտեցանք բեռնակիրներին կարգադրություններ տվող երիտասարդ օդաչուին, և ես Անդրեյ Դմիտրիևիչին խնդրեցի կրկնել քիչ առաջ ինձ տված հարցը: Եվ որքան անկեղծ եղավ նրա զարմանքը, երբ օդաչուն բառ առ բառ կրկնեց «իմ» պատասխանը:

— Իրար հետ պայմանավորվել էիք,— ասաց ակադեմիկոսը:

— Պայմանավորվել էիք,— նրան պաշտպանեց Ելենա Գեորգիևնան:

— Ոչ թե պայմանավորվել էինք, այլ ես հաշիվներ արեցի մտքումս:

Լենինականը փակ է: Մնում է միայն մի ճանապարհ՝ քառագագաթ Արագածի ու միագագաթ Արաչի արանքով անցնող ճա-

նապարհը, որը տանում է դեպի Սպիտակ: Եթե ուղղաթիռի մեջ
քեռ եմ բարձում, ուրեմն տանում եմ մոտակա գյուղերը, որովհետև
Սպիտակ ամեն ինչ տանում եմ հիմնականում մեքենաներով ու
նույնիսկ երկաթուղով: Այստեղ ավելի կարևոր է մի ուրիշ բան:
Ո՞նց անենք, որ դառնանք ուղևոր: Հրահանգով չի կարելի:

— Դե դու էլ խոստացել էիր մի բան մտածել:

— Իսկ ես արդեն մտածել եմ: Մենք հիմա երկու օրինակից
մի ցուցակ կկազմենք: Մեկը կթողնենք բեռների փոխադրման
բաժնի պետին, նախապես նրան ցույց տալով Լենինական թռչելու
մեր տոմսերը, մյուս ցուցակը կթողնենք, ինչպես որ ընդունված է,
ուղղաթիռում: Մենք երթուղին չենք խախտի: Ինչ-որ բանով օդա-
չուին էլ կօգնենք: Համենայն դեպս՝ կօգնենք բեռները իջեցնելիս:

— Ի՞նչ անում տալ այս ամենին, — հարցրեց Ելենա Գեորգիև-
նան:

— Այս ամենը կոչվում է վերակառուցում: Նալի հրամանա-
տարը համաձայն է, — հարցրի ես:

— Համաձայն է, — ասաց հրամանատարը:

Հինգ թույն չանցած մենք նստած էինք արկղերի ու տոպրակ-
ների արանքում:

Տասը թույն հետո Արա լեռան ստորոտում աջ կողմից երևացին
Եղվարդ շրջկենտրոնի հինգհարկանի շենքերը: Իսկ եթե մոտե-
նայինք ուղղաթիռի ձախ կողմի պատուհանին՝ կտեսնեինք Աշտա-
րակ շրջկենտրոնը: Նախքան ուղղաթիռը կմտներ Արագածի ու
Արաչի միջանցքը, Եղվարդից քիչ այն կողմ, դեպի աջ՝ երևում էին
Աբովյան շրջկենտրոնի տները: Աշտարակից մի յոթ թույն է տևում
մինչև մուս շրջկենտրոն՝ Ապարան: Իսկ մի երեք թույն հետո ձա-
խից երևում է Ծաղկահովիտ շրջկենտրոնը, որից մի հինգ թույն
հետո լավ տեսանելիության դեպքում երևում է Արթիկ շրջկենտ-
րոնը: Իսկ հինգ թույն հետո մոռանում ես արհեստականորեն
ստեղծված շրջանային մայրաքաղաքների մասին: Այլևս անհնար

Է որևէ բանի մասին մտածել: Քո դիմաց Սպիտակն է: Նախկին Սպիտակը: Նախկին շրջկենտրոնը:

Այս քաղաքի մասին շատ է գրվել: Հիմա Սպիտակը համեմատում են, թերևս, միայն Պոմպեյի հետ: Որերորդ անգամն են արդեն թռչում մեռյալ քաղաք: Դեռ վերջերս այն համարում էին հանրասլետության բարձրլեռնային գեղեցիկ քաղաքներից մեկը իր սքանչելի անունով՝ Սպիտակ: Քաղաքն իրոք սպիտակ էր: Սպիտակ տանիքներ, սպիտակ այրաղաց, սպիտակ ծննդատուն: Տանիքները չկան: Այրաղացը չկա: Ծննդատունը չկա: Այնտեղ դեկտեմբերի յոթին տասնմեկն անց երեսունմեկ թույեին՝ այսինքն տասուկես բալանոց էպիկենտրոնում երկրաշարժից ուղիղ տասը թույե անաջ ծնվեց մի տղա: Կարինե Հարությունյանը ունեցավ արու գավակ, որին այդ տասը թույեի ընթացքում չհասցրին անուն տալ: Հրաշքով փրկվել են մայրն ու երեխան: Դա, ինչպես ասում են՝ ուրիշ պատմությունն է: Պարզապես ես վերևից նայում էի նախկին ծննդատանը ու հիշեցի, որ հիմա Երևանի մանկական հիվանդանոցում են գտնվում Կարինե Հարությունյանը և նրա տղան, որին Արամ են կնքել արդեն երկրաշարժից հետո: Բժիշկներն ասում են, որ նրանք կապրեն: Կապրեն երկուսն էլ:

Ես նայում էի քաղաքին ու հիշում բազմաթիվ ծանոթներիս: Ողջերին ու մեռածներին: Օդաչուի խցիկի դուռը բաց էր, և մենք անընդհատ խոսում էինք: Ես նկատեցի, որ հրամանատարը կարծես չի ուզում վայրէջք կատարել: Եվ այդ մասին հարցրի նրան: Պարզվեց, որ նրան հաղորդել են, թե եղանակը վատանում է: Իրոք, ձնահոդմ էր սպասվում: Պետք է հասցնել իջնել գոնե գյուղերից մեկում և բեռը լրիվ այնտեղ թողնել: Որոշվեց, որ պետք է իջնել ամենամոտիկ գյուղում՝ Լուսաղբյուրում: Իսկ հետո եթե հասցնենք, կթռչենք Սպիտակ, և այնտեղ էլ կերևա, թե հետո ինչ կարելի է անել:

Լուսաղբյուր: Հիմա այնտեղ ոչ լույս կա, ոչ աղբյուր: Մեկ սերընդի աչքի անաջ արդեն որերորդ անգամն է հանգչում օջախի լույսը,

ցամաքում աղբյուրը: Գյուղի կողքով ձգվում է երկաթուղային թու-
նելը: Ավտոխճուղին գետի ափի պես ոլորվում է գյուղի երկայնքով:
Լուսաաղբյուրում եղել էմ դեկտեմբերի իննին: Ուղղաթիռով հաց
էինք բերել: Լուսաաղբյուր: Լուսանկարը գետեղված է «Մոսկովսկիե
նովոստի»-ում: Այն ժամանակ չէին գործում ո՛չ երկաթուղին, ո՛չ
էլ ավտոխճուղին: Գյուղում ոչ միայն լույս չկար, այլև ուադիո: Մար-
դիկ առաջին մի քանի օրը նույնիսկ չգիտեին էլ, որ աշխարհը
շտապում է իրենց օգնության: Նրանք սովոր էին հույսները դնել
միայն իրենց վրա: Լուսաաղբյուրում վաղուց են բնակություն հաս-
տատել Սասունից ու Մուշից այստեղ հասած գաղթականները,
որոնք հրաշքով էին փրկվել թուրքի յաթաղանից: Հիմնվել են այս-
տեղ, տնավորվել, հող մշակել ու այգի տնկել: Բայց 1920 թվակա-
նին թուրք հրոսակները հրի ու սրի մատնելով Գյումրին, ներխու-
ժեցին Լուսաաղբյուր ու գյուղը հողին հավասարեցրին: Մորթեցին
մարդկանց, ավերեցին այգիները: Անգեն մարդկանց ժողովեցին
մարագներում ու կրակի տվին: Մարդիկ ողջակիզվեցին: Հրդեհի
հետքերը պահպանված են ցայսօր: Հայաստանում սովետական
կարգեր հաստատվելուց հետո Լուսաաղբյուրը, իր նման հարյուրա-
վոր գյուղերի պես, ոչ թե սուկ վերականգնվեց, այլև կրկին ստեղծ-
վեց: Եվ ահա՝ նորից ավերակներ: Բայց ես, չգիտեմ ինչու,
հանգիստ եմ: Ես գիտեմ, որ քաջարի մշեցիների և սասունցիների
ժառանգները հանգավորում են Լուսաաղբյուրն ու Հուսաաղբյուրը:
Լույսի աղբյուրը և հույսի աղբյուրը:

Այս ամենը ես պատմեցի ուղեկիցներին: Ուղղաթիռը վայր իջավ
գյուղի ծայրին, բաց դաշտում: Դեռ մենք չէինք հասցրել ցատկել
փափուկ, հերկած հողին, երբ մարդիկ վազելով մոտեցան մեզ:
Երևում էր, որ նրանք արդեն սովորել են նման դիմավորումներին:
Օդաչունները մեզ զգուշացրին, որ իրերի բուշխումը սովորաբար
շատ անկազմակերպ է կատարվում: Նույնիսկ նրանցից մեկն ա-
սաց. «Բարի գործն էլ է հարամվում»: Եվ ես շատ էի անհանգստա-
նում, մտածում էի, մի՞թե հոչակավոր ակադեմիկոսի աչքի առաջ

Էլ «կհարամվի» բարի գործը: Եվ այդպես էլ եղավ: Մարդիկ հանգիստ մոտենում էին իրերի կույտին և հանգիստ վերցնում տանում էին պարկերն ու արկղերը: Մենք նրանց կանգնեցրինք: Մեզ հասկացրին, որ անցյալ անգամ իրենք մի քիչ ուշացան ու ոչ մի բան չհասավ իրենց: Պահանջեցինք, որ այստեղ կանչեն գյուղսովետի նախագահին ու նրա ներկայությամբ ձևակերպեն ամեն ինչ, հետո եղածը տանեն գյուղսովետ ու այնտեղ բաժանեն: Մարդիկ չհամաձայնվեցին: Իրենց դառը փորձից գիտեն, որ դրանից բան չի դուրս գա: Այդպես ասաց մի ոչ երիտասարդ, եթե չասես ծեր կին, հետո վերցրեց մի պարկ ու քարշ տալով տարավ: Նրա օրինակին հետևեցին մյուսները: Ու երբ վերարկուն կոճկել չհասցրած մի ջահել կին վազելով եկավ, արդեն էլ ոչինչ չէր մնացել: «Էլի ինձ բաժին չհասավ,— հեծկլտաց նա,— Էլի իմ տասը երեխեքը սոված կմնան: Ա՛յ անիծվեք դուք»: Ու սկսեց լաց լինել:

Ուղղաթիռի մոտ արդեն ոչ ոք չկար, երբ հնչեց սովորական դարձած «Թոանքը»: Պտուտակները հետզհետե ավելի ու ավելի արագ էին պտտվում: Նրանց առաջացրած քամին դաշտով մեկ քշում էր դատարկ տուփերն ու թղթերը, ձնափոշին: Ես հիշեցի տասը երեխաների երիտասարդ մորը: Ականջներումս հնչեց նրա անեծքը: Ու... աշխարհը մթնեց, կորցրի գիտակցությունս: Ինձ հետ առաջին անգամ էր նման բան կատարվում: Հետո կիմանամ, որ ինձ ուշքի է բերել Ելենա Գեորգիևնան:

Ես շատ վատ էի զգում: Այս ի՞նչ է ստացվում: Դուրս է գալիս, որ մարդիկ մեղավոր են: Մեղավոր են հարազատներին ու մերձավորներին կորցրած մարդիկ: Անտուն մնացած մարդիկ: Մարդիկ, որոնք վճռել են մնալ գուղում, թեև նրանց առաջարկել են ժամանակավորապես դուրս գալ գյուղից, տեղավորվել պանսիոնատներում և հանգստյան տներում, մինչև կվերականգնեն գյուղը: Բայց նրանք մնացել են: Ու հանկարծ... այսպիսի բան: Ինձ հանգրստացրեց ակադեմիկոս Սախարովը: Նա յուրովի արդարացրեց մարդկանց. «Նրանք հետո իրար մեջ կկիսեն այստեղից տարածը:

Նրանց չարացրել է ոչ այնքան տարերքը, որքան անկազմակերպ-
վածությունը: Իսկ անկազմակերպվածությունը շատ ավելի ահա-
վոր է, քան դիակապտությունը...»: Հասկանում եմ, բոլորի համար
էլ ծանր է: Ե՛վ պետության, և՛ ժողովրդի: Ե՛վ ողջերի, և՛ մեռած-
ների: Տասնյակ հազարներով դիակներ թաղելը ողջերի համար
հեշտ չէր: Հարյուր հիսուն հազար մարդ՝ դպրոցականներին ու
նրանց ծնողներին հանրապետությունից դուրս տանելը հեշտ չէր:
Վեց հարյուր հազար անտուն մնացածներին ապաստան տալը
հեշտ չէր: Սակայն այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ
ամբողջովին կործանված հիսունութ գյուղերում ընդհանրապես
մարդ չի մնացել: Որ երեք հարյուր քառասուններկու կիսավեր գյու-
ղերի բնակիչները հանգիստ քնում են խարխլված տներում: Եվ
ահա ժամանակ առ ժամանակ հիշում են նրանց մասին: Ամենա-
զարմանալին այն է, որ նրանց իրոք օգնություն է հասցվում:
Իրական օգնություն: Միայն թե իրավացի է Սախարովը՝ բացա-
կայում է կազմակերպվածությունը: Եթե ամեն մի գյուղում լինեք
ընդամենը մեկ իսկապես գործունյա մարդ, ամեն ինչ կարգին կլի-
ներ: Ծատ քիչ մարդ է մնացել գուղերում: Կարելի է կազմել նրանց
ցուցակը: Կարելի է որոշակիորեն իմանալ ինչի կարիք ունի ոչ
միայն ամբողջ գյուղը, այլև այս կամ այն ընտանիքը: Նրանք ամեն
ինչ էլ կարող են պատվիրել: Այն ամենը, ինչի կարիք ունեն մար-
դիկ, փառք աստծո, լիույի կա Երևանի և տասնյակ այլ քաղաքնե-
րի պահեստներում: Եվ եթե լինեք կազմակերպվածություն, ապա
այսքան խոսակցություն էլ չէր լինի իրերի բաշխման մասին:

Ուղղաթիռը ցած իջավ Սպիտակի մի ամայնուտում, որն ամ-
բողջովին եզերված էր փլատակներով: Այս բաց տեղն ըստ
երևույթին եղել է դպրոցական սպորտհրասպարակ մինչև դեկտեմ-
բերի յոթը: Այնտեղ, երկրաշարժից իննսունչորս տասն, սեպտեմ-
բերի մեկին առաջին անգամ շարք են կանգնել առաջին դասա-
րանցիները: Այո, այս ամայի տեղում դպրոց է եղել: Ավերակների
մեջ մենք հաշվեցինք հարյուրից ավելի աշակերտական պաշտասկ:

Պիոներական փողկապներ: Դասագրքեր: Տետրեր: Անդրեյ Պետրովիչը կուսցավ ու վերցրեց մի բարալիկ կապույտ տետր: Դողացող մատներով սկսեց թերթել: Թվաբանության տետր էր: Մի քիչ ծուռումուռ ձեռագրով գրված են թվեր ու բառեր: Եվ տակը կարմիր թանաքով գնահատականը՝ «5»: Ակադեմիկոսը սրբեց արցունքները թաշկինակով, նախապես հանելով ակնոցը:

— Ժամանակը կգա, ու մենք մեզ չենք ների,— ասաց Ելենա Գեորգիևնան:— Ինչպես որ եղավ պատերազմից հետո: Այստեղ Երևանից մի խումբ ուսանողներ պետք է բերել, որ ժողովեն այս իրերը, դասակարգեն: Չէ՞ որ այս ամենը հարկավոր կլինի թանգարանի համար:

Մեզ մոտեցավ երեսունին մոտ մի տղամարդ: Սկսեցինք խոսել: Իմացանք, որ նրա տղան զոհվել է հենց այս դպրոցում: Գրեթե բոլոր երեխաներն էլ մահացել են, ասաց նա: Հետո մեզ հրավիրեց իր վրանը, որտեղ տեղավորվել էին նրա ընտանիքի ողջ մնացած անդամները: Մենք գտնվում էինք, ինչպես այստեղ ընդունված է ասել, կամրջի մյուս կողմում, որը Սպիտակը կիսում է երկու մասի: Այստեղ շատ են սեփական տները: Եվ շատերի երեխաները մահացել են դպրոցներում, մանկապարտեզներում և մանկամսուրներում: Մեր կողմն էր գալիս միջահասակ մի տղամարդ, ու մեր ուղեկիցն ասաց, որ նրան տեսնելիս ինքը լուում է: Մարդը կորցրել է կնոջն ու երեք երեխաներին: Ու հիմա ամբողջ օրը իր քանդրված տնից գնում է քանդված դպրոցի մոտ ու նորից հետ գալիս: Գնում է այն ճանապարհով, որով իր երեխաները դպրոց էին գնում:

Սախարովը նորից ակնոցը հանեց: Թաշկինակով սրբեց արցունքները:

Թռչելով կիսավեր Կիրովականի վրայով, օդաչուները ուղիով նախազգուշացում ստացան, որ մրրկահողմ է սկսվելու: Արդեն հնարավոր չէր թռչել Փամբակի լեռնաշղթայի վրայով: Իսկ դա նշանակում է, որ երթուղին հարկավոր է փոխել: Կիրճերի վրայով

թուշել Սևանի կողմը և այնտեղից էլ՝ Երևան: Երբ մենք հասանք Երևան, մրրկահողմը արդեն մոլեգնում էր: Իսկ երբ մեկ ժամ հետո մոտենում էինք «Արմենիա» հյուրանոցին, Լենինի հրապարակն արդեն ծածկված էր ձյունով: Բայց չէ որ մեր հրապարակը ծովի մակարդակից բարձր է ընդամենը ինն հարյուր մետր: Իսկ աղետի գոտու միջին բարձրությունը մոտ երկու հազար մետր է: Այնտեղ շատ ցուրտ է: Ամեն մի հարյուր մետրի վրա՝ մեկ աստիճան սառնամանիք:

...Աղետի բառացիորեն առաջին իսկ յուսակներից վիրավորներից դուրս էին տանում ավերված քաղաքներից ու գյուղերից: Տանում էին Երևան, Թբիլիսի, իսկ հաջորդ օրից սկսած՝ նաև Մոսկվա: Եվ շատ հաճախ մարդիկ ոչ մի տեղեկություն չունենալով իրենց հարազատների մասին, սկսում էին որոնել նրանց: Չէ որ հանրապետությունից դուրս էին տանում հազար-հազարավոր մարդկանց և այդ խառնաշփոթի մեջ չէին հասցնում գրանցումներ անել:

...Վիրավորին բերեցին անզգա վիճակում: Անդամահատեցին ոտքը: Հիմա դեռ գիտակցության չի եկել: Նրա նմանները հազարներով են: Արդեն առաջին օրը առողջապահության մինիստրությունը պատրաստեց մոտ տասը հազար մահճակալ: Եվ շուտով բոլոր տասը հազար մահճակալն էլ զբաղված էին վիրավորներով. մեծահասակներ ու երեխաներ: Նման «կույր» իրավիճակում իրեն փայլուն կերպով դրսևորեց կոմերիտիությունը: Ահա երբ նա իսկապես արդարացրեց իր կոչումը: Հանրապետության կոմերիտիության Կենտկոմը ստեղծեց իր շտաբը, որին կից սկսեցին գործել տարբեր ծառայություններ նրանց համար, ովքեր էվակուացվել էին աղետի գոտուց, և նրանց համար, ովքեր փնտրում էին իրենց հարազատներին: Շտաբի աշխատանքին մասնակցում էին նաև ծրագրավորողներ, օգտագործվում էին մասսայական ինֆորմացիայի բոլոր միջոցները: Եվ միայն առաջին շաբաթվա ընթացքում գտնվեցին ու իրենց ծնողներին հանձնվեցին հինգ հարյուրից ավելի երեխաներ: Շուտով ստեղծվեց մեկ ընդհանուր ծառայու-

թյուն՝ «Որոնումը», որն ուներ իր տպագիր օրգանը՝ «Հույսը»: Տասներորդ օրն արդեն կազմված էր երեսունհինգ հազար հոգու ցուցակ, որոնց փնտրում էին և որոնք փնտրում էին: Կենտկոմը դարձել էր տեղեկատու բյուրո, որն անհրաժեշտ տվյալներ էր տալիս հանրապետությունից դուրս բերված երեխաների մասին: Բանն այն է, որ սկզբում, հատկապես Երևանում, լուրջ տազնապ և հուզմունք առաջացավ Հայաստանից մեծ խմբերով դուրս տարվող երեխաների կապակցությամբ: Հստակ ու որոշակի ինֆորմացիայի բացակայությունը հազար ու մի լուրեր էր ծնում: Հայաստան էին հասնում ոչ թե սոսկ լուրեր, այլ ստույգ տեղեկություններ, որ մեր երկրի տարբեր վայրերում կազմվել են այն մարդկանց ցուցակները, որոնք ուզում են որդեգրել հայ որբուկներին: Մարդիկ զայրանում էին, ինչո՞ւ են նման հարցերը լուծում առանց հաշվի առնելու ժողովրդի կամքը: Պարզվեց, որ ժողովրդի կամքը հարցազրույց են վարում հայ երեխաներին որդեգրել ցանկացողների հետ, դրանով իսկ ցույց տալով խորհրդային ժողովրդի մարդասիրությունը: Ընդհանուր առմամբ, այստեղ ոչ մի սարսափելի բան չկա: Ծառերը գիտեին և հասկանում էին, որ նման բարդ հարցերը այդպես հասվեալ և այդպես հեշտ չեն լուծվում: Բայց ոմանք էլ կասկածում էին, որ մեզանում պահպանվում է կյանքի տրամաբանությունը: Եվ նրանց ոչ թե պահարակել էր պետք, ինչպես դա արեց մեր մամուլը, այլ տեղյակ պահել, հանգստացնել:

Հենց այդպես էլ վարվեց կոմերիտիությունը: Տեղեկություններ էր հաղորդում, հանգստացնում մարդկանց:

... Ամբողջ օրն անցկացրի վաղուց ինձ համար սիրելի դարձած Կիրովականում, որն այսօր օդից, այսպես ասած առաջին հայացքից, շատ քիչ է տարբերվում «նորմալ» քաղաքից: Բայց հենց որ մտնում ես Նաիրի երկրի այդ գողտրիկ քաղաքը, սիրտդ ճմլվում է ցավից: Ըստ էության Կիրովական չկա: Ես չեմ հավատում տների ամրապնդման հնարավորությանը: Չի կարելի կատակներ անել բնության հետ: Տունը լրիվ ճաքճքել է, պատերի

մեջ անցքեր են բացվել, անկյունները վերացել են: Ու մարդիկ պտտվում են նրա շուրջը: Ինչ-որ չափումներ են անում: Վիճում են: Ես, իհարկե, հասկանում եմ նրանց: Պետք է փրկել այն, ինչ դեռևս հնարավոր է փրկել: Ժողովրդի հարստությունը: Բայց ով երաշխիք կտա, որ տան հիմքն անվնաս է, որ վաղը կամ հարյուր տարի հետո չի թնդա ստորգետնյա որոտը:

Կիրովականում իմացա սուկայի նորությունը: Գիսարի երկրաշարժը: Այս անգամ աղետը ավերել է տաջիկական հողը: Յոթ բալանոց ցնցում: Եվ դա բավական է եղել, որ գետինը տեղից շարժվի: Քառասուն վայրկյանի ընթացքում փլուզումները ծածկել են Ծարորա գյուղը: Հողաշերտի հաստությունը հասել է երկու մետրի: Ըստ ճշտված տվյալների, Գիսարի երկրաշարժից զոհվել է 274 մարդ:

Ուշ երեկոյան հեռախոսով հաղորդում էի հեռագրի տեքստը Տաջիկստանի գրողների միությանը: Հեռագիրն ընդունող տաջիկ աղջիկն ասաց, որ ամբողջ օրն ինքն ու իր ընկերուհիներն ընդունել են երևանցիների ցավակցական հեռագրերը: Հաջորդ օրը տաջիկ շինարարների խումբը, որ եկել էր օգնելու Հայաստանի աղետոյալներին, հայ ուսանողներից և կոմերիտականներից կազմված ջոկատի հետ մեկնեց Դուշանբե: Երևանից Տաջիկստան թռան դեղորայքով, հագուստով և սարքավորումներով բեռնված ինքնաթիռներ:

Երբ հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին, որ քսան մետրանոց կավի շերտի տակ մնացել են ամբողջ ընտանիքներ, բազմաթիվ երեխաներ և գործնականում նրանց հնարավոր չէ հանել կավի տակից, երեխաներս ակամա պինդ կպան ինձ ու կնոջս: Մենք ոչ մի խոսք չփոխանակեցինք: Ես շատ էի ուզում Գիսար մեկնել: Բայց հաջորդ օրը առավոտից պիտի գնայի մանկական հիվանդանոց: Ինձ պատմեցին, որ Սպիտակում և Կիրովականում վիրավորված երեխաները լաց են եղել, երբ իմացել են Գիսարում տեղի ունեցած երկրաշարժի մասին:

... Փետրվարի յոթին լրացավ ուղիղ երկու ամիս: Նախօրյակին Շարլ Ազնավուրի և ֆրանսիական պատվիրակության հետ երկար խոսում էինք այն մասին, թե ինչպես լավագույն ձևով կազմակերպենք որք մնացած և վերջավորությունները կորցրած երեխաներին տրվելիք օգնությունը: Ես գիտեի, որ հաջորդ օրը մի մեծ խումբ երեխաների պետք է ուղարկենք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, որտեղ մասնագետները կօգնեն լուծելու նրանց պրոտեզավորման հարցերը: Մոտ հիսուն երեխա: Հինգն արդեն մեկնել են: Երեսուներկու հոգի ուղարկվել են փետրվարի յոթին: Մեկնելու ենք պատրաստում ևս մեկ խումբ: Մի խոսքով, այնպես ստացվեց, որ կարծես փարիզյան նշանավոր երգիչն ուշացել է: Բայց ես հոգիտեի, որ Շարլի համար էլ շատ անելիք կա, և ո՛չ միայն Շարլի: Ավելի քան չորս հարյուր անդամահատված երեխա: Մեզ մեծ աշխատանք է սպասվում: Ու ես Ազնավուրին ասացի, որ իր համար կկազմեմ օգնության կարիք ունեցող երեխաների ցուցակը: Եվ այնուամենայնիվ չէի ուզում խոստովանել, որ փետրվարի յոթին դարձյալ ճանապարհ ենք դնում երեխաներին:

Այդ օրվան ես սպասում էի, թերևս, այս ամբողջ երկու ամիսը: Ներքուստ զգում էի, որ գործ ունենք ոչ միայն բժշկության, այլև քաղաքականության հետ: Հիշում եմ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի ապրիլյան պլենումից (1985 թ.) մեկուկես ամիս առաջ հիվանդացավ իմ մոտիկ ընկերը՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Զոն Կիրակոսյանը: Նրան փոխադրեցին Մոսկվա, Կրեմլի հիվանդանոցը (համաձայն տարակարգի՝ Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստր, հանրապետության Գերագույն խորհրդի դեպուտատ, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի անդամ): Ախտորոշումը՝ աորտայի անևրիզմ: Նրան փրկել կարող էր միայն վիրահատությունը: Ծակատագրի կամքով՝ վիրահատությունը կատարվեց հենց ապրիլի քսաներեքին: ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումի օրը՝ վերակառուցման սկզբի խորհրդանշական օրը: Այդ նույն օրվա առավոտյան մենք դիմավորեցինք փարիզյան հոշակավոր վիրա-

բույժ արոճեսոր Անդրեասյանին՝ անրտայի աներիզմի գծով խոշորագույն մասնագետին: Նա իր հետ բերել էր բոլոր անհրաժեշտ գործիքները, անհրաժեշտ քանակությամբ արհեստական անրտաներ: Ավաղ, մեր բոլոր ջանքերն ապարդյուն եղան: Ոչինչ չստացվեց: Վիրաբույժը, որ տարեկան կատարում էր մոտ երեք հարյուր վիրահատություն, իրավունք չստացավ մոտենալու վիրասեղանին, որի վրա պառկած էր «նրա» հիվանդը: Այսօր ոչ ոք իրավունք չունի մտածելու, որ եթե վիրահատեր ֆրանսիացի վիրաբույժը, ապա հիվանդն անպայման կփրկվեր: Թեև, ո՞վ գիտի... Համենայն դեպս, մեր բժիշկը խոստովանեց, որ ինքը տարեկան կատարում է ընդամենը հինգ այդպիսի վիրահատություն: Բայց խոսքն այլ բանի մասին է: Խոսքը սկզբունքի մասին է: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչ կլինեք մեր վիճակը, եթե այս սաստիկ երկրաշարժը տեղի ունենար մինչև հազար ինը հարյուր ութսունհինգ թվականի ապրիլը: Չէ որ արդեն հինգերորդ օրը աղետի գոտում աշխատում էին երկու հազարից ավելի օտարերկրացիներ: Եվ ամեն օր այդ թիվն աճում էր:

Եվ ահա փետրվարի յոթին «Զվարթնոց» օդանավակայանում վայրէջք է կատարում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից ժամանած կանաչավուն ինքնաթիռ-հոսպիտալը: Այս ինքնաթիռով տեղափոխում են երեսուներկու երեխա և նրանց ծնողներին, որոնց փաստաթղթերը ձևակերպվեցին հաշվված ժամերի ընթացքում: Ինքնաթիռն ուղղություն է վերցնում դեպի Վաշինգտոն, որտեղ, ինչպես մեզ ասացին, նրանց պետք է դիմավորեք պրեզիդենտի տիկինը՝ Բարբարա Բուշը: Ինքնաթիռ փոխադրված հիվանդները նրեքից-տասնյոթ տարեկան են: Ես ճանաչում եմ բոլորին: Տեսել եմ հիվանդանոցում: Ծանոթ եմ նաև ծնողներին: Վերադառնալով Երևան, անընդհատ մտածում էի, որ բուժման եմ ուղարկել իմ սեփական երեխաներին, իմ ազգակիցներին: Հիշում էի ամերիկացի օդաչուների և բժիշկների դեմքերը: Նրանց աչքերը փայլում էին այն գիտակցությունից, որ մասնակից են ոչ միայն երեխաների

փրկությանը, այլև երկու երկրների, երկու ժողովուրդների մերձեցմանը:

Խորհրդանշական է, որ երեխաների խնամքը ստանձնած ամերիկյան հասարակական կազմակերպությունը կոչվում է «Հույս»: Ծատ լավ է ասել Ցվեյգը. «Հոգնած և տառապած հոգու համար ոչ մի բժիշկ չգիտի ավելի լավ դեղ, քան հույսն է»:

...Երկրաշարժի երրորդ օրը ստեղծվեց պետական միջգերատեսչական հանձնաժողով քաղաքաշինության գծով: Հենց ամառնորի նախօրյակին հրապարակվեցին այդ հանձնաժողովի ստացած «արդյունքները»: Փաստաթղթում մասնավորապես ասվում է. «Երկրաշարժից տուժած Հայկական ԽՍՀ շրջանների և քաղաքների, խոշորացված շինարարության, սեյսմիկ շրջանացման ամրապնդման ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությամբ Լենինական, Կիրովական և Սպիտակ քաղաքների համար սահմանվել է ինն բալանոց հաշվարկային սեյսմակայունություն»: Ես իսկույն նետվեցի մասնագետների մոտ: Ինչպե՞ս կարելի է, հարցնում եմ նրանց, սահմանել ինն բալ, եթե Նալբանդում եղել է տասնմեկ բալ, իսկ Սպիտակում՝ տասից ավելի: Պատասխանում են՝ ի՞նչ արած: Այնտեղ, որտեղ բնությունն ինքն է «սահմանում» ինը բալից բարձր, պարզապես ոչ մի բան չի կարելի կառուցել: Համեմայն դեպս, բնակարան չի կարելի կառուցել: Չի կարելի բնակարան կառուցել: Սարսափելի է հնչում: Ընդհանրապես պարզվում է, որ ըստ իրերի տրամաբանության՝ այս հողում ոչ մի բան չի կարելի կառուցել: Իսկ ի՞նչ անենք: Երեքուկես միլիոն՝ հանրապետության բնակչության թվաքանակը: Քսանինը հազար քառակուսի կիլոմետր՝ տարածքը: Ամենափոքրը՝ միութենական հանրապետությունների թվում: Ծովի մակարդակից միջին բարձրությունը՝ հազար ութ հարյուր մետրից ավելի: Արգավանդ հողերը՝ ընդամենը տասը տոկոս: Բնակչության խտությունը՝ հարյուր ութ մարդ ամեն մի քառակուսի կիլոմետրի վրա: Միության գծով՝ տասներկու մարդ: Արարատյան հարթավայրում՝ մոտավորապես

հինգ հարյուր: Անշուր, անանտառ տարածք: Աղետի գոտու տարածքը մոտավորապես տասը հազար քառակուսի կիլոմետր է: Այս այն տարածքն է, որտեղ եղել են գոհեր և ավերածություններ: Այստեղ չի մտնում Երևանը, որտեղ ճակատագրական պահին ցնցման ուժը եղել է վեցուկես բալ և որտեղ մոտ մեկուկես հազար տուն մի ակնթարթում դարձել են վթարային: Այստեղ չեն մտնում Արարատյան դաշտավայրը, Սևանի ավազանը, Դիլիջանը և Աղստևի կիրճը, Դեբեդի հովիտն ու Ջանգեզուրը: Թեև ամեն տեղ էլ ցնցումներ են եղել, ամեն տեղ էլ կան վնասվածքներ ու ճաքեր: Այսօր զբաղվելով «աղետի գոտիով», որի կենտրոնում գտնվում է Սպիտակը, իսկ էլ ավելի ճիշտ՝ Նալբանդը, մենք չպետք է մոռանանք, որ գոտու աշխարհագրությունը շատ ավելի ընդարձակ է: «Անին միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքն է» մենագրության մեջ բերված են Արարատյան դաշտավայրում և մերձակա շրջաններում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժերի տարեթվերը 341, 862, 893, 1045, 1319, 1679, 1681, 1819, 1840, 1926: 1319 թվականի երկրաշարժը կոչվում է Անիի երկրաշարժ, 862 և 893 թվականներինը՝ Դվինի, 1679 թվականինը՝ Երևանի: Տարբեր ժամանակներում ստորգետնյա տարերքը հաճախ է ամայացրել Ջանգեզուրի ու Արցախի բնակավայրերը: Ավերվել են բացառիկ գեղեցկության Տաթև ու Որոտնավանք տաճարները: Այնպես որ ամբողջ Հայաստանն է աղետի գոտի: Եվ այնուամենայնիվ կառուցել է պետք: Կենդանի մնալ՝ ապրելու համար: Ուրիշ բան մեզ չի տրված: Պատմում են, որ «ժողովուրդների հայրը» Կրեմլ է կանչում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Չորեքչյանին և առաջարկում է բոլոր հայերին տեղափոխվել Ալթայի երկրամաս, իբր՝ ինչքա՞ն պիտի տանջվեք ու տառապեք քարերի և հրաբուխների վրա: Հայոց կաթողիկոսը շնորհակալություն է հայտնում «ժողովուրդների հորը» ու ավելացնում. «Իհարկե, կարելի է այլ վայր տեղափոխվել, բայց Արարատն ինչպե՞ս տանենք հետներս»:

Այնպես որ մենք ոչ մի տեղ չենք գնա մեր գոտուց: Ինչ էլ որ

Է՝ մերն է: Մեր հայրենիքը: Ոստանը: Պարզապես պետք է հիշել, որ այստեղ հողը անհանգիստ է, ինչպես այդ հողի տիրոջ՝ հայի հոգին: Եվ տները կառուցելիս հիշել, որ Նալբանդը կարող է ամեն պահ կրկնվել: Եվ քաղաքներ կառուցել, այլ ոչ թե շրջկենտրոններ:

Հանրապետության համար միանգամայն բավական են հինգ-վեց ռեգիոնները, որոնք, ի դեպ եղել են պատմականորեն: Էհ, թող լինեն ութից-տասը շրջան: Սա արդեն՝ ծայրահեղ դեպքում: Բայց երեսուցյոթը: Ա՛յ թե հնարել են: 1930 թվականի սեպտեմբերի իննին Խորհրդային Հայաստանի տարածքում միանգամից ստեղծվեցին քսանհինգ վարչական շրջաններ: Սթափ մարդիկ նույնիսկ ակամա հոգոց հանեցին: Ծուտով բոլոր նրանք, ովքեր հոգոց հանեցին՝ ոչնչացվեցին: Ոչ ոք չպետք է զարմանար, ոչ ոք չպետք է կասկածեր: Պետք է քսանհինգ շրջան՝ ուրեմն պետք է: Իսկ պետք է, որովհետև այդպես ավելի հեշտ է հրամաններ արձակել ու ամեն ինչ հսկել: Բոլոր մարդիկ տեղական իշխանության աչքի առաջ են: Ամեն ինչ երևում է: Ամեն ինչ լսվում է: Սակայն տեղական իշխանություններին շատ էր զայրացնում ճանապարհների ու տեխնիկայի բացակայությունը, ու նրանք բողոքում էին Մոսկվային: «Չափազանց շատ ժամանակ է ծախսվում տեղերում «թշնամիներին» բացահայտելու համար»: Մոսկվան ընդառաջեց նրանց: Եվ ընդառաջեց ոչ միայն Երևանին: Ամբողջ երկրին: 1937 թվականին հանրապետական գաթան բաժանեցին ևս յոթ կտորի: Հետո նորից՝ հինգ: Ի՞նչ սկզբունքով էին դա անում: Սատանան գիտի: Պարզապես պետք էր շատ կուսակցական քարտուղարներ ու գործկոմների նախագահներ ունենալ, շատ դատախազներ ու դատավորներ: Երջանը ամերթայի պես կիսվում էր երկու մասի, իսկ մեկ տարի հետո պարզվում էր, որ նույն այդ տարածքում հանցագործների թիվը կրկնապատկվել է... Ինչպես որ կրկնապատկվել էր դատավորների ու դատախազների թիվը: Ամեն մի նորածին շրջան պետք է ունենա իր քաղաքամայրը, որ

կոչվում է շրջկենտրոն: Եվ փոքրիկ հանրապետությունում հայտնըվեցին, Երևանից բացի, ևս երեսուցյոթ քաղաքամայրեր, որոնք վիշապի պես կուլ էին տալիս գյուղերը: Միայն վերջին քսանհինգ տարում շրջանային մայրաքաղաքները կուլ են տվել ավելի քան հարյուր երեսուն հազարամյա գյուղեր: Այդպիսին է պատկերը համայն երկրում: Սա համապետական պրոբլեմ է: Պրոբլեմ, որ նշանակում է՝ լինել, թե չլինել տերությանը:

Սակայն վերադառնանք Հայաստանին: Երեսուցյոթ գավառական մայրաքաղաքները՝ իրենց բարձրահարկերով՝ շրջկոմի, միլիցիայի, դատախազության, բանկի, ժողովրդական հսկողության, դատարանի և այլնի առանձին շենքեր: Բոլոր պետերն ունեն իրենց «կատապան» վարորդները, օրիորդ-քարտուղարները, որոնք հմտացած են սուրճ եփելու մեջ: Իսկ յուրաքանչյուր շրջան ունի ընդամենը մի երեսուն հազար բնակիչ և մի բուն հող:

Ահա արդեն մի քանի տարի է հայ գրողները հարց են առաջադրել հանրապետության տարածքի անհեթեթ շրջանացման անհեթեթ սկզբունքը վերանայելու մասին: Եվ, ինչպես միշտ, պատասխանը լուրջունն է: Հիմա աղետի գոտում ավերվել են կամ խիստ տուժել են մոտավորապես տասը վարչական կենտրոններ: ԽՍՀՄ Կենտկոմի հանձնաժողովի նախագահ Ն. Ի. Ռիժկովի հետ հանդիպման ժամանակ ես հարց տվի հիմնովին ավերված և տուժած գյուղերի ճակատագրի մասին: Նիկոլայ Իվանովիչն ասաց, որ պետք է առանց բացառության վերականգնվեն բոլոր գյուղերը: Բոլորը: Բայց ահա ճարտարապետները, դժբախտաբար, առաջվա պես նախագծում են ոչ թե քաղաքներ ու գյուղեր, այլ շրջկենտրոններ՝ իրենց քաղաքական կառուցվածքով: Ինչո՞ւ պիտի Լենինականից յոթ կիլոմետր հեռավորությամբ մնա Ախուրյան շրջկենտրոնը, որը երկրաշարժից սուկալի տուժել էր հենց միայն այն պատճառով, որ կառուցվել էր իբրև շրջկենտրոն: Ինչո՞ւ պիտի Կիրովականից յոթ կիլոմետր հեռավորությամբ պահենք Գուգարք շրջկենտրոնը, որը լրիվ կիսել է Ախուրյանի բախտը:

Միթե՞ Լուսինիսկ այս ամենից հետո, ինչ վիճակվեց տեսնել մեզ, չենք գիտակցելու, որ իմաստությունը փորձի զավակն է: Չէ՞ որ սա շատ հին խոսք է: Թվում է, մենք այսօր արդեն փորձ ունենք: Բայլ են դասերը: Թվում է, որ իմաստությունը երբեք բնությանը հակառակ բան չի անի: Եվ այնուամենայնիվ հաջողացնում ենք խելք բանեցնել Լուսինիսկ փորձության ժամին, աղետի ժամին, Լուսինիսկ աղետի գոտում: Մոռանալով, որ խելոք խաղալը՝ հիմարության ամենագագառելի դրսևորումներից մեկն է:

... Հայոց խաչքարերն անկրկնելի են մարդու հոգու պես: Ինչպես անկրկնելի է ինքը մարդը: Մի խաչքարի նախշերն ու զարդաքանդակները չեն կրկնվում ոչ միայն մի ուրիշ քարի վրա, այլ նաև Լուսին նմուշի վրա: Իրարից տարբեր են նաև հայոց տաճարները: Արտաքուստ նման են, ինչպես արտաքուստ իրար նման են բոլոր մարդիկ: Ամեն մի հուշարձան ունի իր ձայնը, իր հոգին, իր հիշողությունը: Եվ հուշարձաններն էլ են գոհվում մարդկանց պես: Եթե հաջողվեց փլատակներից հանել ու փրկել 15254 մարդու կյանք, ապա մարդիկ իրենք անգոր էին փրկելու քարակերտ գլուխգործոցները: Աղետի գոտում կար ճարտարապետության, ազգագրության, պատմության և արվեստի 8461 հուշարձան: Կիսավեր վիճակում են հայտնվել 1216 հուշարձան, ինչպես մասնագետներն են ասում՝ 984 միավոր այնքան լուրջ վնասվածքներ են ստացել, որ գործնականում ստիպված են դրանք քանդել և ապա կրկին վերականգնել: 155 հուշարձան ամբողջովին են կործանվել: Դրանք պարզապես չկան: 179 հուշարձան համարվում են ճարտարապետական գլուխգործոցներ:

Առաջին օրերին, առաջին ժամերին չէինք մտածում գլուխգործոցների մասին: Մարդուն էինք փրկում: Պաշտոնական փաստաթղթերում գրվում է ոչ թե «փրկել» բայը, այլ՝ «հանել»: Հանում էինք փլատակներից: Տասնհինգ հազար երկու հարյուր հիսունչորս մարդ կգոհվեր: Անխտիր բոլորը: Բայց բոլորն էլ փրկվեցին: Հիրավի այս համամարդկային սխրանքի մասին դեռ կձոնվեն

ասքեր, առասպելներ ու երգեր: Եվ հիմա, երբ սիրանքը կատարված է, երբ արդեն դրվել է Լեւոնակեանի անդրանիկ տան հիմքը, երբ արդեն որոշված է նոր Սպիտակի կառուցման տեղը, հարկ է մտածել ճարտարապետական հուշարձանների ճակատագրի մասին: Առանց նրանց չկա Հայաստան, առանց նրանց հայր հայ չէ: Ավերված հուշարձանը մղկտացող ցավ է: Հազարավոր ավերված հուշարձանները՝ հազարավոր մղկտացող ցավեր:

Ես տեսա **Յունեսկոյի** արտակարգ հանձնաժողովի անդամներին, որոնք դիտում էին ավերված հուշարձանները: Հանձնաժողովն իր ծառայություններն առաջարկեց դրանք վերականգնելու համար: Համանման առաջարկներով արդեն հանդես են եկել Իտալիայի, Անգլիայի, Բուլղարիայի մասնագետները: Կառավարական որոշում է ընդունված մինչև 1995 թվականը բոլոր հուշարձանները վերականգնելու մասին: Դա դժվարին խնդիր է: Կործանվել են բնօրինակները: Պետք է ստեղծել պատճենը: Բայց համոզված եմ, որ յուրաքանչյուր վերականգնված հուշարձան ինքնին կդառնա մարդկանց եղբայրության կոթող: Բազմալեզու մի մարդկություն կվերականգնի հայոց տաճարները, անտեսելով բաբելոնյան խառնաշփոթության մասին լեգենդի ողջ ողբերգականությունը:

Բարեբախտաբար, կառավարությունն ունկնդրեց հասարակացության ձայնին, որը առաջարկում էր երկրաշարժից հետո վերականգնված բոլոր կառույցների վրա հուշատախտակներ փակցնել, նշելով այդ աշխատանքին մասնակցած բոլոր մարդկանց ու կազմակերպությունների անունները: Մենք այդ մասին խոսում էինք, ելույթներ էինք ունենում ամբիոններից, այդ մասին խոսում էին հանրապետության ղեկավարները: Եվ ահա Հայկական հանրապետության Մինիստրների խորհուրդը համապատասխան որոշում ընդունեց: Հուշատախտակներ կդրվեն: Ակամա հիշում եմ, թե ինչպես երկրագնդի ամենահարուստ մարդկանցից մեկը՝ Գալուստ Գյուլբեկյանը, առաջարկեց Երևանը Էջմիածնի հետ միացնող մայրուղու երկու կողմերում տներ կառուցել, բայց մի պայ-

մանով, որ մայրուղին կրի իր անունը: Ա՛յ թե լուծված կլինեք այդ ամբողջ տարածքի բնակարանային պրոբլեմը: Բայց Մոսկվան մերժեց միլիարդատիրոջը: Մերժեց շատ առաջադեմ մի մարդու որն իր դեպ հիմնել էր Գյուլբեկյան ֆոնդ Երկրագնդի մարդկանց մարդասիրական նպատակներով օգնություն ցույց տալու համար:

Յուրաքանչյուր վերածնված տաճար կդառնա քարի մեջ առարկայացած ժողովրդական հիշողություն: Դրանք, կհեշտացնեն մարդկանց շնչելն ու ապրելը: Դրանք հույս կներշնչեն, ինչպես երեխան է իրեն հուսալի զգում մոր գրկում: Պատահական չէ, որ հայերը ոչ միայն հայրենիքն են անվանում մայր՝ մայր հայրենիք, ոչ միայն իրենց լեզուն են անվանում մայրենի լեզու, այլև տաճարն են անվանում մայր տաճար: Մայրը աշխարհիս միակ տաճարն է, որը չունի իր անաստվածները:

... Գիշերվա կեսին Սպիտակից վերադառնում ես Երևան: Կամացուկ մտնում ես երեխաների սենյակը, արդեն սովորությամբ ուղղում երեքի էլ վերմակները, չնայած նրանք արդեն փոքր չեն, համբուրում մեկի քիթը, մյուսի ոտքը, մյուսի մազերը: Արագ աչքի ես անցկացնում մի կույտ թերթերը: Հետո մոտենում ես անկողնուդ ու հանկարծ զգում, որ ամաչում ես պառկել, ամաչում ես գլուխդ դնել փափուկ բարձին: Ակամա հիշում ես նրանց, ովքեր Ղուկասյանի քսան աստիճան ստոնամանիքին առանց շորեր հանելու քնում են վրանում՝ իրենց ավերված տան կողքը:

Զգում ես, որ քնած չես: Արթուն ես, քայց և միաժամանակ երազ ես տեսնում: Տեսնում ես Լենինականում այն մի խումբ բանտարկյալների, որոնց սզատ էին արձակել բանտից, որ կարողանան գտնել իրենց հարսզատների: Եվ այդ բանտարկյալներից մեկը փլատակների մեջ գտնում է երեսունութ հազար ոտբլի և լրիվ հանձնում սխտությանը: Մինչև առավոտ արթճնի երազ ես տեսնում: Առավոտյան չես ուզում վեր կենալ: Ասես ինչ-որ մեկը ուժեղ հարվածով տապալել է քեզ ու շշմեցրել: Երդվում ես երե-

խաներիդ արևով, որ մինչև «ինը» հաշվելը կվերկենաս: Ու իսկույն վեր ես թռչում, վախենալով, որ կխախտես երդումդ:

Առավոտյան շտապում ես մանկական հիվանդանոց: Պետք է ծնողներին ասել, որ երեկ հանդիպել ես առողջապահության մինիստրին, ու նա լավ նորություն է հայտնել՝ խորհրդային ու սամերիկյան կողմերը սկզբունքորեն համաձայնվել են, որ բոլոր երեխաները ԱՄՆ կմեկնեն բուժվելու համար: Դա և տանջանք է, և երջանկություն, ժպիտ տեսնել հոր դեմքին, որի հինգ տարեկան տղան զրկվել է երկու ձեռքից: Երիցս իրավացի է Գյոթեն. «Հույսն ապրում է նույնիսկ գերեզմանների կողքին»: Հենց գերեզմանների մոտ: Հայրը ժպտում է իր հույսին: Երեք օր առաջ նա ինձ ասել էր. «Նայում եմ անթև տղայիս ու թևաթափ եմ լինում»: Ու ես այդ օրը առավոտից մինչև իրիկուն վալիդոլի հաբեր էի գցում բերանս: Հետո իմացա, որ միայն ես չեմ այդ վիճակում: Բոլորն են այդ վիճակում: Ազգը: Ամբողջ ժողովուրդը: Այն մասին, որ ժողովուրդը մեն-մենակ չմնաց իր ողբերգության հետ, շատ են գրել: Բայց գրեթե ոչ մի բան չի ասվել, որ առաջին իսկ օրերից պայքարել են աղետոյալների հոգեվիճակը վերականգնելու համար: Բոլորն էլ ապրել են սթրեսային վիճակներ, բոլոր նրանք, ովքեր եղել են երկրաշարժի գոտում: Եվ նրանք նույնպես, ովքեր աղետի գոտուց հեռու են գտնվել: Կարելի է պատկերացնել մեկուկես միլիոնանոց Երևանի դպրոցականների վիճակը, որտեղ ցնցման ուժը վեց բալից բարձր էր և որտեղ հենց երեխաների աչքերի առաջ պատերը ճաքճքեցին, ու տարածվեց ծեփի հոտը: Այն երևանցիները, հատկապես երեխաները, որոնք կյանքում առաջին անգամ զգացին երկրաշարժի ամեհի ուժը, կարճ ժամանակ անց ուշքի եկան: Նույնիսկ կամաց-կամաց սկսեցին կատակներ անել: Բայց երբ հենց առաջին անգամ հեռուստացույցով տեսան Սպիտակն ու Լենինականը, նորից համակվեցին այսպես ասած հետադարձ վախով:

Աղետի գոտում աշխատում էին Սերբսկու անվան համամիու-

թեմական ընդհանուր և դատական հոգեբուժության ինստիտուտի մի խումբ բժիշկներ: Նրանք արդեն փորձ էին ձեռք բերել Չեռնոբիլում, Արզամասում, Սվերդլովսկում, Սվանեթիայում: Գործող երեք պոլիկլինիկաներում հատուկ բաժանմունք է բացված սթրեսային վիճակների բուժման, հոգեբուժական օգնությունն ցույց տալու համար: Մասնագետները գտնում են, որ ժողովուրդը դեռ երկար ուշքի չի գա այդպիսի հոգեբանական հարվածից: Դա կզգացվի ոչ միայն մարդու բնավորության փոփոխությամբ, կարող է արտահայտվել ոչ միայն նյարդային խանգարումներով, այլև սրտանոթային հիվանդությունների աճով: Անասելի փխրուն և անասելի խոցելի է մարդու սիրտը:

Եվ ահա նման համատարած սթրեսի ֆոնի վրա հանկարծ հեռուստաէկրանին հայտնվում է մի մարդ, որն առույգ ձայնով հարց է տալիս մեկ ուրիշ մարդու. «Արդյո՞ք Խորհրդային Հայաստանը կարող էր առանց կողմնակի օգնության ոտքի կանգնել դեկտեմբերի յոթից հետո»:

Եվ մյուս ձայնը չսքողված ինքնագոհ լավատեսությամբ, որի դեմ, ինչպես հայտնի է, պայքարում էր Լենինը, պատասխանում է. «Երբեք»: Եվ նրանք չգիտեն, որ իրենք վարկաբեկում, ո՛չ ավելին, գռեհկացնում են համամարդկային գթության վեհագույն իմաստը: Կարծում են, բոլոր ժամանակներում էլ մարդիկ շտապել են օգնել նեղն ընկածին: Ամբողջ գյուղով կանգնեցրել են հարևանի հրդեհված տունը, տուժածին բնավ չհիշեցնելով իրենց օգնությունը: Բայց այստեղ փոքր ժողովրդի մեծ ցավին արձագանքեց ամբողջ մոլորակը: Տեղի ունեցավ արտառոց, մարդկության պատմության մեջ աննախադեպ մի բան: Հանկարծ մենք զգացինք, որ մեր մոլորակը մի օջախ է, և երկրացիները՝ մի ընտանիք: Հայ ժողովրդի ողբերգությունը մոլորակը համարեց իր ողբերգությունը: Տեսնելով բազում արտասահմանյան դրոշները և միութենական հանրապետությունների դրոշները, բանաստեղծ Բորիս Օլեյնիկն ասաց. «Բարու մոլորակը՝ բարի մոլորակ է»: Եվ այս ամենը ար-

վում է ի սրտե: Դեռևս դպրոցական նստարանից գիտենք Տուր-գեհնի խոսքերը, որ հրամայական բարին՝ բարի չէ: Ամերիկացի կոնգրեսմենները Նալբանդում ասում էին, որ միայն այս փոքրիկ գյուղի ողբերգությունը ցույց է տալիս, թե որքան փխրուն է մեր մոլորակը և որ երկրաշարժից ավերված տների վերակառուցման համար օգտագործվող ցեմենտը միաժամանակ կամրապնդի նաև Խորհրդային Միության և Միացյալ Նահանգների կապերը:

Սակայն մեր վիշտը չափազանց կոնկրետ է: Այն հիրավի հայկական է: Աղետն այնպես անսպասելիորեն փլվեց մեզ վրա, այնպես կիտվեց մեր, այսպես ասած, սրատմական վշտի վրա, որ քիչ մնաց մտածեինք աշխարհի վերջի մասին: Ցավն այնքան ծավալուն է և ուժգին, վերքն այնքան խորն է, որ մենք նույնիսկ չկարողացանք հիրավի ուրախանալ չարագույժ ատոմակաշանի փակման մասին կառավարական որոշման համար: Քանի՛-քանի տարիներ ենք սպասել այդ բաղձալի օրվան: Քանի՛-քանի տարիներ հասարակությունը պայքարել է այս փրկարար նպատակի համար: Հիշում են, դեկավարներից մեկը նույնիսկ մի անգամ չարախնդաց, գրողներին անվանելով Դոն Քիշոտ, իսկ ատոմակաշանը՝ հողմաղաց: Այսօր ընդունված է կենսահաստատ որոշում, և հանկարծ՝ այսպիսի մի թվացյալ անտարբերություն: Թեև գիտենք, թե ինչ դժվարությամբ և ինչ ճիգերով է կայացվել այս բազմաբարդ որոշումը: Ես ներկա չեմ եղել Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի այն խորհրդակցությանը, որտեղ վճռվում էր ատոմային հրեշի, ավելի ճիշտ՝ հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Բայց գիտեմ, որ եթե չլիներ Միխայիլ Սերգեևիչը, ապա այս հարցը մի երկու տարի էլ կձգձգվեր: Ու աստծուն է միայն հայտնի, թե ինչ կլիներ երկու տարի հետո, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ նման վեճերում ժամանակը սոսկ թշնամի է:

Մենք ըստ արժանվույն չկարողացանք գնահատել նաև Լեոնային Ղարաբաղում կառավարման հատուկ կոմիտեի ստեղծումը:

Թեև քաջ գիտենք, որ եթե չլիներ Ղարաբաղյան շարժումը, և եթե չլիներ պետական որոշումը՝ որպես ներկա իրավիճակում ժամանակավոր ծայրահեղ միջոցառում, ապա Ղարաբաղն արդեն ենթարկվելու էր Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության բախտին, որտեղ այսօր չի մնացել ոչ մի հայ:

Ես գիտեմ, կգա ժպտալու ժամանակը: Կյանքը կհալթի: Երբ վերածնված գյուղերում ու քաղաքներում մենք կլսենք հոգին ալեկոծող նորածնի բերկրալից ճիչը, այն ժամանակ էլ ժպիտ կհայտնըվի հայրերի ու մայրերի դեմքերին: Ու այնժամ կարտահայտվի երախտագիտությունը ժողովրդի, որն իր դարավոր պատմության խորքերից կրում է մի իմաստություն. ստացած օգնության դիմաց շուտափույթ հատուցումը յուրովի երախտապարտություն է, շնոնանալով, որ աշխարհում ոչ մի ավելորդություն այնքան վսեմ չէ, որքան վսեմ է երախտագիտության ավելորդը:

Հայ ժողովուրդը քարից արարեց Գեղարդը: Մտքից՝ Մատենադարանը: Ամենի ուժի երկրաշարժը բազում դարեր առաջ ավերեց մեր երկրի տարածքում ամենամին հեթանոսական տաճարը՝ Գառնին: Եվ ժողովուրդը հավաքեց Ազատ գետի կիրճն ի վար սփռված՝ իր նախնյաց ձեռքերով տաշված քարերը ու վերականգնեց Արևի վեհապանձ տաճարը:

1915 թվականի ցեղասպանությունը տեսած ժողովրդի վերածնունդը եղավ մանուկների դեմքերին հայտնված ժպիտը, մայրերի աչքերի լույսը, հայրերի սրտերի հանգստությունը: Սակայն Սումգաչիթի նախճիրից, Ղարաբաղյան տասամյա տառապանքներից հետո վրա հասավ դեկտեմբերի յոթի ահավոր ակնթարթը: Ու հիմա նորից ստիպված ենք սկսել սկզբից: Պետք է ոտքի կանգնել, հավատալով իրար և զգալով ամբողջ երկրի ու մոլորակի ձեռքը: Հավատալով, որ ամենաստուկալի անհավատությունը՝ ինքն իրեն չհավատալն է: Հավատալով, որ սեփական ուժի գիտակցումը գորացնում է այդ ուժը:

Ժողովուրդը մեկ անելիք ունի: Ապրել՝ հարատևելու համար:

Одна из первых правительственных телеграмм, отправленных в центр сразу после землетрясения: «В Ленинакане были сильные подземные толчки. Много человеческих жертв и сильные разрушения. Целые кварталы города разрушены. Шесть селений разрушено до основания. Из других участков сведений нет. Население под открытым небом. Выехала на место Особая Правительственная Комиссия...» Одна из первых ответных телеграмм: «Правительство Грузии вместе с вами глубоко скорбит постигшем армянский народ бедствием. Твердо верим, что армянский народ мужественно перенесет и этот удар. Разрушительной силе стихии противопоставит свою закаленную волю.» Одно из первых объявлений: «Те, кто будут распространять заведомо ложные слухи и тем создадут панику, будут привлечены к уголовной или административной ответственности». Далее пошла информация из Москвы, со всех концов страны, из многих уголков мира. На текущий счет № 535 стали поступать деньги. Из Москвы, из Ленинграда, из разных республик, из Америки, Франции, от частных лиц. Печать регулярно знакомила население с перечнем поступивших в республику грузов. В списке машин, приобретенных за рубежом, значились: стационарная компрессорная установка для обработки туфа и базальта, стационарная компрессорная установка с принадлежностями для работ по твердым породам камня, формы для коньковой черепицы № 1, шаровые мельницы № 2.

На каждую телеграмму, на каждое письмо, на каждый, так сказать, груз, немедленно следовал ответ. Например: «С благодарностью подтверждаем получение приложенных к Вашему вышеуказанному письму 640 рублей». Такая телеграмма пошла в Тегеран полномочному представителю в

Персии. Сразу после землетрясения началась паника не среди тех, кто лишился родных и близких, лишился крова, а среди членов правительственной комиссии. Они все спорили. Никак не могли выработать принцип, по которому должны были оказать помощь пострадавшим. Не было, оказывается, на этот счет указаний и инструкций. О пожаре было, а вот о землетрясении нет. И тогда правительство вынесло особое Постановление «О приравнивании землетрясения в городе Ленинанкане, в Ленинанканском уезде к страховому случаю от огня и о сложении недоимок и платежей по окладному страхованию с пострадавшего от землетрясения населения». Постановление подписано заместителем председателя Совета Труда и Оборона Я. Рудзутаком и Управделами Совнаркома и СТО П. Горбуновым. Москва, Кремль, 25 апреля 1927 года.

Не была тогда изменена инструкция. Считалось, наверное, что такое землетрясение, которое было в Ленинанкане, случается в тысячу лет раз. Просто в самом начале Постановления СТО говорилось: «В виде особого исключения приравнять бедствие, происшедшее в Ленинанкане и Ленинанканском уезде от землетрясения, к страховому случаю от огня...»

Очевидцы рассказывают, что пожаров в тот день не было. Двадцать второго октября 1926 года в семь часов сорок минут. Впоследствии многие думали, что беда стряслась рано утром. В то время не принято было писать время, скажем, 19 часов 40 минут. Но очевидцы утверждают, что большой ошибки в том нет. Землетрясение продолжалось почти одиннадцать часов кряду. До семи часов утра следующего дня. Наиболее сильный повторный толчок был отмечен в двадцать три часа 22 октября. В самой первой телеграмме, отправленной в Москву утром 23 октября, отмечалось, что по предварительным данным погибло 175 человек, ранено 144. Потом цифры эти будут расти. Они превысят тысячу только погибших. К шести разрушенным до основания селам прибавится еще более сотни.

Знакомясь с архивными документами, я обратил внимание, что в основном были разрушены дома, построенные после двадцатого года. То есть после установления Советской вла-

сти. В деревнях же разрушились глинобитки. Полностью сохранились все военные казармы, все так называемые гарнизонные здания, частные дома, построенные из черного туфа. В них и разместились все те, кто лишился крова. Всюду в те дни висели объявления, написанные Ленздравотделом: «Сообщается, что сего 5, 6 и 8 ноября гарнизонные бани предоставляются в пользование всех граждан».

И еще из бесед с очевидцами: в основном были разрушены дома, которые возводились без цемента. Вся, как они выражались, строительная мысль сводилась к тому, чтобы тяжелый камень класть на тяжелый камень и тем самым добиться прочности. Никому в голову не могло придти, что земля разверзнется под ногами так, что образуется трещина.

Я не очень верю в такую версию, мол, люди не задумывались над тем, что вновь может стрястись беда. Без телевидения, без газет, без учебников, люди очень даже хорошо знали, что поодаль от Гюмри, Александрополя-Ленинакана, на правом берегу Ахуряна стояла красавица Ани, одна из древних столиц Армении и сегодня от нее остались одни развалины. Не могли они не знать, что всего каких-то сто километров по прямой от Гюмри до трехярусного храма Звартноц, который рухнул на землю от землетрясения. О том, что живут они на вулкане, очень даже хорошо знали. И память имели крепкую и цепкую. Только цемента не имели крепкого и цепкого. Вот и мудрили: тяжелый камень клали на тяжелый камень. Многие из тех, кто пострадал от землетрясения в 1926 году, не раз слышали и до этого гул земли, сильные толчки. И в час беды они сплачивались. Помогали друг другу. Поступали так, как поступали века назад. Как всегда. Может, поэтому не очень им понятна была поступившая на пятый день из Москвы телеграмма, в которой говорилось, что «разрозненный вследствие националистической политики авантюр бывший Александрополь пал под властью советов... чувство беспомощности, свойственное прошлому, уступило место глубокому сознанию... пусть злорадствуют враги советской власти». Вся телеграмма в таком вот духе.

И началось восстановление Ленинакана, который весь был

в лозунгах и призывах: «Сократить коллективными усилиями время замедления темпа социалистического строительства с тем, чтобы через короткий срок с удвоенной энергией и с успехом двинуться вперед! Пусть враги знают и еще раз увидят на деле, на что способна рабоче-крестьянская масса Ленинакана!» Уже в первые годы после землетрясения было ликвидировано в историческом Шираке около тридцати сел. Оставшиеся в живых крестьяне подались в бурно строящийся Ленинакан. Появились в городе первые многоэтажные дома. Комитет по восстановлению Ленинакана объявил всесоюзный конкурс на составление лучшего проекта антисейсмических конструкций для жилых домов.

Я справлялся у очевидцев бедствия о победителях конкурса. Выяснилось, что поступивший после ленинаканской трагедии тысяча девятьсот двадцать седьмой год прошел под девизом победы Сталина над Троцким. В самом Ленинакане в ту пору больше говорили об Алма-Ате, куда был сослан Троцкий, нежели о собственных бедах. А вскоре вообще все позабыли о Ленинакане. И самое удивительное — это то, что позабыли о нем в первую голову архитекторы и строители. Генеральный план составляли только для того, чтобы нарушать его. Каждый первый секретарь и мер города становился заодно главным архитектором города. Словно родившиеся от одной матери они одинаково страдали максимализмом. Ленинаканцы рассказывают, как уже через несколько лет после своего воцарения тот или иной хозяин города, и впрямь став хозяином, ходил по древнему Гюмри кум-королем, хвастаясь тем, что это он построил огромный комбинат, огромный завод, огромный жилой массив.

И все же до тысяча девятьсот шестьдесят пятого года строили куда ни шло. Не так, как царь строил казармы и гарнизоны, крепости и церкви, но все же строили по совести. С тысяча девятьсот шестьдесят пятого года словно началась новая строительная или градостроительная эра: «Даешь высотный Ленинакан!»

И апогея своего она достигла в семидесятые-восьмидесятые годы. Выросло поколение, которое просто ничего не знало

о землетрясении двадцать шестого года. Поколение ленинаканских олимпийских чемпионов, поколение ленинаканских юмористов, поколение ленинаканских градостроителей, поколение ленинаканских мужей и отцов города. Поколение, которое привыкло к тому, что Ленинакан приводили в пример всегда и во всем. Особенно градостроительство древнего Гюмри. Поколение, которому и в голову почему-то не приходило, что там, где было землетрясение, беда может повториться. Поколение, для которого стало неожиданностью то, что через шестьдесят два года сорок пять дней шестнадцать часов и одну минуту в том же Ленинакане взбунтуется земля. И седьмого декабря тысяча девятьсот восемьдесят восьмого года в одиннадцать часов сорок одну минуту только в Ленинакане перестали называться домами семьсот семьдесят четыре дома. Восемьдесят два дома, среди которых имелись дома-кварталы разрушены до основания. Их просто нет. И среди них восемьдесят построены в семидесятые, восьмидесятые годы. Частично разрушены сто тридцать три дома — все они «застойные». Специалисты считают, что сто восемьдесят девять домов подлежат разборке. Все они построены при советской власти. Ленинаканцы говорят: «Ленинакан разрушился, Гюмри остался».

В газетах пишут, что во время землетрясения погибли десятки тысяч человек. Подсчитано, что десятки тысяч погибли только в двухсотдвадцатитысячном Ленинакане. К цифрам мы еще вернемся. Поговорим о судьбах людей. О том, что жертв было бы куда меньше, если бы люди Советской Армении совестью своей и чувством долга походили бы на своих отцов и дедов, живущих в дореволюционной Армении. Да что там дореволюционной! Если бы совести у нас было столько, сколько при Никите Сергеевиче Хрущеве, то сохранились бы десятки тысяч жизней. Честно построенные дома (исключения подтверждают правило) тоже вышли из строя, на них смотреть нельзя без содрогания. Но они продолжали стоять. В них люди остались живы, целы. Но беда-то в том, что девятиэтажные дома в течение секунды превратились в... одноэтажные. Не выдержала конструкция. Не выдержали

блоки, балки, панели. Не выдержали десять баллов, не только потому, что они были рассчитаны на девять (говорят, даже на восемь) баллов, а потому что было совершено преступление.

За два года до нашей трагедии мне удалось после долгих лет мучений опубликовать в «Литературной газете» статью о том, как на протяжении многих километров обвалилась бетонная облицовка просвета тоннеля Арпа-Севан. Приводил данные о том, что мы, спустившись в шахту, вместо положенных двадцати сантиметров толщины бетона обнаружили всего пять сантиметров. Открыто было сказано о том, что речь идет о воровстве, что вор всегда вор, и если он вор, то будет воровать цемент и при строительстве церкви, и при строительстве канала. С автором никто в Ереване из начальства не говорил. Просто в срочном порядке были приглашены из Москвы «крупные специалисты», которые выступили по телевидению и «успокоили» народ. Говорили о геологии, о разломе, даже о том, какие они, проектировщики, молодцы. При этом ни по телевидению, ни в печати не упоминалась статья в «ЛГ». Этакое игнорирование. Зато тотчас же был наказан первый секретарь Мартунинского райкома партии только за то, что он с писателем спустился в шахту и показал обвал.

С Арпа-Севаном нам удалось поднять общественность. А вот с остальными бедствиями ничего у армянских публицистов не выходило. Четыре раза я пробовал в Ереване напечатать статью о том, как на реке Мармарик рассыпалась... плотина. Всамделишняя плотина. Благо, не успели наполнить «искусственное море» водой. А то четыре села смыло бы, как при цунами. Не мог напечатать. Ничего у меня не вышло и с материалом о том, как в центре Еревана при полном штиле рухнул девятиэтажный дом. Погибли строители. Рухнул строящийся автомобильный мост. Погибли строители. Ей богу, мы потом, может только в двадцать первом веке пойдем и по-настоящему оценим значение Апрельского пленума ЦК КПСС, который кроме всего прочего спас жизнь потенциальных жертв. Спас только тем, что позволил писать правду. Это значит, вора назвать вором, негодяя негодяем.

Во все времена сыны отечества спасали отечество правдой. Один из великих сынов Армении писал: «Наставники безграмотные и самодовольные. Они не призваны Богом. Избранные при помощи серебра. Но не духом. Стяжатели, завистники, потерявшие кротость, в коей обитает Бог. И обратившиеся в волков, терзающих свое стадо... Ученики нерадивые в учении, рьяные поучать... Воины робкие, хвастливые, ненавидящие брань, бездельники, сластолюбивые, нестойкие, грабители, пьяницы, похитители, собратья разбойников. Начальники мятежные, приспешники воров, скаредные, рвачи, скупые, алчные, расхитители, разорители, сквернолюбцы, сообщники слуг. Судьи бесчеловечные, лживые, обманщики, взяточники, не чтущие закон, изменчивые, придирачивые. И полная утрата всеми любви и стыда...» И от всего этого страдает народ, которому словно мало невзгод от царей, да еще вдобавок: «Засушливая весна, дождливое лето, морозная осень, суровая, вьюжная, нескончаемая зима, бурные знойные, тлетворные ветры, грозовые, градоносные тучи, несвоевременные, бесполезные дожди, холодный, ледящий воздух, бесплодная прибыль, и чрезмерная убыль вод, оскудение плодов земли и убывание скота, к тому же еще землетрясение». Написаны слова эти не в прошлом веке и не в позапрошлом. И не тысячу лет назад. А пятнадцать веков назад. Написал слова эти отец армянской истории, величайший публицист Мовсес Хоренаци. Как видим с тех пор мало что изменилось. Нам ведь все кажется, что мы очень изменились, стали лучше, совершеннее, чище. Нам вбили в голову, что мы ни мало, ни много — честь и совесть эпохи. И мы поверили. Правда, не то что поверили, а скорее, свыклись с мыслью, что ничего страшного не происходит вокруг. Ничего, например, страшного в том, что Брежнева называли честным и принципиальным родителем, чьи слова вывешивали в школьных классах: «Кто, как не родители, должны заботиться о том, чтобы дети не только хорошо усваивали все те знания, которые дает школа, но и приучались к порядку, дисциплине, чтобы они соблюдали нормы жизни нашего общества». Хотя страна хорошо знала о норме жизни дочери и зятя генерального

секретаря И тем не менее никто не снимал со стен школьных коридоров мудрые мысли еще одного мудрого вождя. Не хватало смелости. Ни у кого. Ни у меня, ни у тебя, ни у него. Мы, загипнотизированные, лишены были мужества, не сопротивлялись ничему. Первый секретарь райкома во вверенной ему территории был бог и царь. Ему подчинялось все. И ОБХСС, и рынок, и милиция, и прокурор, и торговля, и архитектурная мысль. Захотелось в районном центре поставить бетонную спичечную коробку — и ставили. И каждый раз убеждались, что совершено преступление, но все равно никого не призывали к ответу, и место бывшего первого секретаря занимал другой и все продолжалось. А все потому, что «избранные при помощи серебра» не боялись закона. Они боялись только одного: как бы не упал с трона царь царей. Больше ничего не боялись местные цари. Цари, которые брали на себя не только функции земледельцев и прокуроров, но и архитекторов и даже градостроителей. Это от них зависело какому селу перестать существовать вообще, а какому — стать городом. И какие дома ставить в том городе, в бывшем селе, пережившем за три тысячи лет сотни землетрясений. Презрев боль земли, царьки давали команды строить в маленьких селах бетонные школы в два, а то и четыре этажа. Общественность шумела. Писала письма. Жаловалась. И ничего ..

Только за последние два года и только в республиканской газете «Коммунист» было опубликовано пятьдесят шесть крупных проблемных статей. В них ставились вопросы капитального строительства, градостроительства, жилищного строительства. И заглавия статей были соответственными: «Кто подпишет акт отказа?», «Строить качественно», «Нужна рабочая совесть», «Нужна перестройка стройки», «Кривая панель», «Скупой платит дважды», «Трещина». И ни на один из материалов редакция не получила ответа. Ни единого. Не реагировали даже на статьи, авторы которых отмечали, что воруют цемент. (Я активно сотрудничаю почти во всех без исключения республиканских газетах и давно убедился, что газет местных начальство просто не читает). Только после

того, как стряслась беда в Армении, только после того, как М. С. Горбачев выразил удивление по поводу того, что выстояли хрущевские дома и рухнули полностью дома, построенные за последние годы, была создана Специальная комиссия Госстроя СССР, которая выявила: «прочность бетона оказалась в четыре раза ниже проектной».

Прогнозировать землетрясения невозможно. Пока. Но предвидеть беду и можно, и нужно. «Известия» писали, что еще за полтора года до землетрясения в Армении Государственная строительная инспекция обнаружила великое множество дефектов в деле так называемого капитального строительства и составила документ, в котором подчеркивалось: «Возведение зданий с указанными дефектами представляет повышенную опасность в сейсмических условиях, так как даже при незначительном сейсмическом воздействии произойдет их полное разрушение». Однако руководители республики не обратили внимания на документ, составленный государственной комиссией. Не опубликовали. Зесекретили его. И последующие полтора года продолжали строить с дефектами, получая при этом премии, ордена, почести. И неизвестно сколько бы продолжилось преступление, если бы не седьмое декабря.

.. Шестого декабря с начальником политотдела войск гарнизона полковником М. С. Сурковым, вместе с которым мы выступали по телевидению с серией передач о проблемах объявленного в Ереване комендантского часа, мы летели в районы Гугаркский, Спитакский, Амасийский, Гукасянский, пролетая через Кировакан, Ленинакан. Прильнув щекой к холодному иллюминатору, я смотрел на возрожденную родину

Смотрел на медленно подползающую под брюхо вертолета пустынную каменистую землю и все удивлялся тому, что на лунной поверхности возведены города-оазисы, села-оазисы. Радовался тому, что наперечет знаю все населенные пункты. Не без гордости показывал Суркову на населенные пункты, запросто произнося их названия. Летели по западному склону Арагаца и слева я ему показывал на Верин Талин, и Маста-

ра, Маралик и Ширакаван. Как-то лихо сказал, что прямо по носу Ленинанкан, а справа останется Артик. А там уже Амасия, Гукасян. Я хорошо знаю, что тут было семьдесят лет назад. Сразу после сотворенного младотурками геноцида. Знаю, какое наследство досталось Советской власти двадцать девятого ноября тысяча девятьсот двадцатого года.

Я видел живую карту родины и думал о том, какой гигантский труд вложен народом на обновление этой самой живой карты. Подумал о том, какую цену заплатил народ за это самое обновление. За новые города, новые села.

Слева хорошо видно правобережье Ахуряна. Приток Ахуряна Карс, разрезающий пополам Карское плоскогорье. И Ленинанкан и Амасия, и еще десятки и десятки населенных пунктов расположены на Карском плоскогорье. То самое Карское плоскогорье, где наиболее часто зарегистрированы землетрясения во всем Армянском нагорье.

Вечером, возвращаясь домой, я вновь смотрел на живую карту Родины и не мог предположить, что через несколько часов на эту землю опустится мрак.

... В стенах Рязанского медицинского института профессор хирургии Б. П. Кириллов читал лекцию о сердце. Он произнес фразу, которая запомнилась мне на всю жизнь: «Да простят нас влюбленные и поэты, но сердце всего-навсего нагнетательный насос». Потом он рассказал о том, как в начале века в эксперименте было доказано, что сердце не только насос, но насос автоматический. Оно может некоторое время работать даже вне организма. Изолированно. Природа наделила главный наш орган такой вот надежностью. Более ста раз мне довелось в кабине вертолета (куда летчики, презрев все инструкции, разрешали мне входить) слышать: «Взлет разрешаю!» И каждый раз перед посадкой, облетая Спитак или Ленинанкан, Налбанд или Джрашен, особенно в первые дни я ясно сквозь гул вертолета слышал удары сердца. Систола. Диастола. Они доносились из под развалин. И я понимал, что это не галлюцинация. Я знал, был убежден, что в руинах Спитака бьются еще тысячи и тысячи сердец.

Гора из груды бетонных плит, балок, панелей, камней, стекол, арматуры, штукатурки. Здесь стоял многоэтажный дом. Спрашиваю спитакцев: «Сколько этажей было?» Один говорит «пять», другой — «шесть». Я не удивляюсь. Напротив моего дома в Ереване стоит многоэтажное здание. Убей, не скажу точно, сколько этажей. Но зато спитакцы, словно сговорившись, вместе сказали, что на первом этаже был магазин. Большой промтоварный магазин. И добавили, что в тот самый час было очень много народу в магазине. Много дней подряд доносились голоса из-под завалов. Девятого декабря люди большими группами собирались у бывшего дома, на первом этаже которого находился промтоварный магазин. Мне показали седовласого мужчину, которого в толпе придерживали несколько человек, чтобы тот не упал. Там в магазине его родные и близкие. Он всю ночь сквозь бетонную плиту разговаривал с женой, которая была зажата с одной стороны, кажется, холодильником, с другой — бетонной балкой. Она не может двигаться. Она справлялась у мужа о детях. Муж справлялся у неё. Выяснилось, что в магазин она заходила со своей матерью и племянником. Теперь она не знает, где они. И сама уже задыхается.

Подвели к этому месту кран. Специалисты тотчас же предупредили: нельзя поднять верхнюю плиту, ибо неизвестно на чем она держится. «Может все там сдвинуться и тогда ее прижмет к полу», — сказал один из спасателей. И добавил: «Рыть надо, рыть. Дырявить». И начали рыть. Дырявить бетон. Отбойным молотком. Осколки бетона собирали в большую эмалированную кастрюлю и по цепочке оттащивали в сторону. Собирали осколки еще в белую простыню. И чем ближе к щели, откуда собирались выволить женщину, тем отчетливее и громче были слышны ее стоны. Наконец появилась зияющая дыра. Её осторожно расширили. Кто-то сняв куртку, пролез вниз головой. И через какое-то время задергал ногами, давая понять, чтобы его тащили наверх.

Лицо у женщины было черным, как у негра, волосы седые или покрытые пылью. Через секунду-другую лицо стало светлеть. Находящиеся у самой щели наготове медики сразу

же сделали ей укол в руку. Молодые парни, ловко и неловко, помогая и мешая друг другу, стараясь не упасть в бетонных скалах, вынесли женщину на носилках. Понесли к машине скорой помощи, которая включила сирену еще до того, как женщину взяла на борт. Машина с ревом отъехала, обдавая всех нас и без того запыленных пылью. И только тогда люди окружили седовласого мужчину, все еще поддерживаемого друзьями. Он плакал. Его поздравляли. А седой мужчина сквозь окружающих его людей все смотрел в сторону разрушенного дома. Оттуда еще доносились стоны людей. Там еще бились сердца людей.

Их можно было спасти только в первые часы, в первые дни. Но именно в первые часы и в первые дни не было механизмов. Не было в ночное время освещения. Не было профессиональных спасателей. И когда постепенно стали прибывать механизмы и спасатели, выяснилось, что на дорогах образовались многокилометровые пробки. Просветы дорог и перекрестки сплошь забиты частными машинами. И пошел тогда мат-перемат, мол, нет организованности, мол, сплошные недисциплинированные водители-эгоисты. Зона бедствия была объявлена районом с особым, прямо скажем, военным положением. Нужно было освободить дороги. Иначе тромбоз. Но вот с чем нельзя было согласиться, это с тем, что так называемых частичков обзывали кто во что горазд. Люди очень быстро забыли про то, что только в первые часы были вывезены в Ереван и другие города более двух тысяч раненых и все на частных машинах. Надо быть честными до конца.

В одиннадцать часов сорок одну минуту земля содрогнулась. Землетрясение длилось примерно минуту. В первые двадцать секунд случилось то, что на двадцать лет выбьет целый чарод из колеи. Примерно один миллион людей оказались в зоне бедствия. Десятки тысяч погибли в те самые первые двадцать секунд. Десятки тысяч погибали долго. Десятки тысяч были ранены. Сотни тысяч за двадцать секунд лишились крова. Я не случайно повторяю «двадцать секунд». Пока руководители республики, пока врачи, пока воины добрались до места трагедии, прошли часы. Именно в эти

самые часы (самые ценные часы) бедные частники спасали несчастных людей. Они на бешеной скорости вывозили раненых. Привозили в Ереван и тотчас же возвращались назад. В Спитак и Кировакан, Ленинакан и Джаджур, Налбанд и Степанаван. И, естественно, одна единственная магистральная дорога не выдержала такой нагрузки. Не материть надо было частников на третий, четвертый день, а сразу же организовать службу передвижения.

Восьмого декабря я был в Ленинакане, Спитаке и нескольких селах. Выяснилось, что всюду люди просили воды. Водопровод вышел из строя. В Спитаке, например, не уцелел ни один магазин, ни один склад. Девятого числа уже знали, что имеется проблема хлеба, воды и... гробов. Я ужаснулся. Мне в голову бы не пришло, что так скоро нужны будут гробы. В большом количестве. Десятки тысяч гробов. В одном только небольшом селе Джрашен, что в нескольких километрах от Спитака, за два дня похоронили четыреста человек. В селе мне сказали, (это было десятого декабря), что многие ничего не знают о своих родственниках, которые в то время находились в районном центре.

В центре Спитака несколько лет назад был построен стадион «Базум». Рядом проходит Базумский хребет. Накануне трагедии, шестого декабря, мальчишки здесь играли в футбол. Уже через час после землетрясения на поле «Базума» приземлился первый самолет. А через три часа здесь появились первые медицинские палатки. На краю футбольного поля стали складывать трупы. В два часа дня, то есть через два часа девятнадцать минут на стадионе появились грузины. Их здесь так и называли — грузины. Будь то представители Гражданской обороны, врачи, юноши-спасатели, телевизионщики, водители. Все одно — просто грузины. Забегая вперед, скажу: такая же картина была во всех других районах и населенных пунктах. С той лишь разницей, что в Степанаване они появились чуть раньше, чем в Спитаке, а в Ленинакане — чуть позже. Привыкшие к нескончаемым природным катаклизмам грузины первым делом и в первую очередь подключили службу медицинскую. Но и они не предполагали, что

уже через день встанет проблема гробов. Кстати, мало чем отличается быт и уклад грузин и армян, но именно в сроках похорон имеются различия. Армяне хоронят обычно на второй-третий день. Грузины — на пятый, а то и шестой.

В развалинах одного из домов я видел высокого парня с густой шевелюрой с пилой и топором в руках. Он отпиливал торчащие из под завалов доски, покрытые известкой. Пилил и откладывал доски в сторону. Минуты две я невольно следил за его работой. Не мог понять, что он делает. Хотел было подойти к нему, но меня позвали. Мы направились опять в сторону стадиона, куда должен был прилететь очередной вертолет с хлебом, как нам сказали. Часть хлеба должны были оставить в Спитаке, часть — перебросить в одно из сел. Вот я и собирался вместе с коллегами-писателями вылететь в то село.

На стадионе я заметил, что увеличилось число сложенных на обочине трупов. Слышен был громкий плач. Плач доносился и с невысокой горки, у подножья которой находился «Базум». На склоне горки городское кладбище. Возле ровно сложенных в ряд мертвых тел не было родных и близких. Не трудно было догадаться, что те, кто должны были опознавать, сами погибли. Лишь у крохотного детского тела сидел молодой человек с небритым лицом. Он смотрел на почерневшее лицо ребенка и курил. Я подошел к нему. Сел рядом. Прижал к себе. Он принял сочувствие. Но продолжал молчать. Ко мне наклонился мужчина и сказал, что человек этот уже похоронил двоих детей. И добавил: «нужен гробик». Холодом подуло от этого слова — «гробик». Хотел я было что-то сказать этому человеку, как увидел идущего прямо на нас по футбольному полю того самого высокого парня с густой шевелюрой. Он тащил на себе небольшой гроб. Под мышкой держал крышку от гроба, ухитряясь не выпускать из рук топор и пилу. Остановился возле нас. Положил гроб на землю. Топор и пилу пристроил у валявшегося здесь же камня. Наклонился к беспрерывно курящему молодому отцу и тихо сказал: «Вставай, брат! Надо!» Говорил по-русски. Акцент выдал в нем грузина.

В тот день, вернувшись в Ереван, я сел на телефон и до поздней ночи звонил всем знакомым и мало знакомым. То и дело, междугородная служба прерывала разговор. Это были мои заказы. Я без конца произносил слово «гроб». Правда, выяснилось, что и без меня все знали об этой проблеме. По крайней мере Комиссия Политбюро очень даже хорошо была осведомлена. И когда одиннадцатого числа, приземлившись уже не на футбольном поле (на третий день запрещались посадки из-за того, что ветром от винта сдувались палатки и вещи, сложенные на поле), а на пашне, мы пешком подошли к центру города, то ужаснулись от одного только вида гробов. Гора гробов. Страшное зрелище. Перемешаны между собой — гробы и «гробики». Они были также сложены вдоль улиц. На пустырях. Через три дня их словно и не было.

... Не раз бывало, возвращаясь из, как теперь принято говорить, зоны бедствия, я направлялся не домой, а в Министерство здравоохранения. До полуночи там находился в первые дни Чазов. С Евгением Ивановичем я хорошо знаком. В «Литгазете» опубликовал диалог с ним. И никаких хлопот не было с ним, как с автором. Хотя в печать пошла страшная правда. Правда о том, что среди так называемых цивилизованных стран мы, пожалуй, одна единственная, которая умудрилась снизить за последние годы среднюю продолжительность жизни, что по части детской смертности наша держава находится в одном ряду со странами, где еще сохранился первобытно-общинный уклад жизни. Подолгу беседовали в Ереване, в Москве. Потом отвез я ему гранки. И мне казалось, я успел узнать министра. Успел изучить. Не любит мелочиться. Работает и живет по принципу Льва Николаевича Толстого: «Нельзя жить подробно». Прямой. Где-то крутой. И вдруг я обнаружил совсем другого человека. С воспаленными от бессонницы и слез глазами. Рассказывает и плачет. В кабинете министра здравоохранения Армении Э. С. Габриеляна союзный министр вспоминает прожитый им в Спитяке или Ленинакане день и плачет. Едва приходит в себя и снова плачет. То и дело ему на помощь приходит Эмиль Габриелян, который, конечно же, хорошо знал во всех под-

робностях о тех случаях, о которых пытался рассказать Евгений Иванович. Я едва успевал записывать.

Спасатели вызволили из-под обломков мать и крохотную девочку. Обе, к счастью, живы. Мать истощена до предела. Выяснилось, что девочка теряла сознание от жажды, которая, кроме всего прочего, провоцировалась страхом, и мать поила её своей кровью. Все пальцы её исколоты. Благо, у неё нашлась булавка. Все десять пальцев мать исколола, выдавливая по капле кровь.

Группа людей оказалась замурованной в подвальном помещении, куда невесть откуда поступал спасительный воздух. Обнаружили их собаки. Но подступиться к ним оказалось делом нелегким. Никому неизвестно, на чем держится потолок. Одно неосторожное движение и он может рухнуть. Спасатели вскоре нашли какую-то щель. Пропустили через неё шланг. И стали подавать людям воду. Даже молоко. Расширили щель. Натренированная собака прошла в неё, извиваясь, как змея. Она несла людям записки, спички, а затем и пищу, привязанную к туловищу. Такая вот связь длилась сутки, пока не удалось спасти всех.

Советские врачи провожали западногерманских коллег, которые оставили у нас весь привезенный ими груз. Медики десятков стран помогали нам выходить сотни и сотни, казалось, обреченных на смерть людей. Но уехали они не одни. Привязались немцы к двенадцатилетнему подростку с травматической ампутацией ноги. Мало было беды теперь еще встал вопрос об ампутации руки после синдрома сдавливания. Западногерманские немцы считают, что есть, правда, крохотный шанс спасти хотя бы руку, но для этого лучше, если мальчик поедет с ними. И мальчишка тоже привязался к ним. Вместе с сыном поехала и мать.

Если я не летал или не ездил в зону бедствия, в тот день непременно посещал больницы. Каждый день печать сообщала данные о количестве больных, о тех, кто выписался, о тех, кто скончался в больницах. Но мы знали, что это только данные минздрава республики. Что сотни раненых вывезены в центральные клиники. И уже через неделю в

Ереван самолетами привозили цинковые гробы. Все это было реальностью. В самой трагедии мы видели нечто естественное. Ничего, мол, не поделаешь. Слепая сила природы. Сердце обливалось кровью. Так и хотелось каждый день подходить к тысячам и тысячам родителей, дотронуться до них, чтобы взять себе хотя бы частицу их боли. Как бы мы ни внушали себе, что беда во время землетрясения естественное явление, но никак нельзя свыкнуться со смертью ребенка и нет ничего противоестественнее, чем видеть одноногого или однорукого ребенка. Видеть потерявшую родителей двухлетнюю девочку без обеих ног. И всякий раз, выходя из больницы, я невольно вспоминал, что в завалах Лениакана, Спитака, Степанавана, Кировакана я видел то, что никогда не забыть. Позу людей, которых застигла страшная смерть. Трудно писать об этом. Но, чувствую, надо. Кран поднимает гигантскую плиту. И ты видишь мать, наклоненную над колыбелью. Землетрясение ведь длилось долго. Целую вечность. Где двадцать секунд потребовалось, чтобы рухнул качающийся сопротивляющийся дом, а где и шестьдесят. И я, едва переводя дыхание, представлял, как, почувствовав толчок, мать бросилась к ребенку, спавшему в коляске, в люльке, в кроватке. И первое, что она делала — инстинктивно прикрывала малыша собственным телом

Валентин Распутин прислал мне телеграмму на следующий день после землетрясения. Через несколько дней я получил от него тысячу рублей и приписку: «Передай эти деньги туда, куда ты считаешь наиболее нужным». К тому времени на счет 700412 со всех концов мира уже поступали сотни миллионов рублей. И все эти рубли мне почему-то казались какими-то абстрактными. А тут живые деньги. Надо было только решать, куда их отдать конкретно. Мне подумалось, что нужно найти ребенка, который находится в больнице, и у которого погиб кормилец. Помощь должна быть конкретной. Я еще не нашел ребенка, но уже знал, что Распутин, с которым мы являемся сопредседателями международной экологической организации «Байкальское движение», подал прекрасную идею. Всем детям, лишенным кормильца, оказать

помощь от имени писателей. Всем детям без исключения. Понимал, что государство и Детский фонд многое делают в этом отношении, но все же хотелось самим оказать осязаемое конкретное содействие детям. В один из очередных визитов в детскую клинику я познакомился с одиннадцатилетней Гоар Карапетян. Ампутирована нога. Выше голени. Рядом с ней находилась мать Оля Карапетян. Девочка дней десять почти ничего не ела. Худенькая. Большие красивые глаза. В них густая печаль. Мать потом расскажет, что девочка долго не давала отмывать кровь на руке. Плакала, даже кричала. Говорила, что это папина кровь, что она не даст её смыть. Что это память об отце.

Оля была на работе, когда в Ленинакане остановились городские часы. Одиннадцать сорок одна. Она знала, что в это время муж её Артём (домашние называли его Аликом) находился дома. Он заехал, чтобы накормить дочь и отвести её в школу. Гоар училась во вторую смену. Оля выскочила из полуразрушенного здания и побежала к себе домой. Вначале ничего не могла понять. Не было на месте девятиэтажного дома. Бросилась к завалам, не помня себя. Кричала: «Гоарик! Алик!» Весь город был в пыли, дыму, крике. Спасателям удалось, поднимая слой за слоем, добраться до кричащей девочки. Вначале она потеряла от шока сознание. Потом пришла в себя. Кричала: «Я дочь Алика Карапетяна! Помогите мне. Мне больно». Отец погиб. Он могучим своим телом накрыл девочку. Успели они добежать с седьмого этажа только до шестого. Здесь и произошло самое страшное. Весь дом словно провалился. Гоарик помнит лишь, что отец обнимал её. Пришла в себя в темноте от сильной боли. Нога была разможжена.

О деньгах при дочери не было разговора. С Олей поговорили в кабинете главного врача. Ей было неловко. Я сказал, что никто из детей не будет обойден вниманием. Добавил, что принять протянутую в час беды руку спокойно может тот, кто сам протянет руку другому в час беды. Она взяла у меня адрес русского писателя.

Только в Ереване мы зарегистрировали более четырех-

сот ампутированных. Из них более сорока детей. И это не считая того, сколько вернется безногих и безруких инвалидов, взрослых и детей из центральных клиник. Такое мы видели после войны. Но даже тогда среди инвалидов не было детей. Скоро мы будем видеть на улицах Еревана, Ленинакана, Спитака, Кировакана, Степанавана соотечественников с костылями. Проблемой проблем уже сейчас стали протезы. Дело это в нашей стране, по данным специалистов, находится на уровне первой мировой войны. А тут дети. Растущий организм. Каждый год, если не каждые полгода надо менять протез. Здесь, ну, никак не обойтись, положив руку на сердце, без ленинской формулы: «Черпать обеими руками хорошее из-за границы». И никак нельзя в этом деле без активного участия и милосердного соучастия представителей общественности, в частности писателей.

Мне сейчас кажется, неужто армянские писатели нынешнего поколения смогут писать романы, повести. Я не верю, когда говорят, что кто-то пишет для себя. Глупости все это. Пишут для читателя. А если не бояться громких слов, то пишут для народа. У армянского же народа сегодня огромное горе. Катаклизм декабря нахлобачил на сумгаитский февраль, деформировавший совокупную психологию целого народа. Народ, переживший пятнадцатый год, живший с исторической печалью и исторической болью, вдруг встретился с Сумгаитом, который всячески постарались замаячить. Вряд ли продолжались бы на протяжении десяти месяцев перманентные митинги и демонстрации в Ереване, если бы, вовремя была дана политическая оценка Сумгаиту и было бы принято политическое решение по Карабаху. Собственно, то, что было сделано почти год спустя. Народ очень переживал, что Карабахский вопрос явно и очень даже умело используется против перестройки, и даже против Горбачева. Не думаю, что правильно поступило наше телевидение, когда показывало немудро отредактированный монтаж заседания Президиума Верховного Совета СССР. Авторитет руководителя страны — достояние общенародное. Нельзя играть им. Не думаю, что мудро поступили руководители средств массовой информации

и тогда, когда на третий день после землетрясения показали по телевидению на весь мир вторую часть интервью, в которой говорилось о Карабахе. В тот час армяне хоронили совсем рядом тысячи и тысячи соотечественников, в тот час еще бились сердца тех, кто был замурован в бетонных гробах, ожидая своего спасения. В тот час вся планета скорбила вместе с нашей страной, вся планета спешила к нам на помощь. В тот час весь мир, в который уже раз, с восхищением отмечал гуманный шаг Горбачева, который прервав серию политических визитов, значение которых трудно переоценить в наши тревожные дни, поспешил в Армению. И весть об этом с величайшей благодарностью принял в первую очередь армянский народ, вся армянская диаспора.

В Ленинакане я видел лицо Горбачева. После осмотра руин древнего города он на автобусе приехал в аэропорт. На нем лица не было. Горе армянского народа, горе страны, горе планеты он принял как свое неутешное горе. Одна из центральных газет запечатлела лица Михаила Сергеевича и Раисы Максимовны. В глазах словно отражалась сама осязаемость боли, печали. В интервью, данном телевидению, М. С. Горбачев сказал: «Ну, вот были мы сейчас в небольшом городе на двадцать тысяч — Спитаке. Весь разрушен. Ленинакан, ну почти весь разрушен... Столько я видел людей в беде, потерявших близких, целые семьи. По-человечески это вынести трудно, просто невыносимо. Я не видел ничего подобного. И просто откровенно говоря, мне даже трудно с вами беседовать». Как же можно было после такой вот, как сказал бы Достоевский, человеческой речи, журналисту резко менять тему? Тему трагедии. Журналисту, который не очередной вопрос задал, а, зная, что весь мир с трепетом смотрит на лидера страны, находящейся в трауре, влез в разговор с собственной сентенцией: «А вчера здесь, в Ереване, снова раздаются лозунги о Нагорном Карабахе. Ну что же за ослепление такое? Вот действительно вспомнишь библейскую истину, что если слепой поведет слепого, то оба упадут в пропасть». Понятное дело, журналист слепыми называет членов комитета «Карабах» (их одиннадцать человек). Но кто же те слепые,

которые идут согласно «библейской истине», за слепыми? Народ. Неужто в минуту трагедии целого народа можно так говорить о всем народе?

Мы хорошо помним те времена, когда целые науки были объявлены лжеучениями. И в качестве примера приводим генетику, кибернетику. До недавнего времени игнорировались социология, экология, ноосфера. Но и сегодня для нас словно не существует такая наука, как социальная психология. Мы больше знаем о пчелах и муравьях, нежели о народе, как социальном феномене. Народ не принимает и не воспринимает догму. Он не бывает слеп. В любую эпоху он бывает занят делом. Рожает детей. Хоронит мертвых. Бережет язык. Хранит тепло очага.

Нельзя не учитывать социальную психологию народа, особенно, если она в силу воздействия длительного стресса и страшной трагедии деформирована. Надо идти от жизни, считаться с ситуацией. Не забывать, что боль Спитака наслонилась на боль Сумгаита

... В армянском небе тесно от вертолетов. То и дело можно слышать доносящийся из кабины голос: «Справа по борту вертолет!» «Прямо по курсу вертолет!» Мы уже хорошо знали, если вертолет нас обгоняет, значит он разгрузился где-то и идет, так сказать, налегке. Если навстречу идет сразу целая стая, значит и нам придется поворачивать назад. Нет сомнения, что перевал закрыт. Ведь погода в этих местах меняется на глазах. А это ужасно возвращаться на базу с грузом, которого ждут в селах.

В тот день мы летели с группой американских общественных деятелей и врачей среди которых был Роберт Гейл. Накануне мы все вместе посетили детскую клинику. Входили в каждую палату. Каждому ребенку Гейл преподносил сувениры: куклы, книжки, жевательную резинку, конфеты. В каждой палате говорили о том, что сейчас в эти минуты американские спасатели с хорошо обученными собаками спасают людей в Ленинакане. Проходя по коридору мимо сидящего в коляске подростка Гейл остановился. Остановились и его ассистенты, держа в руках коробки с красочными сувенира-

ми. Профессор сам протянул подростку горсть конфет, но мальчик не протянул руки. Тут только американский врач обратил внимание, что у подростка нет руки. Наклонился. Обнял. Прижал к себе и увидел, что ампутирована и нога тоже. Профессор отошел к окну и стал вытирать слезы.

На борту вертолета я ему напомнил о мальчишке. Об Армене Мартиросяне. Он сказал: «Это страшно. Напрасно многие полагают, что врач приобретает с годами некий иммунитет к чужой боли, к чужим страданиям, даже к самой смерти. Просто сопереживая, заставляешь себя думать о конкретных действиях. В философии, точнее в философствовании нуждается сытый и здоровый. А страдающий от боли нуждается в помощи.». Переводила нашу беседу на борту вертолета вице-президент Всеармянского благотворительного союза Луиз Манукян-Симон. Она сказала, что поездка их делегации со спасателями носит заодно и разведывательный, что ли, характер. «Узнав о размерах бедствия мы в первую голову подумали о том, какую конкретную помощь нужно оказывать. Если помощь не конкретная, если она, я бы сказала, не избирательно доходит до адресата, то это не помощь».

Не повезло нам в тот день. Вернулись назад с той самой стаей вертолетов, которая повернула назад от неожиданно закрывшегося перевала, за которым находился Ленинакан. На обратном пути попросили пилотов облететь места аварий советского и югославского самолетов. Советский упал на день раньше. Одиннадцатого декабря при подходе к аэропорту Ленинакана потерпел катастрофу военно-транспортный самолет ИЛ-76. Погибли девять членов экипажа и шестьдесят девять военнослужащих, направляющихся в Ленинакан для участия в ликвидации последствий землетрясения. На склоне пологой сопки был хорошо виден след от аварии. Судя по всему, самолет ударился о землю плашмя. Черный след на земле и ничего более. Если не считать хвостовую часть, от которой поднимался дым.

Закрыт путь и между Арагацом и Ара к Спитаку. Возвращались на базу через Араратскую долину, облетая Армянскую атомную станцию. Доктор Гейл одним из первых откликнулся

на беду Чернобыля. И верный своим принципам тогда он предлагал конкретную помощь. Не раз он в Армении вспоминал свою встречу с М. С. Горбачевым в Кремле, во время которой Генеральный секретарь показывал американскому врачу море писем от советских и иностранных граждан, предлагавших свою помощь. И вот сейчас то же самое повторяется. Опять люди всей планеты. И опять объединяющее современников чувство сопричастности, чувство сопереживания, желания быть там, где беда.

Мы подлетели довольно близко к Атомной станции, которую еще несколько лет назад мы, обманутые наукой ссырые невежды, громко называли гордостью армянской энергетики, и прозрели, когда грянул гром Чернобыля. Все мы смотрели на гигантские трубы, из которых поднимался в небо пар, смотрели невооруженным глазом. Лишь Гейл пользовался какой-то мудреной аппаратурой. Когда уже отошли от станции, он сказал: «Никаких выбросов со станции не было. Кстати, нет никакой необходимости непосредственно посещать станцию, чтобы убедиться в отсутствии повреждения. Обычно мониторинг атомных станций во всем мире ведется с искусственных спутников. Но тут дело в другом. Сам факт, что сейсмологи зафиксировали на станции более пяти баллов, сам факт, что она стоит в ярко выраженной сейсмической зоне, уже говорят сами за себя. Станцию надо закрыть. Но как только закроете, я советую вам заняться Ереваном. Я бы к зоне бедствия прибавил сегодня и Ереван с его опасным для здоровья воздухом».

Недалеко от аэропорта «Звартноц» на шоссейной дороге мы увидели следы еще одной авиакатастрофы. Ночью при подлете к Еревану разбился югославский военно-транспортный самолет с грузом помощи пострадавшим от землетрясения. Печать сообщала: «Самолет упал и взорвался в 12—13 километрах от аэродрома». Можно было мысль эту выразить несколько иначе: «Самолет упал и взорвался в 12—13 километрах от атомной станции».

На следующий день нам повезло. Вертолет взял курс на Спитак. Облетели села Джрашат, Налбанд, Луйсахпюр. Не-

сколько часов провели в самом районном центре. Здесь, как и в Ленинакане, полностью были разрушены лишь новые и новейшие дома. И на это не могли не обратить внимание гости. Узнав о том, что в двадцатитысячном городе в сейсмической зоне строили многоэтажные дома, Гейл пожимал плечами. Знаменитого врача узнавали в Спитаке. Его называли «Доктор Чернобыль». Окружили. Но говорили не о своем горе. Расспрашивали об Армянской атомной электростанции. «Мы как-нибудь обойдемся. А вы, как специалист, помогите закрыть станцию». Поздно вечером дома у меня пили чай и доктор Гейл не раз вспоминал разговор со спитакцами, многие из которых потеряли родных и близких, остались без крова, но выражают беспокойство о судьбе атомной станции.

Член американской делегации известный ортопед из Лос-Анджелеса Вардгес Наджарян сказал: «Тот, кто видел своими глазами город, от которого осталось одно лишь название на карте, тот, кто видел похороны в селе Налбанд, должен жить иначе. Не так, как жил раньше. По другим нравственным меркам»

После Нового года я получил письмо с нарочным от Вардгеса. Он писал: «Недавно встретил в университете Гейла. Держал в руке газету с Новогодним обращением Горбачева к американскому народу. Там у него были подчеркнуты слова: «Беда, постигшая Армерию, вызвала огромное сочувствие во всех уголках земли. Мы благодарны американскому народу, как и всем народам, пришедшим к нам на помощь. И видя все это, невольно задумываешься о том, что все люди на этой Земле, все мы с вами, какими бы разными мы ни были, в сущности, мы — одна семья».

... Это было в 1978 году. Десять лет назад. В тот год Армения и вся страна праздновали столетие присоединения Восточной Армении к России. И почти весь тот год я путешествовал по республике. Побывал во всех тридцати шести (сейчас — тридцать семь) административных сельских районах. В тысяча шестидесяти трех населенных пунктах. В Армянской ССР — тысяча шестьдесят три населенных пунктах. Написал книгу, назвав ее «Очаг». И, может, сегодня де-

сять лет спустя, тяжелее всех приходится мне. Я вновь совершаю путешествие по родине, по знакомым до боли дорогам Ширака и Лори. Так истари назывались исторические регионы Армении, куда теперь входят до десяти административных районов. После той моей экспедиции я неоднократно бывал в населенных пунктах Ширака и Лори и всегда не без гордости отмечал про себя, что с величайшей легкостью узнаю то или иное село, я уже не говорю, тот или иной поселок, а тем более, тот или иной город. И вдруг все перемешалось. Поднялось вверх дном. Пятьдесят восемь сел погибло полностью. Большая часть домов — это бывшие дома, накрытые искареженной крышей. Чуть ли не все дома ниже человеческого роста. Лишь Степанаван оставляет какое-то странное впечатление. Подлстаешь к райцентру и вроде душа радуется: стоит себе город и стоит. Правда, с десятков домов полностью разрушены. Они хорошо видны сверху. Это, конечно же, новые девятиэтажные дома, поставленные в некогда очень уютном курортном городе. Но когда поехали на машине и прошлись пешком по двадцатитысячному городу, в котором, как утверждают, насчитывается около четырех тысяч домов, то убедились, что ни один из четырех тысяч домов не уцелел. Ни один. Зияющие трещины на стенах. Нет стены вообще. Рухнул на землю балкон, оторвав часть стены. Упал фасад. В первый раз я посетил Степанаван после землетрясения вместе с другом, народным артистом СССР Сосом Саркисяном. Он родом из Степанавана. Там отцовский дом. И мы повернули к отцовскому дому Соса Саркисяна. Улица Шаумяна, дом 86. Улица сохранилась. Дома № 86 — нет. Груда камней, накрытая белой крышей. Сос перелез через невысокий штакетник к себе во двор. Подошел к руинам своего дома. Взялся за край крыши. Прислонился к камню и зарыдал. Мы отошли. Пусть поплачет. Так надо. Никто из родных к счастью, не пострадал. Но дом — это тоже человек. А родной дом — родной человек.

Разговорились со степанаванцами. Я делал записи. Короткие фразы.

— Мы понимаем, мы осознаем горе Спитака, но...

— Мы очень бодем за Спитак и Лениакан. Однако, нельзя забывать и про Степанаван.

— Жертв, конечно, у нас меньше. Всего сто человек...

— По сравнению со Спитаком.

— Но в городе нет ни одного дома, в котором можно ночевать.

— На балл у нас было меньше чем в Спитаке. Дома выстояли, но нет домов. И о нас, словно забыли...

— Если бы не грузины, то неизвестно, что было бы с нами.

— Дай бог долгой жизни грузинам!

— Палатки — это грузины. Вода минеральная — это грузины. Хлеб — это грузины. И все наши раненые в Грузии.

— И журналисты виноваты в беде нашей...

— В беде виновата стихия, а не журналисты..

— Я имею в виду, что по телевидению вот уже четвертый день ни разу не показывают Степанаван. Даже город наш не называют.

И впрямь, потом я стал обращать внимание. Спитак, Лениакан, Кировакан называют, а про Степанаван зачастую забывают. Хотя положение в городе просто ужасное. Из двадцати тысяч жителей все двадцать тысяч лишились крова. Разбили палаточный городок. Но палаток не хватает. А жизнь идет. Дети болеют. Женщины рожают. Я понимаю степанаванцев. Но я понимаю и Николая Ивановича Рыжкова, который с утра до вечера находился то в Лениакане, то в Спитаке, то в Кировакане. Первые дни. Первые часы. Все мысли работают на спасение тех, кого еще можно спасти. Ведь спасли-таки около пятнадцати тысяч человек. Вызволили, вытащили живыми. И все равно, при всем при том, я очень понимаю степанаванцев. Беседовал я у палаточного городка со стариком, который опираясь на суковатую палку, сказал: «Сегодня мертвым легче, чем живым». При этом он глянул на небо. Мы, окружившие его, невольно перевели взгляд. Черные тучи скапливались над высокогорным Степанаваном. Здесь снег стоит чуть ли не полгода. Подул неожиданно холодный ветер. Захлопали по земле брезентовые края

плохо и неумело поставленных палаток, в которых размещались раненые.

Я знал, что через день в Степанаван привезут сборную больницу. Знал, что в Степанаван направляются продукты, промтовары. И я сказал старику, что Рыжков завтра присылает сюда больницу, хлеб, одежду.

— Если за дело взялся Рыжков, значит все будет в порядке.

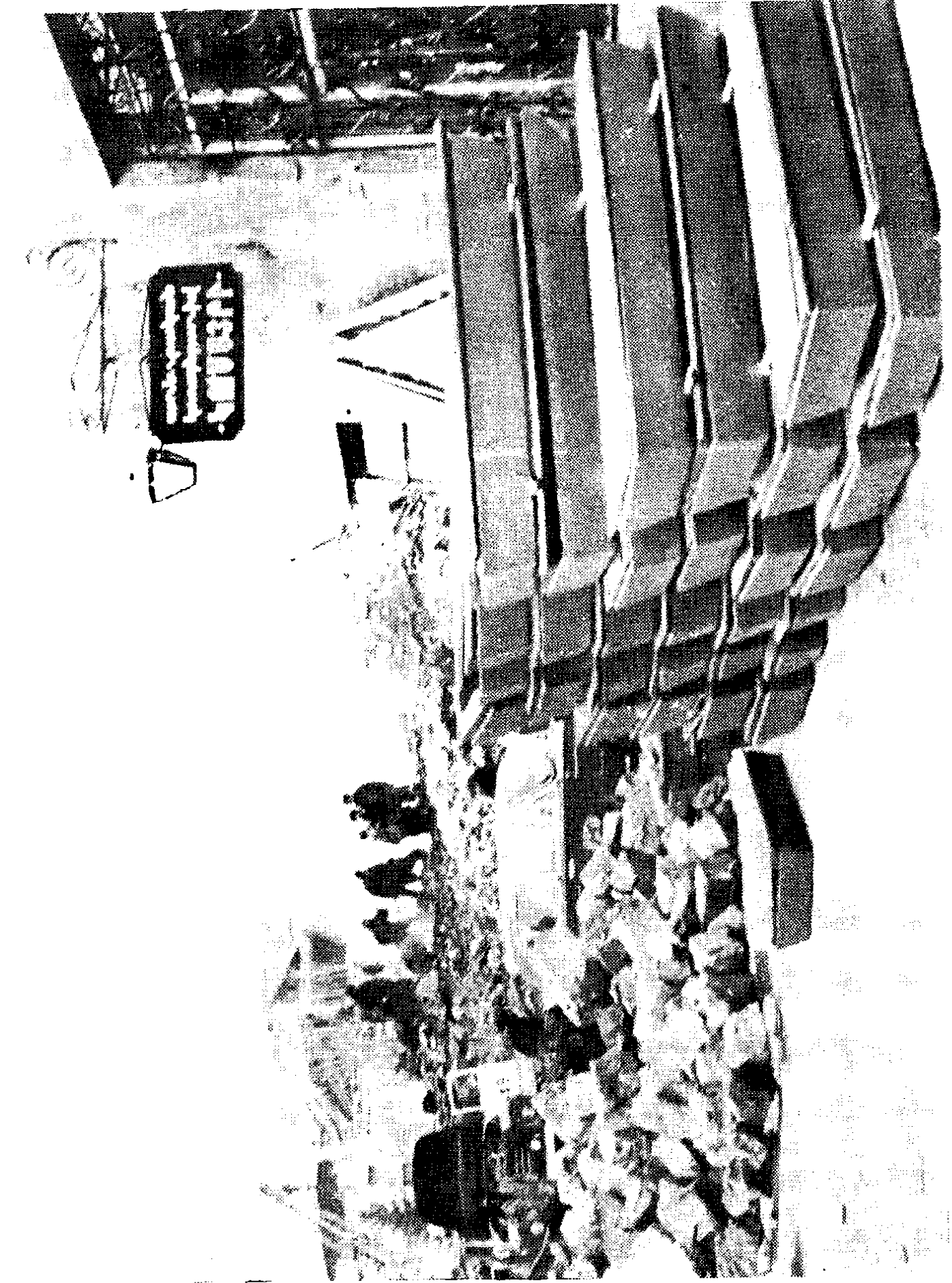
Одна из районных газет сравнила Николая Ивановича Рыжкова с Александром Сергеевичем Грибоедовым, спасшим, как известно, сотни тысяч армян-беженцев.

... Через каждые пять дней я по-своему подводил итоги прожитой нами новой жизни. Все было новым. Думы. Сны. Ощущение времени. Наиболее запомнились мне первые пять дней. Одиннадцать часов сорок одна минута двенадцатого декабря 1988 года. К этому времени произошло 367 толчков. Девяносто четыре из них были силой свыше пяти с половиной баллов. Потом будут и шесть с половиной баллов. И семь баллов. И еще более тысячи толчков.

Осязаемая помощь со всех концов страны и мира стала поступать в основном начиная с пятых суток. И это понятно. Пока доберешься из Парижа, Осло, Лос-Анджелеса в Москву (многие рейсы прямо совершались в Ереване), пока из Еревана, из столицы Армении люди и грузы доходили в зону бедствия — проходили дни. Много дней. А в помощи больше всего нуждались именно в первые пять дней. И вот тут надо сказать о воинах. Нельзя жить подробно. Не будем говорить об «отдельных случаях» О том, например, что среди мошенников встречались и военнослужащие. Благо, Николай Иванович Рыжков, советуясь с юристами, запретил журналистам употреблять слово «мародер». Ибо не было в зоне бедствия мародеров, ни среди гражданских лиц, ни среди военных. Были негодяи. И, кстати, именно, в первые пять дней. Потом, словно ветром сдуло. Даже в знаменитой картине Карла Брюллова «Последний день Помпеи» показан человек, который в самую трагическую для города пору тащит драгоценности. Думается с 79 года до нашей эры мало что изменилось в

морали и психике негодяев, подонков. Газеты рассказывали о них после Ташкента, после Чернобыля, после Мехико. Не стала исключением и Армения. Речь идет о единицах. Но вот в первые пять дней в разрушенном холодном городе военными было создано пять палаточных городков общей емкостью — более двадцати восьми тысяч человек. По утверждению полковника М. С. Суркова, в первые пять дней населению было роздано дополнительно около трех тысяч семейных палаток. В течение первых четырех дней службами тыла организовано распределение среди пострадавших всей имеющейся теплой одежды, двадцать пунктов для приготовления горячей пищи. Тридцать две тысячи человек питались дважды в день. В городе, где были разрушены все хлебопекарни, в первые дни хлеб пекли только военные в полевых хлебопекарнях. Только за один день, одиннадцатого декабря, войсками извлечено из руин триста шестнадцать человек, в том числе сто два живых.

К концу первой пятидневки в Ереван прибыли представители около сорока стран. Я видел стоящие недалеко друг от друга самолеты из ФРГ, Уганды, Израиля, Австрии. Чуть поодаль стоял борт французской авиакомпания. В ряд выстроились сразу несколько «Боннгов» и среди них самолет, принадлежащий Арманду Хаммеру. В тот день я встречал Луиз Манукян-Симон и случайно оказался среди встречающих Арманда Хаммера на летном поле. Девяностолетний президент «Оксидентал петролеум корпорейшн» спускался по трапу довольно лихо. Вспомнил, как мой девяностотрехлетний дед Маркос, который всю свою жизнь, хлеб резал только стоя, выражая тем самым особое уважение к великому творению человеческого гения, сказал мне однажды: «Запомни, мужчина стареет, когда чувствует слабость в коленях». Я видел, как Хаммер ловко преодолевал ступени гостиницы «Раздан» и вновь вспомнил дедушку Маркоса. Там же в «Раздане» знаменитый старец рассказал о том, как сразу после землетрясения он отправил послание господину Горабчеву, выразил соболезнование, сочувствие и заявил, что хотел бы приехать, оказать посильную помощь. В течение суток через советское посольство в США сообщили американскому бизнесмену и

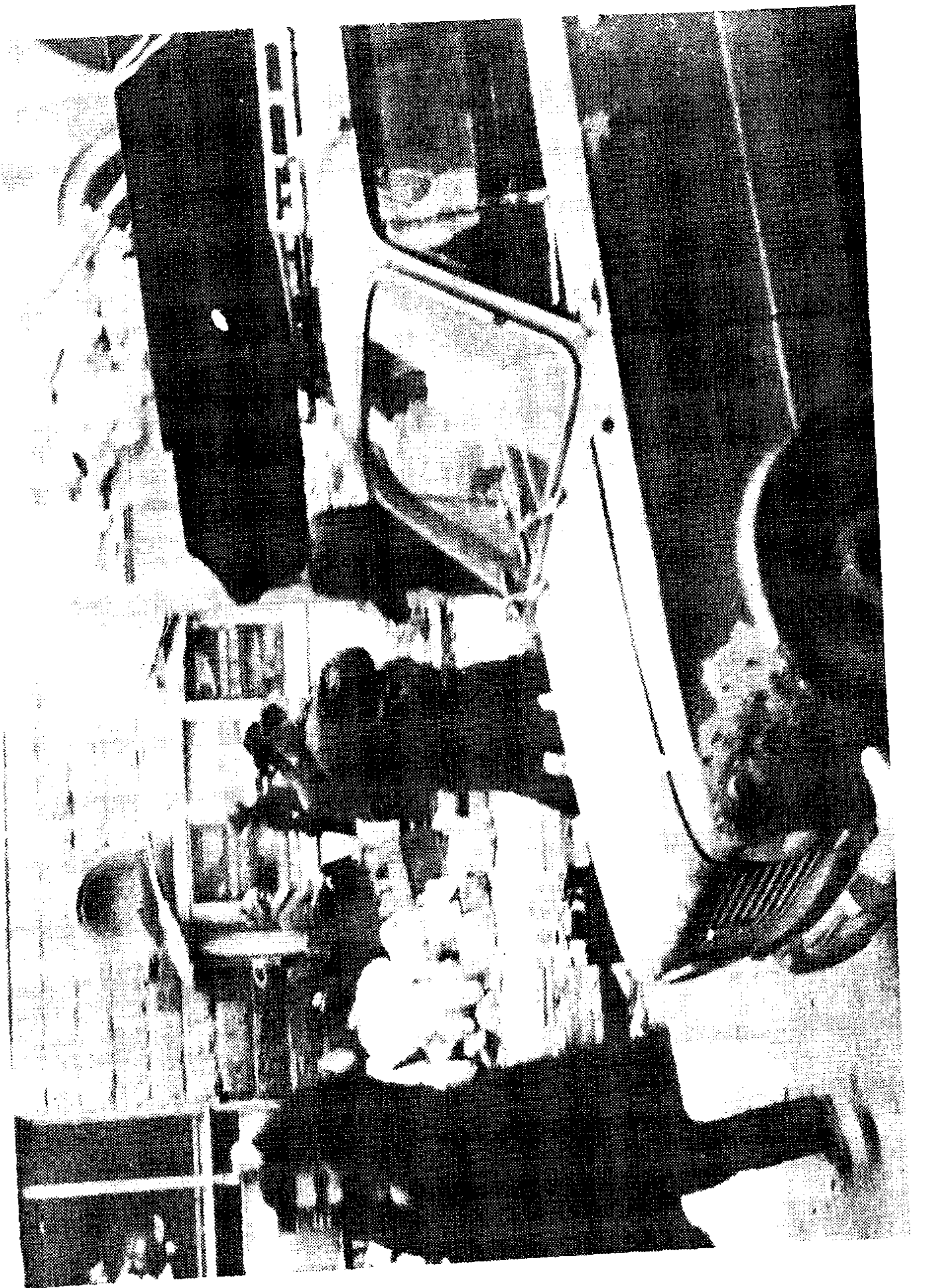

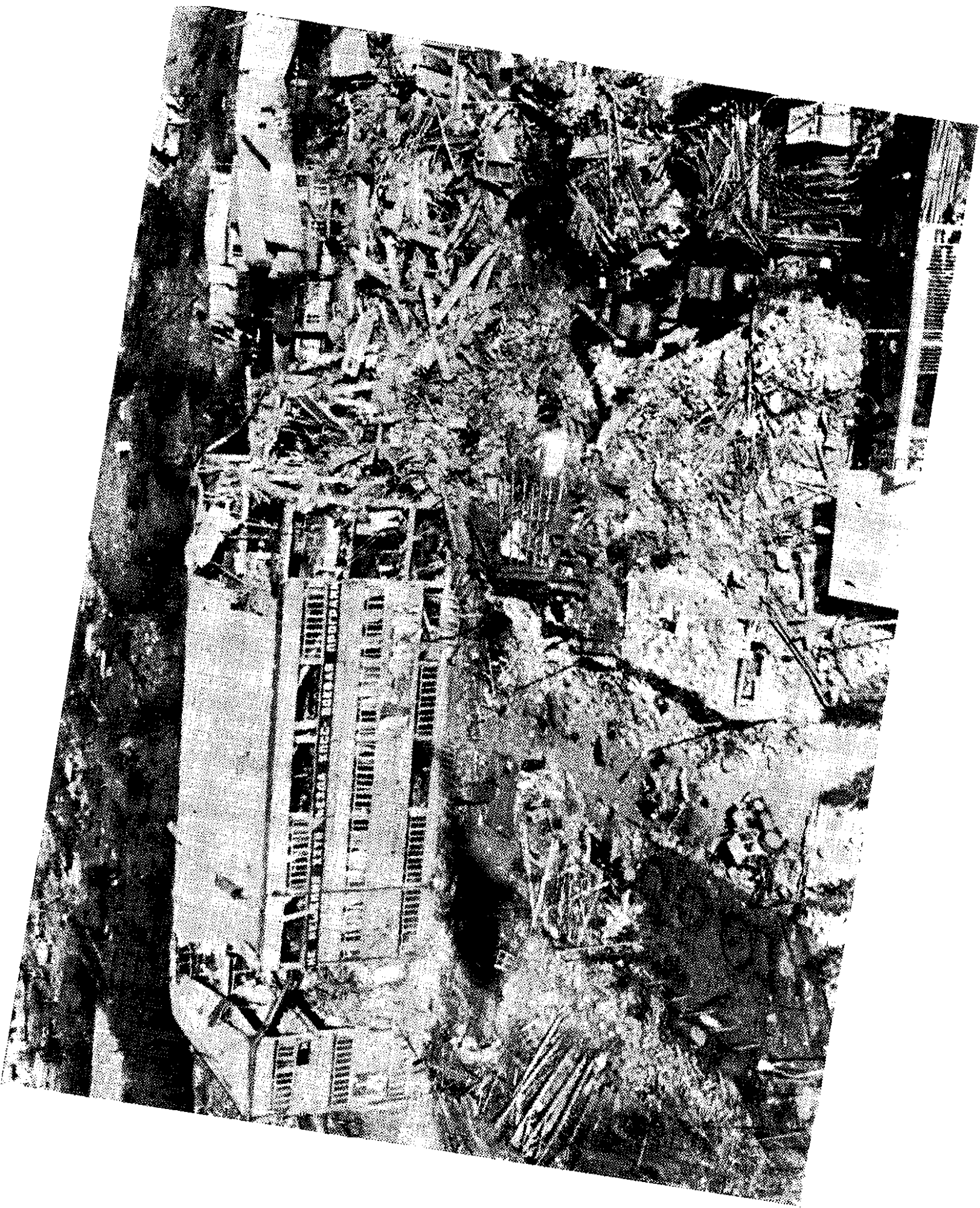

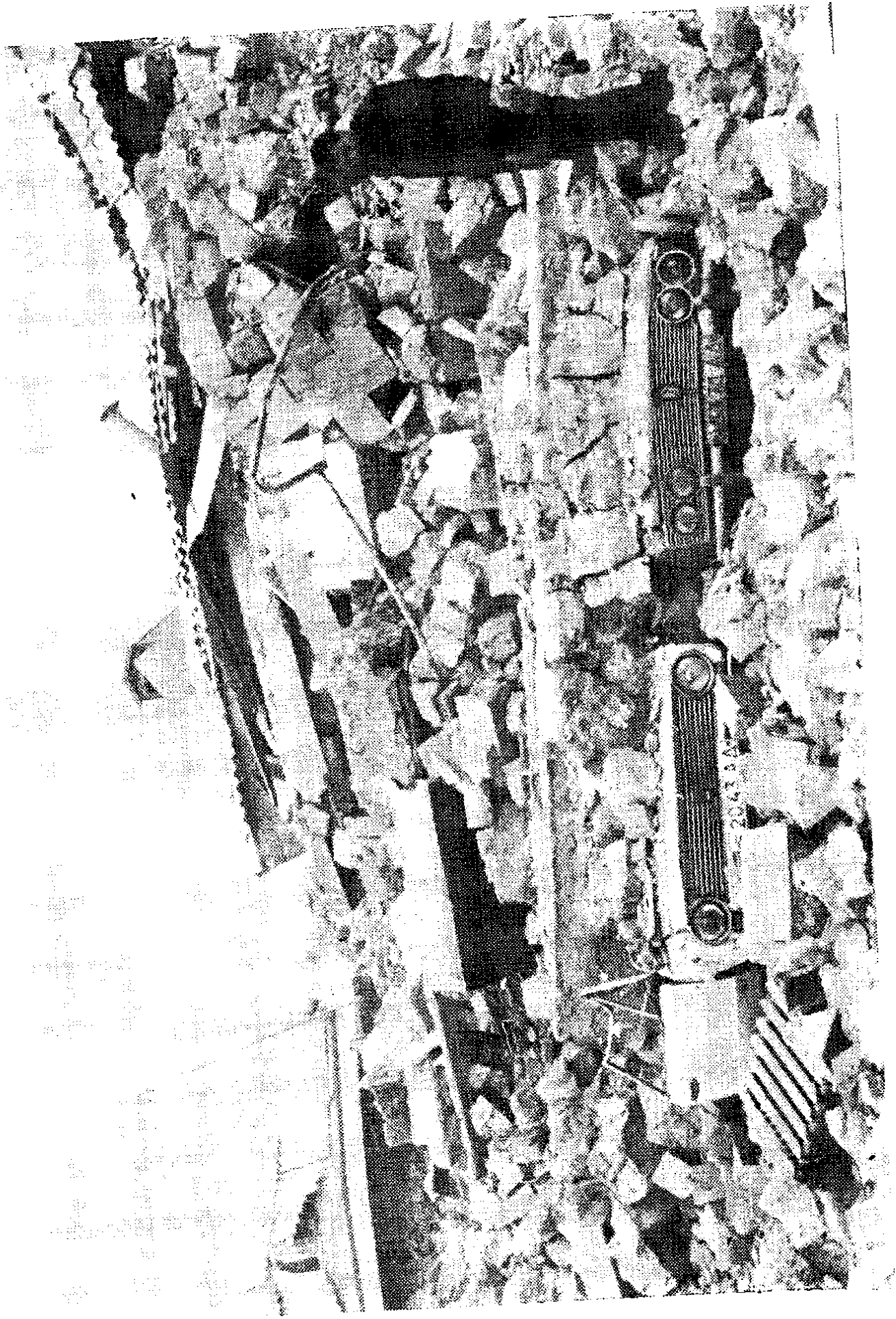

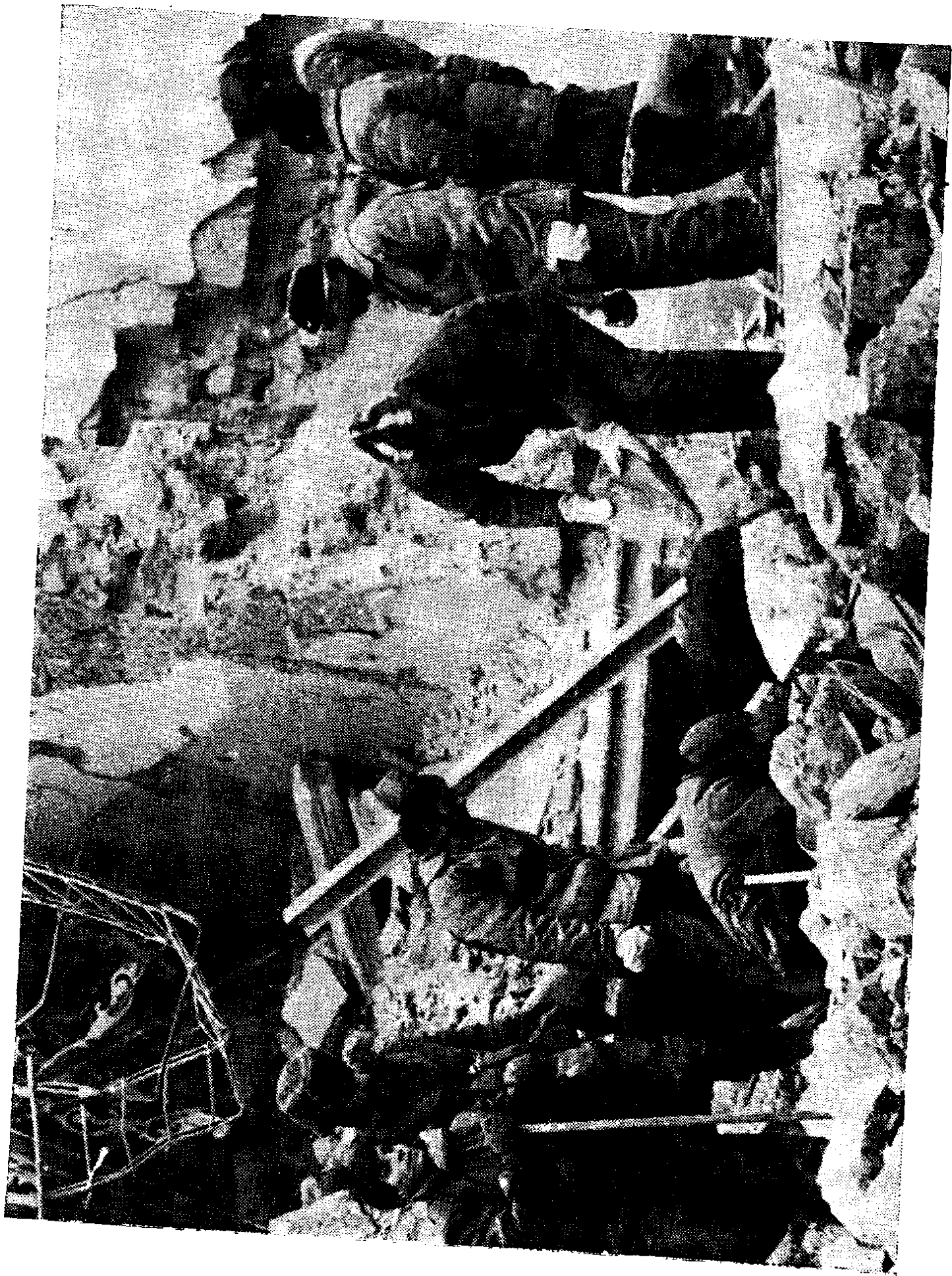

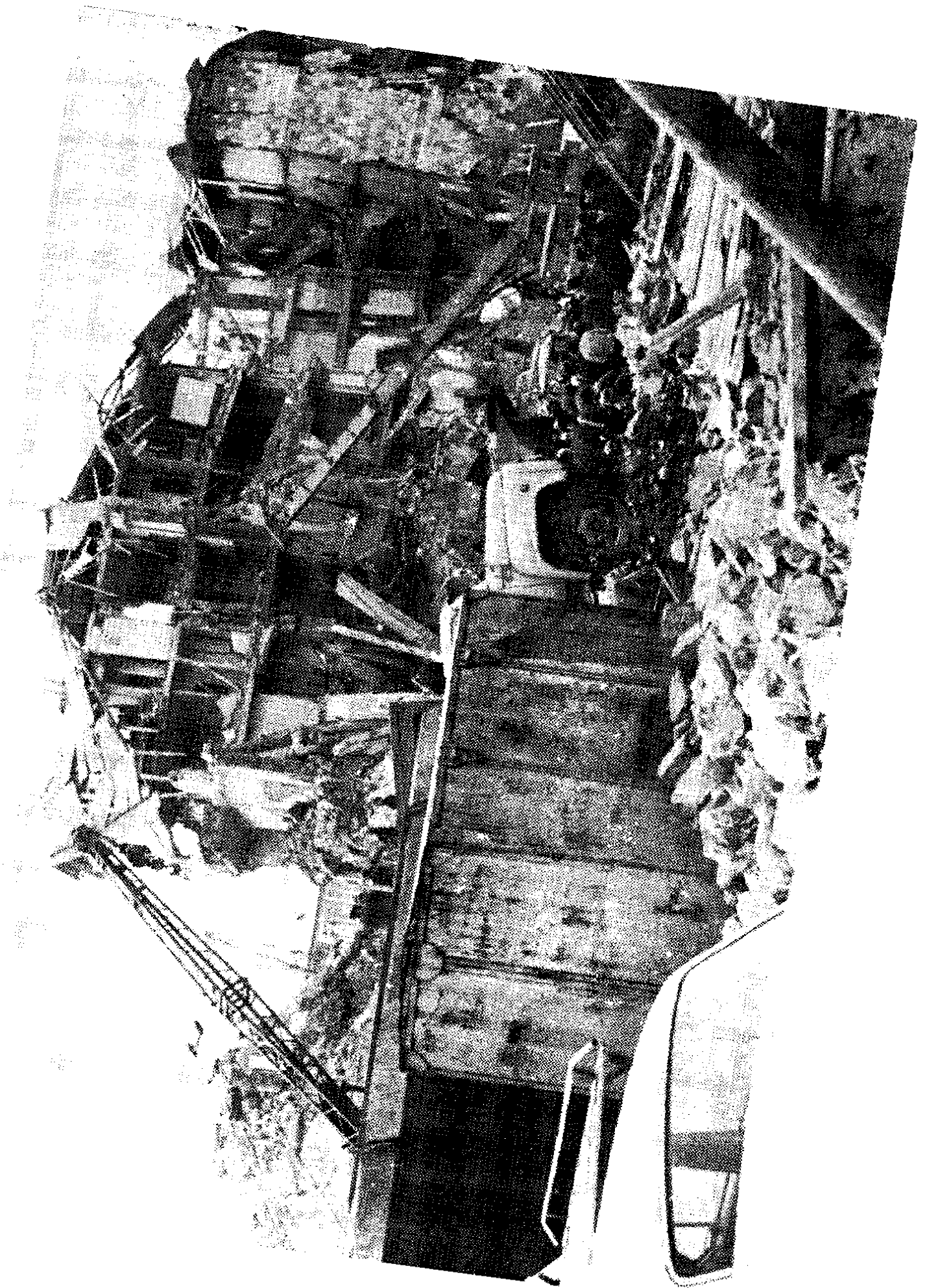

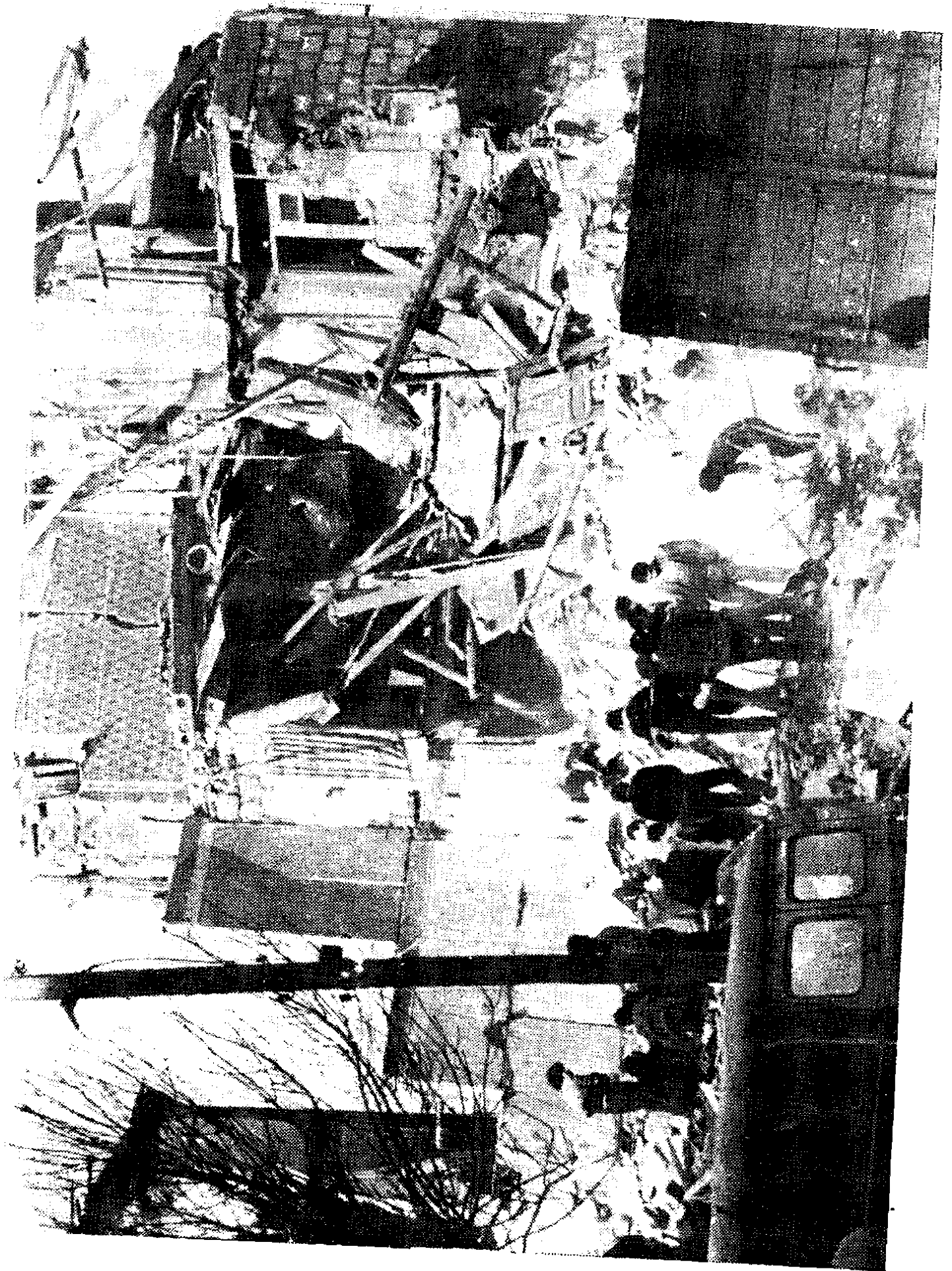

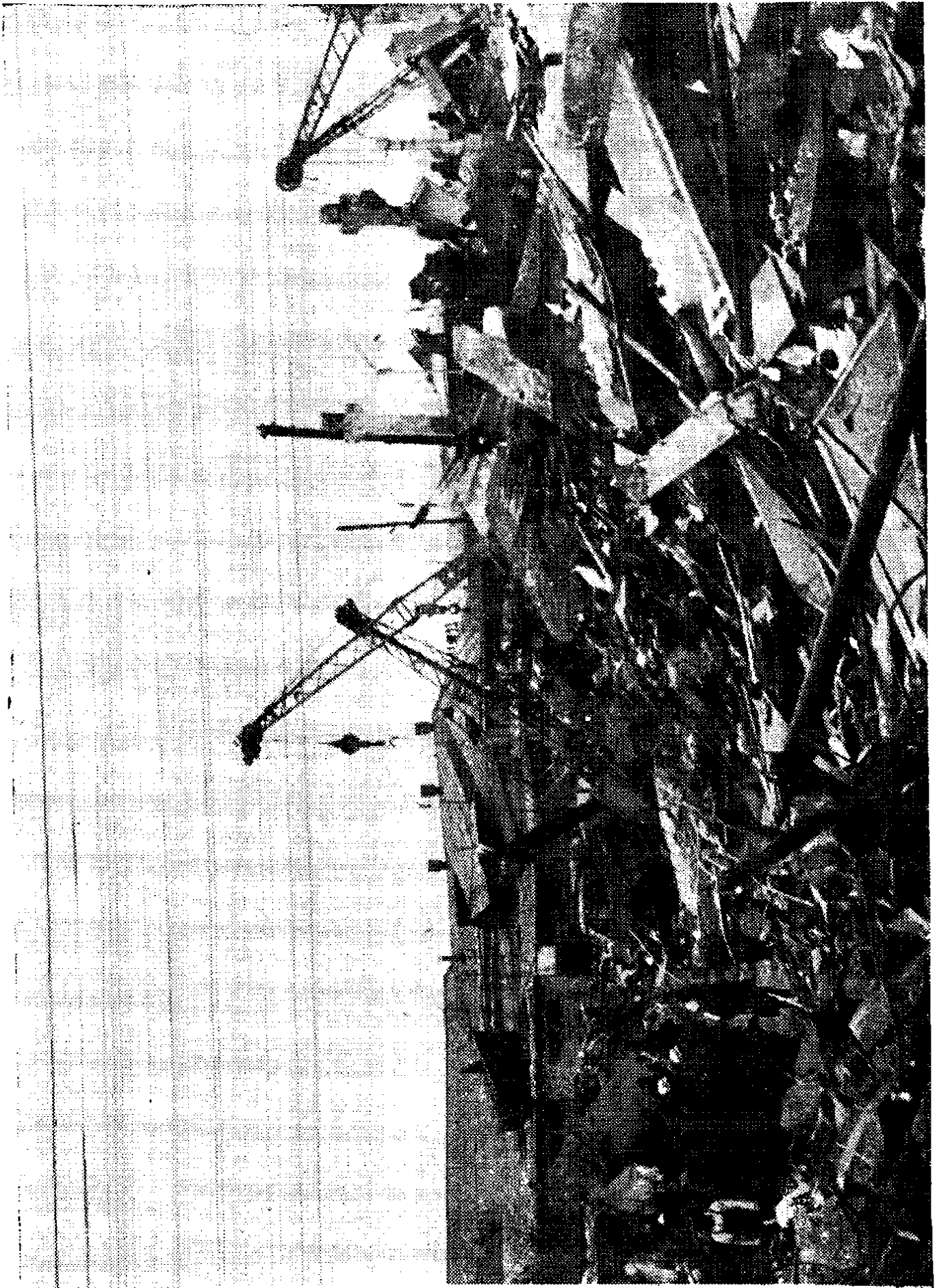

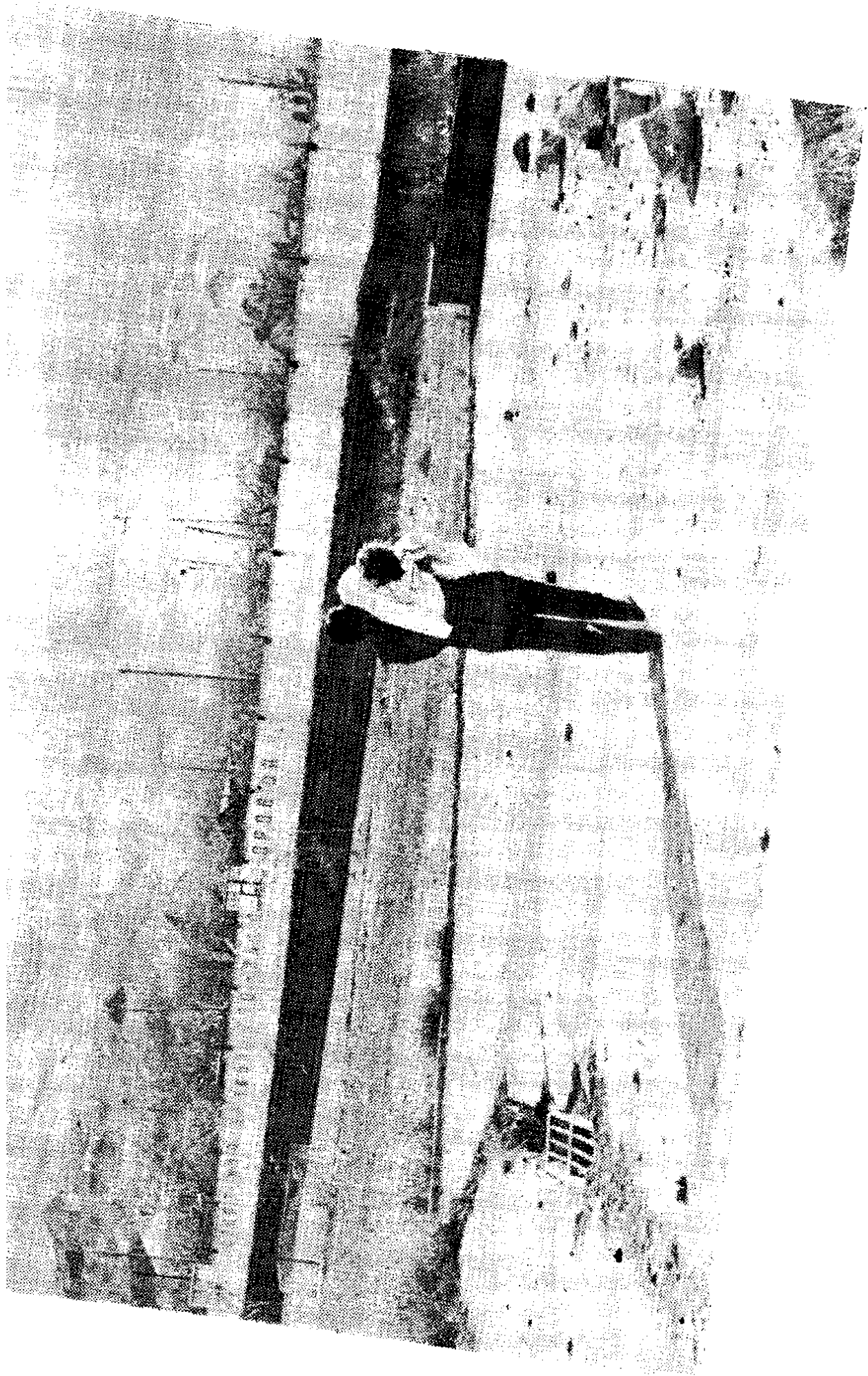

общественному деятелю, что Горбачев приветствует это пожелание

Доктор Хаммер прилетел не один. Бесценный груз — медикаменты и необходимое оборудование для оказания экстренных мер — сопровождала профессор медицины Роза-Мария Дуразо Арманд Хаммер сам представил свою спутницу «Не все, наверное, знают, что эта отважная женщина спасла немало пострадавших от страшного землетрясения в Мексике. А сейчас решила не только оказать помощь пострадавшим от землетрясения в Армении, но и поделиться своим опытом». В тот же день Арманд Хаммер передал председателю Совмина Армении чек на миллион долларов

... Самолет приземляется за самолетом. В считанные секунды подается трап. Открывается дверца. Один за другим выходят рослые мужчины, одетые в яркие униформы. Все в касках. Они готовы тотчас же ринуться в бой. Лица у всех серьезные. Ереванцы встречают их, тщегно пытаясь скрыть слезы. Встречают парней из Италии и Австрии, Норвегии, Швейцарии, Франции и Мексики, США и Канады. С чувством благодарности смотрят на породистых разношерстных красивых собак. Много их, собак

Я видел само чудо. Видел в Ленинакане и в Спитаке. Настоящее чудо. У меня было такое ощущение, что я вижу перед собой мыслящие существа. Они не только слушали команды своих хозяев, но и в процессе поиска, ловко передвигаясь по руинам, сами, казалось, принимали решение, сами, казалось, давали команды своим хозяевам. И вот то там, то тут слышались восторженные возгласы «Нашел живого человека!» Собаки находили не только живых, но и мертвых. Они спасли сотни и сотни живых. С их помощью извлекали тысячи и тысячи мертвых. Поистине то, что преподносит нам жизнь, не придумает даже сверхсенсальная литература. Кто из нас мог подумать о том, что человек может радоваться, когда находят тело родного человека. Нет, он не улыбается он не забывается. Он успокаивается. Облегченно вздыхает. Я видел двадцатилетнего парня, который шесть суток сидел у завалов, пока не извлекли оттуда

мать. Он не мог бы простить себе, если бы не похоронил мать, если бы допустил, чтобы в ход пустили бульдозер.

Ежедневно показывали по телевидению, как собаки помогают живым и мертвым. О них говорили: «Спасают живых и мертвых». Но чудо длилось всего два-три дня. Слишком быстро собаки теряли обоняние. Прорва посторонних запахов, среди которых есть и химические.

Мы, с утра до вечера работавшие в зоне бедствия, врачи или летчики, воины или журналисты, не коллекционировали спасенных. Просто радовались. Трогали руками то, о чем философы спорят веками — само счастье. Да, извлечь из каменного гроба живого ребенка, видеть его живые глаза, это значит видеть и осязать само счастье. Тут каждый отдельный случай достоин повести. Ибо речь идет не только о спасенной человеческой жизни, о спасенной просеке в людском поле, но и о подвиге как спасателей, так и спасенных. И еще: нужно накопить опыт, нужно описать все отдельные случаи. В стране, где есть Ашхабад и Камчатка, Ташкент и Спитак, Чернобыль и Арзамас, должна быть организована довольно мощная специальная служба, если не целое ведомство, по оказанию помощи людям, попавшим в экстремальные условия. По свидетельству специалистов, в зоне бедствия Армении можно было спасти в два-три раза больше людей, если бы профессиональные спасатели с обученными собаками появились бы на два дня раньше. Среди собак, прибывших в Спитак и Леникан, не было наших, советских. Ни одной. Они пересекли океаны и континенты. Их было мало. Их должно быть много, очень много. Они больше двух-трех дней не могут работать. А заменить их было нечем.

Вскоре все спасатели со своими собаками вернулись в Ереван. Мало было морозов в самой зоне бедствия, да еще аэропорт «Звартноц» окутал густой туман. Сотни самолетов направлялись в Ереван, который был закрыт. Самолеты приземлялись в Тбилиси, в Анкаре, в самой Москве. Заодно не смогли вылететь и те самолеты, которые должны были отвезти гостей. Среди них спасателей с собаками. Два дня

хозяева вынуждены были выгуливать своих четвероногих помощников по Еревану Их окружали ереванцы. Целовали не только спасателей, но и собак. Всегда осторожные матери на этот раз почему-то смело подпускали к огромным животным своих маленьких дегей, будучи уверены, что добрые эти «друзья человека» добрые на самом деле

... Опубликовал я серию статей о проблеме отходничества. Ежегодно до тридцати тысяч строителей уезжали за пределы республики на заработки. Как всегда ни на одну из статей редакции газет не получили ни одного ответа. Тридцать тысяч — это огромная цифра. Не будем говорить о том, что речь идет о мастерах на все руки, о строителях-многоборцах, о крепких парнях. Скажем лишь, что во всем сельском строительстве республики работают десять тысяч человек. В три раза меньше И среди них мало профессионалов-строителей. Отходники ежегодно присылали только на аккредитив до ста двадцати миллионов рублей, что превышает годовой фонд зарплаты двух строительных министерств. Поздней осенью возвращались шабашники домой. Рассказывали о том, как они там далеко от дома строили добротные школы, добротные детские сады, добротные коровники, за что они получали не только большие деньги, но и почетные грамоты за добросовестный и качественный труд Подтрунивали они над местными строителями, которые в родном селе строили халтурно. Вместо арматуры вставляли в бетон проволоку, вместо цемента — песок, вместо сварки — слюну. Подтрунивали, ничуть не задумываясь, что это их дети ходят в такие вот школы.

Большинство детей погибло именно в школах Только в селах было полностью разрушено около пятидесяти школ Такое вот было кроме всего невезение. Удар пришелся в самый разгар занятий в школе. Я видел села, где сохранились дома, построенные возле школы, от которой ничего не осталось. Почти в каждой школе погибли учителя, спасая детей.

Село Лернапат. Небольшое высокогорное село в Гугарском районе. Сегодня нет Лернапата. В сельской школе в

то самое страшное мгновение находились двести учеников. Очевидцы потом расскажут, что школа не сразу разрушилась. Она разрушалась в течение долгих десятков секунд. И этих секунд хватило, чтобы три учителя спасли сто семьдесят два ученика. Спасая своих питомцев, погибли наставники. И с ними погибли двадцать восемь детей. Большинство — это старшеклассники, которые помогали учителям спасти самых маленьких. Разумеется, тот, кто строил, не задумывался над тем, что погибнут его дети. Он давно уже свыкся с мыслью, что все в стране строят халтурно и всем это сходит с рук. А раз так, то ничего страшного и нет в самой халтуре. Общественное здание — не собственный дом. Можно и не варить концы арматур там, где это полагается.

Погибли дети в Джаджуре и Налбанде, Луйсахпюре и Джрашене. В согнях городов и сел. Погибли дошколята и школьники. Учащиеся ПТУ и студенты. Погибли учителя вместе со своими питомцами. Погибли врачи вместе со своими больными. У них у всех были имена. И все они должны быть высечены в камне. Все.

... Слухи. Ими сейчас занимается наука. Психологи. Социологи. Не простое это явление — слухи. Нередко — это «желаемое за действительное». Но прежде всего — надо разобраться в каждом отдельном случае. В Ереване не разбирались. Стыдили, мол, как не совестно, «панику сеять». По городу прошел слух, что самолет врезался в Армянскую АЭС. Можно было кому-нибудь выступить по телевидению и сказать, что самолет, действительно, к несчастью, потерпел аварию, но, к счастью, не врезался в АЭС. Он упал примерно в двух десятках километров от станции. Можно, конечно, добавить при этом, что самый этот факт лишний раз подтверждает: правы были ученые и писатели, когда на протяжении многих лет ставили проблему АЭС как одну из актуальнейших. Этого не было сделано. И люди пробовали съездить в поселок Мецамор, рядом с которым находится станция. Люди хотели убедиться, что слухи не подтверждаются. Люди звонили друг другу и советовали не пускать детей в школу. «Говорят, завтра будет сильное землетрясе-

ние». Нет ничего удивительного в такого рода слухах. Уже насчитывается более двухсот пятидесяти бальных толчков. Трижды после седьмого декабря сейсмологи отмечали толчки выше семи баллов. И вдруг местная газета печатает анонимный материал, в котором с грязью смешивается все те, кто считает, что если лайнер врежется в АЭС, то нас ожидает радиационная смерть, что в ближайшее время ожидается новое разрушительное землетрясение. Анонимный автор, такого рода слухи называет «одни нелепее других». Почему это в сейсмической зоне, где в день регистрируется до сорока ощутимых толчков, слухи о землетрясении считаются нелепыми? Если бы в Армении разговоры шли о цунами — другое дело. Хотя Армянское нагорье видело и нечто похожее на цунами — Потоп. И в эчмиадзинском музее самым бесценным экспонатом считается осколок от Ноева Ковчега, найденный на вершине Большого Арарата.

Пожалуй, самым нелепым является то, что анонимные авторы, которых последнее время стало хоть пруд пруди, считают распространителями слухов членов комитета «Карабах». Интересно знать, члены какого комитета «распространяли» слухи о новых толчках после двадцать второго октября 1926 года в Ленинкане? Два месяца я проводил свой камчатский отпуск в Ташкенте после землетрясения 26 апреля 1966 года. И все два месяца земля тряслась. И все два месяца только и было в городе разговору о новых толчках. Если кто думает, что можно привыкнуть к подземным толчкам, тот слишком неуважительно относится к человеку как здравомыслящему существу. Другое дело, что даже в экстремальной ситуации человек не теряет чувства юмора. Мне помнится, как люди в Ташкенте улыбались, проходя мимо плаката, на котором было выведено чернилами: «Трясемся, но не сдаемся».

О том, что в Армении распространяются слухи «одни нелепее других», было напечатано в газете «Коммунист» от пятнадцатого декабря, где в интервью с вице-президентом Академии наук СССР академиком Н. В. Лаверовым было сказано: «Сегодня можем лишь уверенно предсказать, что

небольшие авторшоковые движения силой до семи (З. Б.) баллов в эпицентре могут повториться в Армении и в будущем». Насколько я знаю, уважаемый академик ничего общего с комитетом «Карабах» не имеет.

... За пять дней до землетрясения в газете «Гракан терт» я опубликовал на целую полосу очерк об академике А. Д. Сахарове. Впервые я встретился с «отцом советской водородной бомбы» в 1970 г. Приехал к Сахарову с Камчатки, где я тогда работал врачом. Не собираюсь, конечно, пересказывать содержание очерка, но и упомянул о нем не всуе. Не раз встречался с академиком. Был у него уже на новой квартире летом восемьдесят восьмого. Звонил много раз. Звонил он мне. Звонила жена его Е. Г. Боннэр. Было о чем говорить. Время было более чем горячее. Все обещал, что приедет в Ереван. Но потом твердо сказал, что до Нового года никак не получится. Намечается поездка за рубеж. И вдруг звонок из Москвы: «Сахаров вылетел в Баку. Оттуда намерен поехать не только в Ереван, но и Карабах».

Три дня я путешествовал с академиком. Побывал и в Карабахе. Летали в зону бедствия. Я вёл вечера встречи с беженцами из Азербайджана в Ереване и Степанакерте. Но сейчас хотелось бы вкратце рассказать лишь о поездке в Спитак.

В десять утра ЯК-40 вылетел из Степанакерта и взял курс на Ленинакан. Там нас уже ждали машины, отправленные из Академии наук республики. На машинах должны были из Ленинакана доехать до Спитака, посетить несколько сел и вернуться вечером в Ереван. За маршрут, так вышло, отвечал я. Одно четко усвоил: «Кровь из носу — на следующий день Сахаров должен быть в Москве. Вечером у него там важная встреча». Через тридцать минут летчики пригласили меня в кабину и передали, прямо скажем, дурную весть: Ленинакан не принимает. Перевал закрыт.

— Это плохо, — сказал Андрей Дмигриевич, когда я сообщил ему и его спутникам о закрытом перевале.

— Что-нибудь придумаем, — повторил я.

— Дело в том, что никак нельзя мне вернуться, не по-

бывав в районе, пострадавшем от землетрясения. И в Москве меня ждут завтра.

— Что-нибудь придумаем, — повторил я.

За долгие годы пребывания на Камчатке я по запаху воздуха научился предугадывать погоду. И по свежему запаху снега, запорошившего аэропорт «Эребуни», я знал, что к вечеру нагрянет пурга. Но до вечера еще далеко. Сиротливо ежились у ЯК-40 Сахаров и пятеро, как говорится, сопровождающих его лиц. Никто разумеется, нас не встретил, кроме начальника отдела перевозок «Эребуни». Вдруг я заметил, как в ста метрах от нас группа людей возится у вертолета.

— Эврика! — закричал я.

— Что-то придумал уже? — не без иронии спросил академик

— Андрей Дмитриевич! Спросите меня: «Что это там за вертолет? Куда он собирается?»

— Что это там за вертолет? Куда он собирается? — поддержал игру академик, сжась от холодного ветра.

— Вертолет этот летит в Спитак. Он везет в два села груз. Продовольствие. Промтовары. И без задержек вернется в Ерсван. Если не верите, пойдемте спросим.

Гурьбой направились к вертолету, который, судя по всему, во-во! уже должен был подняться в воздух. Подошли мы к дающему команды грузчикам молодому пилоту, близкому мне человеку, если не сказать приятелю. Попросил Андрея Дмитриевича повторить вопрос, который он давеча задавал мне. Каково же было его удивление, когда вертолетчик слово в слово повторил «мой» ответ.

— Сговорились, — сказал академик.

— Сговорились, — поддержала его Елена Георгиевна.

— Не сговорился, а рассчитал. Ленинанкан закрыт. Остается один маршрут — трасса, проходящая между четырехглавой горой Арагац и одноглавой Ара. Трасса эта ведет в Спитак. Раз вертолет берет груз, значит везут его в ближайшие села, ибо в Спитаке все и вся везут в основном машинами и даже по железной дороге. Тут куда важнее другое. Как

бы нам стать пассажирами? По инструкции не положено.

— Ты же обещал что-то придумать?

— А я уже придумал. Мы сейчас составим список в двух экземплярах. Один оставим начальнику отдела перевозок, предварительно показав ему наши билеты до Лени-накана, другой список оставим, как это положено, на борту. Маршрут мы не нарушим. В чем-то даже поможем пилотам. По крайней мере, поможем разгрузаться

— Как все это называется? — спросила Боннэр.

— Все это называется перестройка. Согласен ли со мной командир корабля? — спросил я.

— Согласен, — сказал командир.

Минут через пять мы устроились среди ящиков и мешков. И после громкого «От винта!» поднялись в воздух.

Минут через десять справа у подножья Ара показались пятиэтажные дома районного центра Егвард, где я знаю, здание школы дышит на ладан. Стоило перейти к левому борту — можно было увидеть районный центр Аштарак. Еще до того, как вертолет входил в коридор, образованный Ара-гацом и Ара, справа чуть подалее Егварда видны высотные дома районного центра Абовян. Минут через семь после районного центра Аштарак, пролетая над ущельем долины Касах, прямо выходишь на районный центр Апаран. И минуты через три слева видишь районный центр Цахкаовит. Еще минуты через четыре при хорошей видимости слева виден районный центр Артик. После чего минут через пять уже забываешь о проблеме нелепого районирования, создания искусственных районных столиц. Ни о чем уже невозможно думать. Перед тобой Спитак. Бывший Спитак. Бывший районный центр

Об этом городе написано много. Рядом с ним ставят теперь разве только Помпею. В который уже раз я облетаю мертвый город. Еще совсем недавно его называли одним из красивых высокогорных городов края с прекрасным названием Спитак (белый). Он и впрямь был белый. Белые крыши, белый мелькомбинат, белый роддом. Нет крыши. Нет мелькомбината. Нет роддома. Там седьмого декабря в один-

надцать часов тридцать одну минуту то есть ровно за десять минут до землетрясения силой в десять с половиной (одинадцать в эпицентре) баллов родился мальчик. У Карине Арутюнян родился мальчик, которому не успели за те десять минут дать имя. Чудом спаслись мать и дитя. Это, как говорится, другая история. Просто я смотрел сверху на бывший роддом и вспомнил, что в Ереване в это время находились в детской больнице Карине Арутюнян и сын её, названный Арамом уже после землетрясения. Врачи говорят — будут жить. Оба будут жить.

Я смотрел на город и вспоминал многих своих знакомых. Живых и мертвых.

Дверь в кабину пилотов все время была открытой и мы вели разговоры. Я обратил внимание, что командир вроде не собирается приземляться. Справился у него, в чем дело. Оказалось, передали, что погода портится. Я был прав. Пурга надвигается. Во что бы то ни стало, надо успеть хотя бы в одну из деревень и полностью там разгрузиться. Решено в ближайшую — в Луйсахпюр. А потом, если успеем, сядем в Спитаке на некоторое время, а там уже посмотрим.

Луйсахпюр. Переводится с армянского, как «Родник света».

Сейчас там нет ни света ни родника. В который уже раз на глазах одного поколения потухает свет очага, высыхает родник. Рядом проходит железнодорожный тоннель. Село стоит у шоссе, как на берегу реки. Я был девятого декабря в Луйсахпюре. Везли на вертолете хлеб. Снимок опубликован в «Московских новостях». Тогда еще не работали ни железная дорога, ни шоссе. В селе не было не только света, но и радио. Люди в течение первых дней и не знали, что мир спешит им на помощь. Они привыкли надеяться на свои силы. Давно еще сюда, к Роднику света съехались беженцы из Сасуна и Муша, чудом спасшиеся от турецкого ятагана. Обосновались. Обжились. Возделали землю. Поставили добротные дома. Разбили сады. Но в 1920 году турецкие банды, предав огню и мечу Гюмри, ворвались в Луйсахпюр и сравняли его с землей. Вырезали лю-

дей, вырубил сады. Загнали безоружных людей в сарай и подожгли. Люди сгорели заживо. До сих пор сохранились следы пожара. После установления Советской власти в Армении Луйсахпюр, как и сотни других населенных пунктов, был не просто восстановлен, но и воссоздан заново. И вот теперь вновь руины. Но я почему-то спокоен. Я знаю, потомки мужественных мушцев и сасунцев рифмуют Луйсахпюр и Уйсахпюр. Родник света и родник надежды.

Обо всем этом я рассказал моим спутникам. Вертолет приземлился на краю деревни, в открытом поле. Не успели мы выпрыгнуть на мягкую вспаханную землю, как подбежали люди. По всему было видно, что они уже привыкли к таким визитам. Летчики нас предупредили, что обычно распределение вещей проходит очень неорганизованно. Кто-то из них даже сказал: «Омрачается доброе дело». Я очень переживал. Думал, неужели на глазах у прославленного академика сейчас омрачится «доброе дело». Так и случилось. Люди подходили к выгруженной горе вещей и без разбора брали мешки, ящики, коробки. Тащили, не глядя. Мы их остановили. Нам дали понять, что в прошлый раз они вот не успели и остались с носом. Мы потребовали, чтобы поехали за председателем сельсовета и чтобы при нем все оформили, все повезли при всех в сельсовет и там раздали. С нами не согласились. Из опыта знают: так ничего не выйдет. Так сказала старая женщина, схватила мешок и поволокла. Примеру её последовали другие. К шапошному разбору прибежала простоволосая в расстегнутом полупальто молодая женщина и стала громко причитать: «Опять обошли меня. Опять десятеро моих детей голодными останутся. Будьте вы прокляты». И была такова.

Никого возле вертолета не было, когда послышалось привычное «от винта». Винты медленно набирали обороты. Ветер от них разгонял по полю пустые коробки, бумаги, снежную пыль. Я вспомнил молодую мать десятерых детей. В ушах прозвучали слова её проклятия. И потерял сознание. Впервые со мной случилось такое. Потом мне сказали, что привела меня в чувство Елена Георгиевна.

Мне было плохо. Что же это такое? Ведь получается,

что виноваты люди. Виноваты, потерявшие родных и близких. Оставшиеся без крова. Решившиеся остаться в селе, хотя им предлагали на время выехать, устроиться в пансионатах, в домах отдыха, пока восстановят село. Но они остались. И вдруг такое. Успокоил меня академик Сахаров. Он, по-своему, оправдал их. «Они-то потом поделятся между собой всем тем, что растащили по домам. Их обозленными сделала не столько стихия, сколько неорганизованность. А неорганизованность куда страшнее, чем мородерство».

Понимаю, тяжело всем. И государству и народу. И живым и мертвым. Хоронить десятки тысяч мертвых — это же надо пережить. Отправить сто пятьдесят тысяч школьников с их родителями за пределы республики — это же надо организовать. Приютить шестьсот тысяч оставшихся без крова — это же нелегко. Но, создается такое впечатление, что в пятидесяти восьми полностью погибших селах не осталось вообще людей. Что в трехстах сорока двух полуразрушенных селах жители спокойно ночуют в полуразрушенных домах. Вот на первых порах и не вспоминали о них. Самое удивительное, что помощь, действительно оказывается. Помощь реальная. Только, прав Сахаров, не хватает организованности. По одному, всего лишь по одному толковому человеку на каждое село — и все было бы в порядке. Не так уж много осталось людей в деревнях. Можно составить список. Нужно знать конкретно, в чем нуждается не только в целом село, но и конкретно та или иная семья, тот или иной человек. Можно заказать все что нужно. Благо, все что нужно, имеется на складах в Ереване, в десятках других городов. Была бы организованность четкая, глядишь, и разговоров было бы меньше вокруг проблемы распределения.

Вертолет приземлился на небольшой открытой площадке Спитака, обрамленной руинами. Пустырь, по-видимому, служил в качестве спортивной площадки для школы до седьмого декабря. Там, наверное, за девяносто семь дней до землетрясения, первого сентября были выстроены первоклассники на свою первую линейку. Да, рядом с пустырем была школа. В развалинах мы насчитали более ста школь-

ных портфелей. Пионерские галстуки. Книги, тетради. Андрей Петрович нагнулся и поднял тоненькую синюю тетрадь. Дрожащими руками стал листать её. Тетрадь по математике. Неровным почерком выведены слова и цифры. И оценка красными чернилами «5». Академик платком вытер слезы, предварительно приподняв очки.

— Придет время и локти будем кусать, — сказала Елена Георгиевна. — Так было после войны. Тут бы группе студентов из Еревана собрать все эти вещи, систематизировать. Потом ведь понадобится для музея.

К нам подошел человек лет тридцати. Разговорились. Узнали, что его сынишка погиб в этой самой школе. Почти все дети погибли, сказал он. Пригласил к себе в палатку, где устроились оставшиеся в живых члены семьи. Находились мы, как тут принято говорить, по другую сторону моста, который делит Спитак на две части. Здесь много частных домов. И у многих дети погибли в школах и дошкольных учреждениях. К нам навстречу шел мужчина небольшого роста, завидя которого наш путник сказал: «При этом человеке я молчу. У него погибли трое детей и жена. И теперь часто можно видеть, как идет он от своего разрушенного дома к разрушенной школе. По той самой дороге, по которой ходили наши дети».

Сахаров вновь снял очки. Вытер платком слезы.

Пролетая над полуразрушенным Кироваканом, летчики получили по радию штормовое предупреждение. Перелететь через Памбакский хребет уже было невозможно. А это значит, надо менять маршрут. Лететь по ущельям к Севану и далее по долине реки Раздан до Еревана. Когда приземлились, уже мела пурга. Через час, подъезжая к гостинице «Армения», мы уже видели площадь Ленина в снегу. А это всего лишь немногим более девятисот метров над уровнем моря. Средняя высота зоны бедствия около двух тысяч метров. Там очень холодно. На каждые сто метров — один градус мороза.

... Бувально с первых минут вывозили раненых из разрушенных городов и сел. Вывозили в Ереван, в Тбилиси, а

со следующего дня и в Москву. И зачастую родные и близкие, не имея никаких данных о своих родных и близких, бросались в поиски. Людей вывозили тысячами и в этой сутолоке и суете было не до регистраций. Привезли раненого в шоковом состоянии. Ампутировали конечность. Лежит без сознания. Таких тысячи. Уже в первый день Министерство здравоохранения подготовило около десяти тысяч коек. И вскоре все десять тысяч были заняты ранеными. Взрослыми и детьми. И в такой вот «слепой» ситуации блестяще проявил себя комсомол. Вот, когда он действительно оправдал свое назначение. ЦК комсомола республики создал штаб, при котором начали действовать различные службы для тех, кто был эвакуирован из зоны бедствия и тех, кто разыскивает своих родственников. Были привлечены к работе в штабе программисты, были использованы возможности средств массовой информации. И в течение только первой недели разыскали и передали родителям около пятисот детей. Вскоре была создана одна общая служба «Поиск» со своим печатным органом «Надежда». На десятые сутки уже был составлен список из тридцати пяти тысяч человек, которых искали, которые искали. ЦК стал справочным бюро, которое давало необходимую информацию о детях, вывезенных за пределы республики. Дело в том, что поначалу, особенно в Ереване, зародилась тревога за судьбу детей, которых большими группами вывозили из Армении. Отсутствие четкой и оперативной информации порождало разного рода слухи. До Армении доходили не просто слухи, а проверенные сведения о том, что в различных городах составляют списки тех, кто хочет брать армянских сирот на попечение. Люди возмущались: почему такие вопросы решают, не считаясь с желанием самого народа? Выяснилось, что журналисты брали интервью у людей, желающих усыновить детей, показывая тем самым гуманизм советского человека. Ничего во всем этом вообще-то страшного нет. Многие знали и понимали, что такие сложные вопросы так вот запросто и впопыхах не решаются. Но иные сомневались в том, что у нас соблюда-

ется законность. И не охаивать их надо было, как это делала наша печать, а информировать, успокаивать.

Именно это взял на себя комсомол. Информировал, успокаивал.

... Весь день провел в давно полюбившемся мне Кировакане, который сегодня с воздуха на первый взгляд, можно сказать, мало чем отличается от вполне «нормального» города. Но стоит войти в этот красивейший город страны Наири, как сердце сжимается от боли. По существу — нет Кировакана. Не верю я во всякие там формулы укрепления домов. Нельзя шутить с природой. Дом весь в трещинах, в дырках, без углов. И ходят вокруг люди. Что-то там измеряют. Спорят. Мудрят. Я, конечно, их понимаю. Надо спасти то, что можно спасти. Богатство народное. Но где гарантия, что фундамент дома цел, что завтра, или через сто лет не грянет гром подземный?

В Кировакане я узнал о страшной новости. Гиссарское землетрясение. На сей раз беда пришла на таджикскую землю. Толчок силой в семь баллов. И этого было достаточно, чтобы появились оползни. За сорок секунд оползень накрыл поселок Шарора. Толщина земельного слоя достигала двадцати метров. По уточненным данным в результате землетрясения, получившего название Гиссарского, погибли 274 человека.

Поздно вечером по телефону я диктовал телеграмму в Союз писателей Таджикистана. Девушка, принимавшая телеграмму, сказала, что весь день она и все ее подруги принимали слова сострадания от ереванцев. На следующий день группа таджикских строителей, приехавших для оказания помощи пострадавшим от землетрясения в Армении, вместе с отрядом, составленным из армянских студентов и молодежи, вылетела в Душанбе. Отправились из Еревана в Таджикистан специальные рейсы. На борту оборудование, медикаменты, одежда.

Когда по телевидению передали, что под двадцатиметровой толщей глины оказались целые семьи, много детей, и их практически невозможно откопать, дети мои прижались ко

мне и матери. Мы не комментировали. Мне очень хотелось поехать в Гиссар. Но на следующий день я должен был с утра посетить детскую клинику. Мне рассказали, что дети, пострадавшие в Спитаке и Кировакане, плакали, узнав о землетрясении в Гиссаре.

... Седьмого февраля исполнилось ровно два месяца. Накануне вместе с Шарлем Азнауром и французской делегацией долго говорили о том, как лучше организовать оказание практической помощи детям-сиротам и детям, потерявшим конечности. Я знал, что на следующий день большую группу детей мы отправляем в США, специалисты помогут решать вопросы протезирования. Детей около пятидесяти человек. Пятеро уже уехали. Тридцать два отправляем седьмого февраля. Готовим к отправке еще одну группу. Словом, так уж вышло, что вроде бы знаменитый французский шансонье опоздал. Но уж я то знал, что хватит дел и для Шарля, и для сотен других гуманистов. Более четырехсот ампутированных. Работа предстоит нам большая. И я Азнауру сказал, что приготавливаю ему список тех, кто нуждается в помощи. И все же не хотел признаться, что седьмого февраля мы провожаем детей

Ждал я этого дня, может, все два месяца. Где-то внутренне чувствовал, что имеем дело не только с медициной, но и с политикой. Помнится, за полмесяца до Апрельского (1985 г) Пленума ЦК КПСС неожиданно заболел близкий мой друг, профессор истории Джон Киракосян. Повезли в Москву. Лег он в Кремлевскую больницу (согласно табели о рангах: министр иностранных дел Армении, депутат Верховного Совета республики, член ЦК Компартии Армении). Диагноз: аневризма аорты. Спасти могла только операция. Судьба распорядилась так, что операцию сделали именно двадцать третьего апреля. В день Пленума ЦК КПСС — символическое начало перестройки. Утром того же дня мы встретили прилетевшего из Парижа известного профессора Андриасяна — крупного специалиста по аневризме аорты. Привез он с собой весь необходимый инструментарий, нужное количество искусственных аорт. Однако, все наши старания

оказались тщетными. Куда только не звонили, какой только уровень не подключили к делу. Ничего не вышло. Хирург, который в год проводит более трехсот операций не был допущен к операционному столу, на котором лежал «его» больной. Никто теперь не может сказать, что если бы оперировал французский хирург, больным был бы непременно спасен. Хотя, кто его знает? По крайней мере наш врач, по его признанию, в год проводит не более пяти таких операций. Но дело ведь в другом. Дело в принципе. Трудно себе представить, каково было бы наше положение, если бы страшное это землетрясение случилось бы до Апреля восьмидесят пятого. Ведь уже на пятый день в зоне бедствия работали более двух тысяч иностранцев. И с каждым днем число их росло.

И вот седьмого февраля приземляется в аэропорту «Звартноц» военный самолет-госпиталь защитного цвета, прибывший из США. Берет на борт тридцать двух детей с их родителями, чьи документы оформлялись за считанные часы, и берет курс на Вашингтон, где, как нам сказали, их должна встретить жена президента Барбара Буш. Пациенты на борту от трех до семнадцати лет. Всех я знаю. С каждым из них встречался в больнице. Знаком и со многими родителями. Возвращаясь в Ереван, я все думал о том, что отправил на лечение своих собственных детей, своих племянников. Вспоминал лица американских врачей и летчиков. Глаза у них счастливо искрились от сознания того, что причастны не только к спасению детей, но и к сближению двух стран, двух народов.

Символично, что американская общественная организация, взявшая на себя заботу о наших детях, называется «Надежда». У Цвейга хорошо сказано: «Ни один врач не знает такого лекарства для усталого тела и измученной души, как надежда»

... На третий день после землетрясения была учреждена Государственная межведомственная комиссия по градостроительству. В самый канун Нового года были опубликованы «Результаты», полученные этой самой комиссией. В документе, в частности, говорилось: «В соответствии с заключением строительства в районах и городах Армянской ССР, подверг-

шихся землетрясению, для городов Лениакана, Кировакана и Спитака установленная расчетная сейсмичность 9 баллов».

Я бросился к специалистам. Спрашиваю, как же можно «установить» сейсмичность девять баллов, если в Налбанде было одиннадцать баллов, в Спитаке десять с гаком? Отвечают: ничего не поделаешь. Там, где сама природа «устанавливается» выше девяти баллов, просто ничего строить нельзя. Но крайней мере, нельзя строить жилье.

Нельзя строить жилье. Как страшно звучит. Вообще, оказывается, по логике вещей на этой земле нельзя строить ничего. А как быть? Три с половиной миллиона — таково население республики. Двадцать девять тысяч квадратных километров — площадь самая маленькая из всех союзных республик. Средняя высота более тысяча восьмьсот метров над уровнем моря. Плодородных земель — всего десять процентов: пять из них сотворено богом, еще пять — освоено человеком. Плотность населения сто восемнадцать человек на каждый квадратный километр. По стране — двенадцать. В Араратской долине — около пятисот. Регион безводный, безлесный. И в этой крохотной зоне есть теперь своя зона бедствия. Площадь зоны бедствия около десяти тысяч квадратных километров. Это пространство, на котором были разрушения и жертвы. Сюда не входит Ереван, где сила толчка в ту роковую секунду составила шесть с половиной балла и где около полутора тысяч домов вмиг стали аварийными. Сюда не входит Араратская долина, Севанский бассейн, Дилижан и Акстевское ущелье, долина Дебета и Зангезур. Хотя всюду трясло, всюду были повреждения, трещины. Занимаясь сегодня «зоной бедствия», в центре которой находится Спитак, а еще точнее Налбанд, мы не можем забывать, что география «зоны» куда более обширна. В Монографии «Ани — столица средневековой Армении» приводятся даты разрушительных землетрясений в Араратской долине и окрестных районах. 341, 862, 893, 1045, 1131, 1679, 1681, 1819, 1840, 1926. В 1819 году землетрясение называлось Анийским, 862 и 893 годах — Двинским, в 1679 году — Ереванским. В разное время в Зангезуре и Арцахе подземная стихия опустошала це-

лые поселения. Были разрушены уникальные храмы Татев и Воротаваик. Так что зона бедствия — вся Армения. И все равно надо строить. Выжить, чтобы жить. Другого не дано. Рассказывают, как «отец народов» пригласил к себе в Кремль католикоса всех армян Чорекчяна и предложил переехать всем армянам в Алтайский край, мол, чего мучаться и страдать на камнях и вулканах. Его святейшество поблагодарил «отца народов» и добавил: «Можно, конечно, переехать, но как с собой взять Арарат?».

Так что никуда мы не денемся из нашей зоны. Какая ни есть — наша. Родина. Просто надо всегда помнить, что здесь земля, как, собственно, и душа армянина, неспокойна. И строить дома, помня, что Налбанд может повториться в любое время. И строить города, а не районные центры. Вполне хватило бы в республике пять-шесть регионов, кстати, исторически обусловленных. Ну, пусть восемь-десять. Это уже от силы. Но тридцать семь?! Эот же надо додуматься! И додумались. Девятого сентября 1930 года на территории Советской Армении были враз созданы целых двадцать пять административных районов. Трезвые люди ахнули. Собственно, всех, кто ахнули, вскоре уничтожили. Никто не должен был ни сомневаться, ни удивляться. Нужно двадцать районов — значит нужно. А нужно потому, что легче, так ловчее выдавать приказы, разнарядки, установки. Все люди на виду у местного начальства, все на учете. Все видно. Все слышно. Однако, отсутствие техники, бездорожье очень раздражали местное начальство, которое жаловалось в Москву: «Слишком много времени уходит на местах по выявлению «врагов». Москва пошла навстречу. И не только пошла навстречу Еревану. Всей стране. И в 1937 году республиканский пирог разделили еще на семь кусков. Потом еще на пять. По какому принципу делили? Сам черт не ведает. Просто нужно было иметь как можно больше партийных секретарей и председателей исполкомов, как можно больше прокуроров и судей. Разделят район, как амебу, на две части. И через год выясняется, что на одной и той же территории количество преступ-

ников возросло вдвое. А ведь не количество преступников выросло, а количество судей и прокуроров.

Каждый новорожденный район должен иметь свою столицу, называемую районным центром. И появились в крохотной республике кроме Еревана еще тридцать семь столиц, которые, как удавы, глотали и проглатывали деревни. Только за последние четверть века районные столицы проглотили более ста тридцати тысячетных сел. Такая же картина по всей стране. Но вернемся к Армении. Тридцать семь провинциальных столиц — со своими высотками — отдельные здания райкома, райисполкома, милиции, прокуратуры, банка, народного контроля, суда, потребкооперации и все такое прочее. У всех начальников водители-кучера, девицы-секретарши, умеющие отменно варить кофе. А в каждом районе всего-то тридцать тысячи человек в среднем и земли — с гулькин нос.

Вот уже несколько лет армянские писатели ставят вопрос о пересмотре нелепого принципа еще более нелепого районирования территории республики. В ответ, как всегда, молчание. Теперь вот в Зоне бедствия погибло или сильно пострадало около десяти административных центров. На встрече с Председателем комиссии Политбюро ЦК КПСС Н. И. Рыжковым я спрашивался о судьбе полностью разрушенных и пострадавших сел. Николай Иванович сказал, что восстановлены будут все села без исключения. Все. Но вот, к сожалению, архитекторы по-прежнему проектируют не города и поселки, а районные центры со своей политической структурой. Зачем в семи километрах от Лениакана содержать районный центр Ахурян, который так страшно пострадал от землетрясения именно потому, что он построен как районный центр? Зачем в семи километрах от Кировакана содержать районный центр Гугарк, который разделил участь Ахуряна?

Неужто даже после всего того, что мы пережили, ничего не уясним для себя. Мудрость — дочь опыта. Давно ведь это было сказано. Казалось, хватает опыта. Хватает уроков. Казалось, уже известно: мудрость не сделает того, что противно природе. И все же мы так и норювим перемудрить даже в час испытания, в час беды, даже в зоне бедствия.

Забывая о том, что перемудрить — это один из самых позорных видов глупости.

... Армянские хачкары (кресты-камни) неповторимы, как душа человека. Как сам человек неповторим. Узоры, и орнамент на хачкаре не повторяются не только на другом камне, но и в пределах одного экземпляра. Непохожи друг на друга и армянские храмы. Внешне похожи, как внешне похожи люди. У каждого памятника своя душа, свой голос, своя память. И памятники погибают, как люди. Если удалось извлечь из завалов и спасти 15254 человека, то сами люди были бессильны спасти шедевры, сотворенные из камня. Всего в зоне бедствия был 8461 памятник архитектуры, этнографии, истории и искусства. В полуразрушенном состоянии оказались 1216 памятников, 984, как говорят специалисты, получили столь серьезные повреждения, что практически придется их разобрать и восстановить заново. 155 памятников полностью погибли. Их просто, можно сказать, нет. 179 памятников считаются шедеврами архитектуры.

В первые часы, в первые дни мы не думали о шедеврах. Спасали людей. В официальных документах говорится не «спасали» а «извлекали». Извлекали из под завалов. Пятнадцать тысяч двести пятьдесят четыре человека погибли бы. Все до единого. Но они были спасены. Об этом поистине планетарном подвиге, думаю, еще будут сложены легенды, сказания и песни. И сейчас, когда подвиг совершен, когда заложен фундамент под первый дом в Лениакане, когда определено новое место для строительства Спитака, настало время подумать о судьбе памятников. Без них нет Армении, без них ущербен армянин. Разрушенный памятник — это осязаемая боль. Тысячи разрушенных памятников — это тысячи болей.

Я видел членов экспертной комиссии ЮНЕСКО, которые осматривали разрушенные памятники. Комиссия предложила свои услуги по их восстановлению. С аналогичными предложениями выступили уже специалисты из Италии, Англии, Болгарии. Принято правительственное решение восстановить все памятники к 1995 году. Задача нелегкая. Погибли ориги-

налы. Надо сотворить копии. Но, убежден, каждый восстановленный памятник сам станет памятником братства людей. Разноязыкий люд будет восстанавливать армянские храмы, презрев трагизм легенды о вавилонском столпотворении.

К счастью, правительство прислушалось к голосу общественности, которая предлагала на всех сооружениях, пострадавших от землетрясения, после их восстановления установить памятные доски с указанием лиц и организаций, принявших участие в работе. Мы об этом писали, об этом выступали с трибун, об этом говорили руководители республик. И вот Совет Министров Армянской ССР принял соответствующее решение. Памятные доски будут установлены. Вспоминается, как один из самых богатых людей земли Галуст Гюльбемян предложил построить дома по обе стороны шоссе, соединяющего Ереван с Эчмиадзином, но при условии, чтобы улицу назвали его именем. И жилищная проблема всей округи была бы решена. Но Москва отказала миллиардеру. Отказала прогрессивному человеку, который, кстати, основал гюльбемянский фонд для оказания помощи людям земли в гуманитарных целях.

Каждый возрожденный храм станет овеществленной в камне памятью народа. С ними будет легче жить и легче дышать. С ними будет надежно, как надежно с матерью. Не случайно армяне не только родину называют матерью, не только язык свой называют материнским, но и храм называют матерью. Мать-храм Мать — единственное на земле божество, не знающее атеистов.

... Бывало, вернешься из Спитака домой в Ереван. Время полночь. Пройдешь на цыпочках в детскую комнату, поправишь всем троим, хотя уже довольно взрослые, по привычке одеяла, поцелуешь кого в нос, кого в носку, кого в волосы. Просмотришь наскоро прорву газет. Пойдешь к своей постели и поймаешь себя на мысли, что неловко ложиться и положить голову на мягкую подушку. Невольно вспомнишь о тех, кто в Гукасяне в двадцатисемиградусный мороз спит, не раздеваясь, в палатке, установленной рядом с разрушенным домом.

Явно чувствуешь, что не спишь. Бодрствуешь. Но в то же время без сомнения видишь сон. Видишь в Ленинакане группу осужденных, которых по их просьбе временно выпустили из мест заключения, дав им возможность разыскать родных и близких. И среди них осужденный, который в развалинах нашел тридцать восемь тысяч рублей и всю сумму вернул государству. До самого утра видишь сон. Вставать не хочется. Словно, кто послал тебя в нокдаун. Клянешься детьми, что до счета «девять» встанешь. И вскакиваешь, боясь как бы вдруг не нарушить клятву.

Утром спешешь в детскую больницу. Надо родителям сказать, что накануне встречался с министром здравоохранения, который сообщил хорошую новость: имеется принципиальная договоренность с советской и американской стороны о том, что всех детей отправят на лечение в США. Это пытка, но в то же время и счастье: видеть улыбку на лице отца, у которого пятилетний сын лишился двух рук. Воистину прав Гете: «Надежда живет даже у самых могил». Даже у могил. Отец улыбается надежде. Третьего дня он мне говорил: «Смотрю на безрукого сына и руки опускаются». И я весь день брал в рот большие, как шайбы, таблетки валидола.

Потом я узнал, что состояние нокдауна не у одного меня. У всех. У нации. У всего народа. О том, что народ не остался одиноким перед лицом трагедии, много писали. Но почти ничего не говорили о том, что с первых же дней велась борьба за душевное восстановление пострадавших. Стрессовое состояние пережили все, кто находился в очаге землетрясения. И те, кто находился за пределами зоны бедствия. Можно себе представить состояние школьников в полуторамиллионам Ереване, где сила толчка превышала шесть баллов, и где на глазах у детей появились на стенах трещины распространился запах штукатурки. Те ереванцы, особенно дети, которые впервые в жизни почувствовали страшную силу стихии, может, довольно скоро отошли, через какое-то время стали даже шутить. Но когда в первый же вечер по телевидению они увидели картины Спитака и Ленинакана, то их, собственно всех, объял этакий ретроспективный страх.

В зоне бедствия работала группа врачей из Всесоюзного института общей и судебной психиатрии имени Сербского совместно с коллегами из Армении. У них был опыт в Чернобыле, Аразамасе, Свердловске, Сванетии. В трех действующих поликлиниках было открыто специальное отделение по лечению стрессовых состояний, по оказанию медикопсихологической поддержки. Специалисты считают, что от такой вот психологической травмы народ не оправится долгие годы. Сама травма может сказаться в изменении характера человека, привести не только к тем или иным невротическим расстройствам, не и к увеличению сердечно-сосудистых заболеваний. Слишком хрупка, слишком ранима душа человека.

И вдруг на фоне такого тотального стресса на телеэкране появляется человек, который бодрым голосом спрашивает у другого: «Смогла бы Советская Армения одна, без помощи извне, оправиться, встать на ноги после того, что произошло седьмого декабря?» И другой голос с нескрываемым самодовольным оптимизмом, против которого, как известно, яростно боролся Ленин, отвечает: «Никогда!» И невдомек им, что они дискредитируют, а еще точнее, опошляют великий смысл общечеловеческого милосердия. Во все времена люди спешили на помощь людям. Всем селом отстраивали дом погорельца, при этом, не попрекая пострадавшего оказанной помощью. Здесь же на великое горе маленького народа откликнулась вся планета. Произошло нечто непривычное, беспрецедентное в истории человечества. Вдруг мы почувствовали, что планета наша — единый дом. Земляне — одна семья. В трагедии армянского народа планета увидела трагедию всех землян. Видя великое множество иностранных флагов и флагов союзных республик, поэт Борис Олейник сказал: «Планета добра — добрая планета». И все шло от сердца. Мы еще со школьной скамьи от Тургенева знаем, что добро по указу — не добро. Американские конгрессмены говорили в Налбанде, что трагедия только одного этого крохотного села показывает насколько хрупка наша планета и что цемент, который пойдет на восстановление всех домов, разрушенных от землетрясения, заодно укрепит и связи

между странами, прежде всего между СССР и США. Однако горе слишком конкретно. Оно армянское. Беда так неожиданно навалилась на нас, наслонилась на нашу как уже говорилось, историческую боль, что мы подумали было о конце света. Боль столь обширна и сильна, рана столь глубока, что мы не могли даже испытать подлинную радость от правительственного решения о закрытии зловещей Атомной станции. Сколько лет мы ждали этого дня! Сколько лет общественность боролась во имя достижения спасительной цели! Кто-то из руководителей, помнится, как-то зло пошутил: писателем назвал дон-кихотами, Атомную станцию — ветряной мельницей. Принято сегодня мое выстраданное решение и вдруг такое равнодушие. Хотя я знаю, каких трудов и мытарств стоило принятие такого многосложного решения. Я не был на том совещании в ЦК Компартии Армении, на котором решалась судьба атомного монстра, скорее, судьба армянского народа. Но знал, что если бы не Михаил Сергеевич, то вопрос затянулся бы года на два. А там один бог ведает, что будет через два года, особенно, если учесть, что в таких случаях время — враг.

Не смогли мы по достоинству оценить также Указ о введении особой формы управления в Нагорном Карабахе, хотя прекрасно понимаем, если бы не Карабахское движение и если бы не государственное решение, как временная чрезвычайная мера в создавшейся ситуации, то Карабах вот-вот постигла бы участь Нахичеванской автономной области, где не осталось ни одного армянина.

Я верю, придет время улыбок. Жизнь возьмет свое. Когда в возрожденных селах и городах мы услышим шемящий душу радостный крик новорожденных, тогда и появятся улыбки на лицах отцов и матерей. И тогда проявится благодарность у народа, впитавшего в себя на протяжении веков мудрость: чрезмерная поспешность в расплате за оказанную помощь есть своего рода неблагодарность, не забывая при этом, что нет на свете излишества прекраснее, чем излишек благодарности.

Армянский народ сотворил из камня Гегард. Из мысли —

Матенадаран. Страшное землетрясение века назад разрушило самый древний на территории нашей страны языческий храм Гарни. И народ собрал разбросанные стихией по ущелью реки Азат тесанные руками предков камни, чтобы возродить величественный Храм солнца. Символом возрождения народа, пережившего геноцид 1915 года, стали улыбки на лицах детей, свет в глазах матерей, покой в сердцах отцов. Но пришло через Сумгаит, через десятимесячные карабахские страдания страшное мгновение Седьмого декабря. И все теперь придется начать сначала. Надо встать на ноги, веря в друга и брата, чувствуя локоть страны и планеты. Веря в то, что самое страшное неверие — это неверие в себя. Что сознание своих сил увеличивает их.

Одно дано народу Жить, чтобы выжить Прогнвостоять.
Другого не дано.

One of the first government telegrams sent to the centre immediately after the earthquake read: "Powerful underground shocks hit Leninakan. There are numerous victims and vast destructions. Whole districts of the town are destroyed. Six settlements are razed to the ground. No information received about the other regions. Whole population has become roofless. A special Government Commission has left for the devastated area. ...One of the first replies: "The government of Georgia deeply mourns with you the disastrous blow that has struck the Armenian people. We are quite confident that the Armenian people will bravely endure this blow too. It will oppose its strong-willed determination against the destructive power of the elements". One of the first announcements: "Those who will deliberately spread false rumours and thus create panic will be called to criminal or administrative account." Then telegrams from Moscow and all the other corners of our vast country, as well as from different countries of the world, poured in. Money started to be sent to the Bank current account No. 535, from Moscow, Leningrad, and the other republics, from America and France and from individuals as well. The press regularly informed the population of the list of donated goods received in the republic. They consisted of stationary compressors for working tuff and basalt stones, stationary compressors with accessories for working hard rock, moulds for ridge tiles No. 1, ball mills No. 2... An immediate reply was sent to each telegram, letter and goods received For example: "We gratefully acknowledge the 640 roubles enclosed in your

above-mentioned letter." Such a telegram was dispatched to our plenipotentiary in Teheran, Iran.

Immediately after the earthquake panic grew not among those who had lost their relatives, who were left without a roof over their heads, but among the members of the governmental commission; they kept on arguing and couldn't work out some concrete means and principles to help the victims effectively. It turned out that there were no legal instructions, no orders concerning earthquakes. There were instructions in case of fire but nothing about earthquakes! At that time the government had passed a special Resolution, thus: "To equate the earthquake that hit Leninakan and its region with an insurance due in case of fire and sum the losses and payments to the victims according to that same paid insurance..." The Resolution was signed by the Trade and Defence Soviet Deputy Chairman Ya. Rudzutak and the chief Manager of the People's Commissars Soviet and the T.D.S., P. Gorbunov. Moscow, the 25th April, 1927.

The instructions were not changed at that time Perhaps they considered that the earthquake that had hit Leninakan, was one that happened once in a thousand years. Just at the very beginning of the Resolution, it was simply stated: "As an exception, to equate the disaster caused by the earthquake befallen Leninakan and Leninakan region with the insurance due in case of fire..."

The eyewitnesses tell that there was not any fire on that day. It was on the second of October, 1926, at 7.40 p. m. Later on many people thought that the disaster had happened early in the morning. In those days it was not the usual thing to indicate the time, as for example 7. 40 p m The eyewitnesses though, confirm that this is not a great mistake, as the earthquake had lasted for almost 11 hours, till 7.00 a. m. of the following day. The most powerful repeated shock was recorded at 11.00 p. m., on the 22nd of October. In the very first telegram sent to Moscow in the morning of the 23rd of October, it was noted that according to the preliminary information 175 people had perished and 144 were injured. Later these figures

will rise. Only the number of those perished will exceed the thousand. More than a hundred other villages will be added to the six completely devastated ones.

Getting acquainted with the archive documents I paid special attention to the fact that, on the whole, mainly the houses built since 1920, after the establishment of Soviet Power, were pulled down. In the villages the adobe buildings were destroyed. All the military barracks and the so-called garrison buildings, private houses made of black tuff survived. It was there that the homeless people were lodged. In those days announcements of the Leninakan Health Department hang everywhere informing: "On the 5th, 6th and 7th of November, 1926, all the garrison bath-houses are put at the inhabitants' disposal"...

And something more from the talks with the eyewitnesses. On the whole were ruined the houses erected without cement. As they said, the main way of building consisted of placing on a heavy stone another heavy one, thus gaining solidity. It had never occurred to anyone that the earth might crack under their feet, forming rifts. I don't much believe in the version that people had never thought that disaster might befall them again. Even without TV, newspapers and textbooks, people knew quite well that not so far from Giumri — Alexandropole — Leninakan — on the right bank of the river Akhurian, stood the beauty Ani — one of the most ancient capitals of Armenia. But today only its ruins remain there. They couldn't be unaware of Zvartnots, the three-storied temple which was only about a hundred kilometres in a bee-line from Giumri. It had collapsed by an earthquake too. It is impossible that they did not know they were living on a volcano. They knew that quite well and they had a good memory. They did not have only high quality cement. And that was why they decided to solve the problem by putting a heavy stone on another heavy one rather than using any mortar. Many of the victims of the 1926 earthquake had heard the underground deep droning of the earth and had felt powerful shocks more than once before in the past. And in the hour of misfortune they used to unite helping

one another. They acted as ever as they had done for centuries. They always behaved so.

And the reconstruction of Leninakan started. There were slogans and calls all over the town. Here are some of them: "All together and with redoubled zeal, cut down the time schedule and sluggishness in socialist building tempo, so as to move forward successfully in a very short period of time."— "Let the enemies know and see once more indeed, what the masses of workers and peasants of Leninakan are capable of."

In the first years of the earthquake, about 30 villages in historical Shirak were already abolished. The survived peasants poured into Leninakan which was rapidly being constructed. The first tall buildings appeared in the town. Leninakan's Reconstruction Committee announced an All-Union competition for 'dwelling houses' best project of antiseismic constructions.

I asked the eyewitnesses of the disaster about the winners of the competition. It turned out that the year 1927, just the year following the earthquake, had passed under the motto of Stalin's victory over Trotski. Even in Leninakan people at that time talked more about Alma-Ata, where Trotski was in exile, than about their own troubles. And soon everybody entirely forgot about Leninakan's problems. And the most astonishing is that the architects and the builders were the first to forget about it. The general construction plan was drawn only to be violated several times: each first secretary and mayor of the town became its chief architect as well. And as one and the same mother's children all of them were overambitious. The inhabitants of Leninakan comment that after several years, this or that town-official, or better to say, the owner of the town, would proudly walk about the ancient Giumri like a king, boasting of a big factory or a huge plant or of a vast dwelling district he had built. Nevertheless, until 1965 they were building not badly. Of course they were not building the way the Tzar had built his barracks and garrisons, castles and churches; still they were building well. After 1965, a new construction style or way of building era seemed to have started. That new era's call summed up: "Give high buildings in Leninakan"

And it reached its climax in the seventies and eighties. A new generation grew up knowing nothing of the earthquake of 1926. It was a generation of Leninakan born champions of several olympics, a generation of Leninakan humourists, a generation of Leninakan town-builders, a generation of Leninakan new husbands and fathers; that generation got used to the idea that Leninakan must set an example in everything and everywhere. And specially in the reconstruction of ancient Giumri. Yet that generation never suspected (I don't know why) that in the same area of the earthquake a new tragedy could take place. It was incomprehensible for that generation that suddenly, after 62 years, 45 days, 16 hours and one minute, in the same place, the earth would crack again. And at 11.41 a m, on the 7th of December, 1988, only in Leninakan 774 houses ceased to exist. Nearly 700 of them had been built during the stagnation period (in the 60's and 70's.) Eighty-two buildings among which were also blocks of apartment houses, were razed to the ground. They simply ceased to exist. Eighty buildings among these eighty-two, had been built in the seventies and eighties; 133 buildings also built in the period of stagnation, were partly destroyed. Specialists declare that 189 houses need to be demolished . All of these buildings had been built during Soviet Power. There is a saying now among the people of Leninakan: "Leninakan was ruined, Giumri survived."

According to the newspapers, the number of victims amounts to tens of thousands. Only in Leninakan a town of 225.000 population there were tens of thousands of victims. But we shall return to the numbers further on. Let's talk about the fact that there would have been much less desolation, had the people of Soviet Armenia taken after their fathers and grandfathers (who had lived in prerevolutionary Armenia) in conscience and honesty. And why only during the prerevolutionary Armenia? If only they had as much conscience as they had had under Nikita Sergeyeovich Khrushchov. Even in that case thousands of lives would have been spared. The honestly built houses (exceptions confirm the rules) were also damaged, and one could not look at them without a shudder. But these

houses were still standing. People had survived in them. The most horrible thing was that a nine-storied building became, in the space of a second, ... a one-storied one. The construction did not hold up; the blocks, the beams, the panels did not resist. They did not sustain the magnitude of ten units shock, not because of having been forseen for 9 units (they say even eight) but because crime had been committed. Two years before the tragedy, after overcoming a lot of difficulties I managed to publish an article in "Literaturnaya Gazetta", about how the concrete facing of the Arpa-Sevan tunnel had collapsed over several kilometers. I even quoted data that instead of the necessary concrete thickness of 20 centimeters, we detected 5 centimeters, when we went down to the pit. It was quite obviously said to be a matter of stealing; that a thief is always a thief; that if he is a thief, then he will steal cement no matter what he builds, whether a church or a channel. No one agreed with me. "Prominent specialists" were invited from Moscow without delay. They spoke on TV and "calmed" people down. They spoke about geology, about the designers' cleverness... But neither on TV, nor in the press, was mentioned about the article of "Literaturnaya Gazetta!" What an evident neglect! But on the other hand, the First Secretary of the Party region Committee of Martuni, was at once punished for having gone down into the pit and shown the concrete facing collapse of the tunnel to a writer!

In the case of Arpa-Sevan, we managed to draw the attention of the public. But in regard to the other threatening disasters, the Armenian publicists had no success at all. Four times I tried to publish an article in Yerevan, about how the dam on the river Marmarik went down into pieces. A real dam! Thanks God, they had not yet filled "the artificial sea" with water, otherwise four villages would have been washed away, as by tsunami... I could not publish my article. I did not succeed in publishing the data about the nine-storied building that had collapsed on its own, in the centre of Yerevan, which caused many victims among the construction workers.

The car bridge, while being built, collapsed on the ground, causing many victims among the construction workers. Perhaps only in the XXI century we shall be able to understand and appreciate properly the great significance of the April Plenum of the C.P.S.U. Central Committee, which, besides everything else, saves the lives of potential victims, by making it possible to-day, to tell the truth, by naming the thief, a thief and the scoundrel, a scoundrel. In all times the sons of our Motherland have defended their country by honest truth. One of the great sons of Armenia wrote: "The teachers, illiterate and smug, not vocationed by God, bought with silver, evil souls, grabbers, those who are full of envy and have lost meekness in which God dwells, who turning into wolves maul their flocks.. The pupils, who are half-hearted in their studies and too zealous in teaching... Fighters who are timid, boastful, hating armours, idlers, sensual, unstable, robbers, drunkards, stealers, friends of bastards. The officials who are mutinous, accomplices of thieves, stingy, grabbers, mean, plunderers, destroyers, abusers, equal to servants. Judges, who are inhuman, fake, deceivers, bribe-takers, ignorant, fickle, captious. And all of them lack love and shame. And the common people had to suffer from all these people. Besides the suffering brought by the kings, they had to withstand the forces of nature: droughty spring, rainy summer, frosty autumn, severe and endless winter, violent, sultry, baleful winds, thunder and hail clouds, unfavourable, useless rains, cold, icy air, the futile increase and extreme subsidence of water, depletion of fruits of the earth, diminishing livestock and the earthquakes on top of all". These words were written not in the last century and not in the century before last, not a thousand years ago, but 15 centuries ago. These words were written by the father of Armenian History, the greatest publicist Movses Khorenatsi. As we can see, not much has changed since then. It always seems to us that we have changed, become better, more perfect and purer. They made us believe that we were more or less, the conscience and honour of our time. And we believed it. We got used to rather than believe, that there is nothing evil happening around us. That there is nothing

terrible, for example, in calling Brejnev, an honest and principled parent and in displaying his words in the classrooms, "Who else, but the parents, must care that the children acquire not only all the knowledge given at school but also learn discipline and order, keep to the norms of our society". Though the country was quite aware of the general secretary's daughter's and son's-in-law sinful norm of life. And yet no one removed the wise ideas of still another sage leader from the walls of the school corridors. There was not enough courage in us. Nobody dared. Neither you, nor I. The fact that we were hypnotized, void of courage, was known not only there, at the very top, but here too. The first secretary of the regional committee acted as both God and king in the territory entrusted to him. Everybody submitted to his will: the Department for struggling against the misappropriation of socialist property, the market, the police, the Prosecutor-General, trade, as well as the development of architecture. And all because "those chosen with silver" were not afraid of the law. They were afraid only of one thing; that the king of all kings might be dethroned! There was nothing else which the local kings were afraid of. Kings who undertook the functions, not only of the soil-labourers, but also the prosecutors as well as of the architects, and even town-planners and constructors. It all depended upon them that a village should stop to exist or another one should become a town. They were to decide what kind of houses to build in the town (formerly a village) which had sustained hundreds of earthquakes in a period of three thousand years. Disregarding the pain of the suffered land, the kings often ordered to build two, even four-storied school buildings in these small villages. The public protested. They wrote letters and complained.

Only during the last two years and only in the republican newspaper "Communist" 56 long problem articles have been published. The questions of capital construction, town-construction and house building were discussed in those articles. The titles of the articles were quite alarming: "Who will sign the act of refusal?..." "To build with high quality", "Working with conscience needed...", "Reconstruction of new

building needed...”, “Crooked panels...”, “The miser pays twice...”, “Crack”... But not a single reply concerning these articles did the editors receive... Not any reaction: even when the authors of the articles wrote about the stealing of the cement, No response at all. I cooperated actively with all the republican newspapers and came to the conclusion that our local officials simply did not read newspapers. Just after the disaster had hit Armenia and after M. S. Gorbachev had expressed his astonishment at the fact that the buildings constructed during the power of Khroushchov, survived, while the houses built during the last two decades collapsed completely. A special commission of the State Construction Committee of the U.S.S.R. was formed. The committee’s conclusion was the following: “The solidity of the concrete used, turned out to be four times inferior to the level of that which should have been.”

Presently it is impossible to forecast an earthquake. But to foresee and prevent the disastrous effects is both possible and necessary. It was written in “Izvestia” newspaper, that one and a half year before the earthquake in Armenia, the State Building inspection bodies revealed a great amount of defects in the so-called capital construction and composed a document, where it was pointed out: “Erecting houses with the mentioned defects represents an increased danger in seismic conditions, for even at a minor seismic affect, complete devastation will take place”. The king and princes did not pay any attention to the document composed by the State Commission. They did not publish it. They kept it secret. And went on building in the same way (with the mentioned defects) for the following one and a half year and got prizes, orders and honours. And it is not known how long this crime would have been perpetuated if it were not the 7th of December...

On the 6th of December, together with Colonel Surkov, the Chief of the political department of the garrison troops (we had hold together a series of transmission on TV about the problems of the curfew in Yerevan) we flew to the regions of Gugark, Spitak, Amasia, Ghugasian, passing over Kirovakan and Leninakan. Snuggling my cheek to the cool window, I was

looking at the reborn fatherland. I was looking at the desert, stony land, creeping slowly under the belly of the helicopter and was wondering how people could create such oases of towns and villages on this barren land. I was happy that I knew every single inhabited area. It was not without pride that I was showing and naming the localities to Surkov without any fuss. We were flying along the western slope of Aragats and I was singling out to him Verin Talin, Mastara, Maralik and Shirakavan on the left side. Then I said with some confidence that Leninakan was situated in front. Artik would remain on the right. The Amasia and Ghoukasian would follow. I know very well what was there, seventy years ago, immediately after the genocide organized by the "Young Turks". I know what inheritance the Soviet Power received on the 9th of November, 1920.

I was looking at my country's living map and thinking about the enormous amount of work and efforts that the people had bestowed to revive it. I wondered at what cost they had revived this land, these new towns and villages.

The right bank of Akhourian river was quite visible on the left. The tributary of Akhourian, Kars, cut in half the Kars plateau. Leninakan and Amasia and dozens of other localities are found on the plateau. That is the very Kars plateau, where earthquakes are the most frequently registered on all over the Armenian Upland.

In the evening on my way home I looked again at the living map of my fatherland and could never imagine that a few hours later, darkness would cover this land.

B. P. Kirilov, a professor of surgery in Riazan Medical Institute was once delivering a lecture on the heart. He pronounced a sentence which until now remains in my memory. He said, "Let the lovers and poets forgive me, but the human heart is nothing else but a pump". Then he told about an experiment carried out at the beginning of the century, which had proved that the heart is not just a pump, but an automatic pump. It may even work for some time out of the human organism, isolated. Nature has gifted the main organ of our body

with such a reliability. In the helicopter's cabin (where the pilots permitted me to enter, contrary to the instruction), for more than a hundred times I happened to hear the order "Flight permitted". And each time before landing, flying over Spitak, Leninakan, Nalband or Jerashen, specially the first days after the earthquake, I would distinctly hear the strokes of the heart through the droning of the helicopter:— sistola,— diastola—... they were coming from under the ruins. And I knew that it was not a hallucination. I knew, I was sure that thousands and thousands hearts were still beating under the ruins of Spitak.

There was a mound of concrete plates, beams, panels, stones, glass, framework, plaster— a many-storied house used to stand there. I asked the inhabitants of Spitak: "How many floors were there?". Someone said, "Five", the other, "Six". It was natural. Opposite my house in Yerevan, there are some many-storied buildings. Damn me if I know how many stories there are in those buildings. Instead, the people of Spitak unanimously said that there had been a shop on the ground floor of the building. They added also that at the time of the disaster there were a lot of people in the shop. For many days running, voices were heard from under the obstructions. On the ninth of December, people gathered in groups nearby, on the ground floor where there had been a shop. People pointed to a grey-haired man to me. Several people were holding him, so that he would not fall down. Some of his relatives had been in the shop. The whole night he had been talking with his wife through the concrete plate. From one side she was squeezed, as it seemed, by a refrigerator and from the other side by a concrete beam. She could not move. She was asking her husband about their children and he was asking her the same. She had entered the shop with her mother and nephew. She did not know where they were. She herself was already breathing heavily. A crane was brought to the place. The specialists warned at once, that the upper plate should not be raised, for they did not know what it was supported by. "Anything removed might cause her to be pressed to the floor", said one of the rescuers, and added, "You should dig, make a hole". And they

started digging, making holes in the concrete with a pick-hammer. They gathered the concrete splinters in an enamel pan and passed it in turn to one another to a far corner. The splinters were also amassed in a white sheet. And the closer they came to the hole, from which they were going to bring the woman out, the stronger and louder the groans were heard. Soon the hole was dug, then it was carefully widened. Someone took his coat off and got through the hole, head first. After a while he jerked his legs to let the people know that they could pull him out. The woman's face was as black as coal, her hair was grey, perhaps with dust. After a few seconds her face brightened. The doctors standing in readiness at the very hole, made an injection in her arm. Young people, trying not to fall on the heaps of concrete, some cleverly, some awkwardly, either helping or hindering each other, carried out the woman on a stretcher. They carried her to the ambulance, which had switched on the siren even before she was taken aboard. The car drove off with a roar, covering all of us with dust. And only then the people surrounded the grey haired man who was still held by some friends. He was crying. They were cheering him up. But the grey-haired man went on staring towards the demolished house through the mob around him. The groans of the buried people were still coming out from there. Human hearts were still beating. .

It would have been possible to save them only in the first hours, in the first days. But just at that time the necessary technical means did not exist. There was no night lighting. There were no professional rescuers. And when the technical means and the rescuers began to arrive, it turned out that the roads, on a long distance, were jammed. All the crossways were blocked by private cars. And soon rumours went around that there was no organization, that the drivers were undisciplined and egoists. The zone of the disaster was declared out of bounds. It was necessary to clear the roads or else the rescue works would be stopped. The so-called "chastniki"— owners of private cars— were given all sorts of names. But that

was unfair. People forgot that in the first hours only, more than 2000 injured people were transported to Yerevan and other towns by those private car-owners. One should be honest to the end.

At 11.41. a. m , the earth was rocked. The earthquake lasted almost one minute. Within the first twenty seconds, such a thing happened that upset the life of a whole nation for twenty years. About one million people turned out to be in the disaster zone. Tens of thousands of people died during these first twenty seconds. Tens of thousands of people were dying slowly. Tens of thousands were injured. Hundreds of thousands of people became homeless. And it is not inadvertently that I repeat these words, "twenty seconds". Hours had passed before the responsible leaders of the republic, doctors, soldiers arrived to the area of the disaster. Just during these hours (the most precious, critical hours) the poor private car owners rescued the unfortunate people, using their own cars and initiative. With devilish speed, they carried the injured to Yerevan. And immediately returned back. They came back to Spitak, Kirovakan, Leninakan, Jajour, Nalband and Stepanavan. And of course, the only main road did not bear such a burden. It was necessary, just the first minutes after the calamity to organize the transport service and not to curse the rescuing car owners the third or fourth days...

On the 8th of December, I went to Leninakan, Spitak and to some villages. It turned out that the water supply system was broken down and everywhere people were asking for water. In Spitak, for instance, not a single shop or storehouse did survive. On the 9th of December we got to know that there were problems with bread, water and... coffins. I was horrified. It would never occur to me that coffins would be needed so soon, and in such a great quantity. Tens of thousands of coffins. Just for a small village only, Jerashen, situated not far from Spitak, 400 dead were buried in two days. In the village I was told (it was on the 10th of December) that many people knew nothing of their relatives, who had been in the regional centre at that time.

Several years ago the stadium "Bazum" had been built in the centre of Spitak... The mountain range of Bazum passes

nearby. On the eve of the tragedy, on the sixth of December, boys played football there. Only an hour after the earthquake the first helicopter landed already on the field of "Bazum". And after three hours, the first medical tents appeared there. On the border of the football field they began to pile the corpses. At 2 p m., that is after two hours and nineteen minutes, the Georgians arrived in the stadium. Here they were called the Georgians, irrespective of what they were: representatives of the Civil Defence, doctors, rescuers, TV-men, drivers,— they were simply "the Georgians". Getting ahead, I can say that similar scenes were seen all over the other devastated districts and localities, the difference being that in Stepanavan they arrived a bit earlier than in Spitak and in Lenakan— a bit later. Being used to deal with perpetual natural cataclysm, the Georgians started with the medical aid. But they did not even suspect that only a day after the disaster, the problem of coffins would be so acute. By the way, there is a little difference between the customs of the Georgians and the Armenians, there is a difference in the fulfilment time of the funeral ceremonies: Armenians usually bury their dead person on the second or third day, the Georgians— on the sixth day. At one of the ruined houses I saw a tall guy with a thick chevelure, who had an axe and a saw in his hands. He was sawing planks covered with lime, sticking out from under the obstructions. He was sawing and laying them aside. For some two minutes I watched him but could not understand what he was doing. I was about to come up to him, but was called and had to go. We moved again towards the stadium where, as we were told, the next helicopter, loaded with bread, was to arrive. Part of the bread was to be left in Spitak and part of it should be transported to one of the villages. So I got ready to fly to that village, together with my colleague-writers.

At the stadium I noticed that the number of the corpses piled on the roadside had increased. A loud wailing was heard from the low hill at the foot of which "Bazum" was situated. The town cemetery was there on the hillside. There were no relatives near the dead bodies piled in a straight row. It was

not difficult to think that those who had to identify the corpses had also perished. Only near a tiny body of a child, a young man, with an unshaven face was sitting... He was looking at the blackened face of the child and was smoking. I came to him, sat down near him and hugged him to my heart. He felt my sympathy for his grief, but kept silent. A man leaned over me and told me that the young unshaven man had already buried two of his children. Then he added, "a small coffin is needed". There was the cold breath of death in the words "a small coffin" I was about to say something to this man when I saw the tall guy with the thick chevelure coming along the football field right towards us. He was carrying a small coffin holding the lid under his arm and trying not to drop the axe and the saw. He stopped near us, put the coffin down on the ground. He placed the axe against a stone, leaned over the young father who was smoking all the time and said to him softly: "You have to get up, brother!" He spoke Russian. His Georgian accent gave him away. The same day returning to Yerevan I sat down near the telephone and started to ring up all my friends and acquaintances. The intercity communication line kept on interrupting. I was repeating all the time the word "coffin" It seemed that everybody knew already about the scarcity of coffins without my calls. The Politbureau Commission was rather well-informed about it, too. On the 11th of December, when we landed not on the football field but on the arable land (on the 3rd day it was not allowed to land on the field, because the tents and other things there, were being blown off by the wind that the rotary wing arose) we went to the centre of the town on foot. We were horrified by the sight of all these coffins. There was a hill of them. It was a dreadful scene. The small coffins and the big ones were jumbled up together. They were also piled along the roads and on the waste grounds. After three days they had disappeared as if they had never been there at all...

More than once, returning from the zone of disaster, as the place was now called, I would call on the Ministry of Health, instead of going straight home. In the first days Chazov was always there till midnight. I knew Yevgeni Ivanovich very well.

Once I had a talk with him published in "Literaturnaya Gazeta". I had no trouble at all to publish it, although a piece of bitter truth was revealed there. The truth about the fact that among the so-called civilized countries our country is perhaps the only one, that over these last years has managed to reduce the average length of human life. As far as the children's mortality, our state is found on the same level with the primitive societies.

I have had long talks with Chazov in Moscow and in Yerevan. And I have had time to get to know him. He hates pettiness, lives and works according to Lev Nikolayevich Tolstoy's principles. "One should not fritter away one's energy". Chazov is a straight-forward person. Sometimes he is even harsh. But suddenly I discovered in him quite a different personality. Sitting in the study of E. S. Gabrielian, the minister of the Armenian Ministry of Health, Chazov, the Union minister, was weeping, recalling the day he had spent in Spitak and in Leninkan. He was talking and weeping, his eyes inflamed from sleeplessness and tears. Trying hard to control himself, he could not stop the tears falling from his eyes. E. S. Gabrielian, who knew well, in detail, about all the cases that Yevgeni Ivanovich was telling about, added a word, now and then, to help him in his narration. I was hardly managing to take down everything.

The rescuers helped out from the ruins a mother and her little girl. Both of them, fortunately, were alive. The mother was extremely exhausted. The little girl had been losing consciousness from thirst (which had been provoked, besides all the other factors, by fear, too). And with her own blood the mother had been slaking her daughter's thirst. Thanks God, the mother had a pin. She had pricked all her fingers, squeezing the blood out drop by drop.

A group of people had been walled up in a cellar into which the air was penetrating through some hole. These were found out by the dogs. But it was not an easy thing to get close to them. Nobody knew what supported the ceiling. Any careless

movement might cause it to fall in. Soon the rescuers found a hole and let a hose in through it. By this hose, the people in the cellar got water and even milk. When the hole was widened, a specially trained dog wriggled into it like a snake. Such a communication lasted a few days, until the rescuers were able to save all of them.

That day the Soviet doctors were seeing their colleagues from West Germany off. The German doctors left here all the medical equipment, which they had brought with them. Hundreds of people who seemed to be doomed to death, returned to life, thanks to their efforts and work. While the German doctors were here, they became attached dearly to a twelve-year-old boy, with an amputated leg. As if that was not enough, there was the danger of amputating his hand too. The doctors from West Germany believed that there was a chance (let it be a slight one) to save at least the boy's hand. But for this purpose the boy had to go with them. As a matter of fact the boy had become very attached to them too. So the mother left together with her son.

When I was in Yerevan and not busy in the zone of disaster I visited the hospitals. Every day the press gave information about the number of the patients, about those who were already discharged from the hospitals and those who died there.

But we knew well that this information was only the data known by the Ministry of Health of the republic. We knew that hundreds of other injured people were taken to central clinics. And already a week after the earthquake, zinc coffins were being brought to Yerevan by planes. That was the tragic reality. And in the tragedy itself we began to see something natural. Well, what could we do? We were powerless. No one could do anything against the blind forces of nature. My heart burst with pain every day. I wanted to go to see those thousands and thousands of parents, to touch them, to relieve and share their grief. No matter how we try to consider the calamity caused by an earthquake as a natural phenomenon, nevertheless we feel that there is nothing more unnatural than when parents

have to bury their children. Nothing more against nature than a child with only one leg or with only one arm. Or a two-year-old girl who has lost her two legs and her both parents. And every time coming out from the hospital I would remember what I had seen in the ruins of Leninakan, Spitak, Stepanavan, Kirovakan. Things that will haunt me forever. People overtaken by sudden death. It is difficult to write about all this, but I feel I ought to; the crane lifted an enormous plate and I saw a mother bent over the cradle. In a place the earthquake lasted long. It might have seemed an eternity, In another,— only twenty seconds and somewhere else, sixty seconds were enough for a swinging, resisting house to collapse. It was hard to imagine how a mother feeling the shock, had rushed to her child sleeping in a baby carriage, in a cradle or in a cot and had instinctively covered the baby with her own body.

Just the day after the earthquake, Valentine Raspoutin, with whom we are co-chairman of the international ecological organization "Baikal Movement", sent me a telegram. After a few days I received from him one thousand roubles, with the following postscript: "Give this money to the person who you think needs it most of all." Meanwhile hundred millions of roubles had already been received from all over the world. The money was sent to the bank account No. 700412. But these millions of roubles seemed somewhat abstract; whereas I had got one thousand roubles cash and I had to decide whom to hand it to. I thought I had better to look for a child in a hospital, a child whose bread-winner had died. Then it would be a real help. The child was not found yet, but I already knew that Raspoutin wanted to render an assistance, on behalf of all the writers, to all the children who were left orphan. During one of my visits to the children's clinic I met Gohar Karapetian, an eleven-year-old girl. Her leg was amputated in the upper part of the calf. Her mother, Olya Karapetian, was near her girl. The girl had not eaten for ten days. She was very thin, with big beautiful eyes, but full of sadness. The mother told me that for some time the girl had not let anyone wash the blood off her

hand. She wept and cried that it was her father's blood, the only thing left from him.

Olya was at work when Leninakan town's clock stopped. It was 11. 41 a m.. She knew that her husband, Artem, was at home at that time. He had come home to lunch and to take their daughter to school. Olya jumped out of the half-ruined building of her working-place and rushed home. At first she did not understand anything. The nine-storied building was not standing in its usual place... Then she ran to the ruins crying "Goharik! Artem! The town was lost in dust, smoke and screams. The rescuers managed to reach the crying girl, by lifting the concrete plates, layer by layer. At first Gohar lost consciousness, then coming to herself, she screamed: "I am Artem Karapetian's daughter, help me, it hurts me..." Artem and his daughter had hardly run from the seventh floor down to the sixth, when the whole building collapsed. Gohar remembered only how her father took her into his arms. He had covered the girl with his stout, powerful body and passed away. The girl came to herself in the darkness, from a violent pain. Her leg was smashed ..

I did not say anything about the money in the presence of the girl. I had a talk with her mother, in the doctor's consulting room. She was embarrassed by the offer. Yet, I told not to be, for every child victim of the earthquake, would be taken care of. And that the person, who is sure to help others in the hour of misfortune, should not hesitate to accept himself any assistance coming from other kind people. Olya accepted the money and asked for the Russian writer's address.

More than 400 cases of amputation were registered in Yerevan only. There were more than 40 children among them. And so many cripples are already due to be discharged from the central clinics. Even after the World War II there were no cripples among the children. Soon we shall see our compatriots with crutches in the streets of Yerevan, Leninakan, Spitak, Kirovakan and Stepanavan. Today the need of artificial limbs have become the most urgent of all problems. According to the specia-

lists' data, the making of artificial limbs in our country is well-retarded and corresponds to the level of World War I. The problem becomes more complicated when it concerns children... Because for a child, the artificial limb should be changed every year, if not every six months. And connected with this, we can say that Lenin's thought "We must derive all the best from abroad" is quite to the point to-day. And here we cannot do without the merciful and active participation of the society and the writers in particular.

I wonder: will the present generation of our Armenian writers be able to write entertaining novels and stories today? I don't believe that a writer writes for himself. A writer writes for the reader, for the people. As for the Armenian people, their grief today has no bounds. The December calamity was added to the February tragical events in Sumgait, which had deformed, sickened the whole nation's psychology. The nation that had survived the 1915 genocide, had always borne in his heart the historical sadness and historical pain of his destiny. And suddenly, in February 1988, they had to suffer the horrible tragedy of Sumgait, which, unfortunately, did not receive the correct political estimation in its right time. I do not think that the permanent meetings and demonstrations would have prolonged ten months in Yerevan, had the crime committed in Sumgait been given an immediate political estimation and response, and had a political resolution been passed on Gharabagh. That is to say: what was done a year later, should have been done much earlier. The people were perturbed because they felt that someone skilfully manipulated the problem of Gharabagh against "perestroika" and even against Gorbachev. It was obvious. I do not think that it was proper to transmit the not wisely made montage of the sitting of the USSR Supreme Soviet. The country leader's authority, is a matter of honour for the whole people. One should behave carefully with it. I do not think that the mass media leaders were wise enough, when on the third day after the earthquake, they transmitted all over the world on T V the second part of the interview with the country lea-

der about Gharabagh. While thousands and thousands of Armenians were being buried at that same time. When the hearts of those who were walled up in concrete coffins were still beating, awaiting their rescue. The people of the whole planet, including our country, were expressing compassion to the Armenian people. The whole world hurried to help us. People all over the world expressed their admiration for Gorbachev's humane action, for interrupting a series of political visits, the significance of which, is difficult to overestimate in our worrisome days. And the Armenian people as well as the Armenian Diaspora, were the first to accept it with great feeling of gratitude.

I saw Gorbachev in Leninakan. After looking at the ruins of the old town, he came to the airport by bus. He looked pale. He regarded the grief of the Armenian people, of the country and of the planet as his own. One of the central newspapers published the photos of Michail Sergeyeovich and Raisa Maksimovna; there was profound pain and sadness in their eyes. In his interview on TV, M. S. Gorbachev said: "We have just come from Spitak, a town which had 20000 inhabitants. It is completely ruined. As for Leninakan it is almost entirely destroyed: I have seen so many people in grief and sorrow, people who have lost all their relatives; whole families have perished. It is difficult to bear it, it is simply impossible. And to tell the truth, I am unable even to talk with you." How could the journalist interviewing M. S. Gorbachev, after such moving words, change the topic full of tragedy and what was his inappropriate question needed for, when everybody was downcast and mourning? He intruded in the conversation with his own statement. "Yesterday in Yerevan, again calls were heard concerning Nagorni Gharabagh". Isn't it a blindness? It reminds me of the Bible's truth, saying, "If a blind man leads another blind man, both of them will fall into the abyss."

It is obvious the journalist meant the members of the Gharabagh committee, when he spoke about the blind leaders. There are eleven members in that committee. But who are the blind

men who, according to the Bible's truth, follow the blind leaders? The people. Is it permissible to speak about the people in this way in this tragic hour of their misfortune?

We remember quite well the times, when entire scientific disciplines, as genetics and cybernetics were neglected and called false sciences. Until recently sociology, ecology and noosphere have been ignored too. But have we ever thought over the fact, that a discipline like "social psychology" does not even exist in our country? We know more about bees and ants as social phenomenon, than about people. People do not accept dogmas blindly. People have never been blind. People all the times pass their ordinary life giving birth to children, living and working, burying those who have died, preserving their language and maintaining the fire of their hearth burning. The social psychology of the people, in all cases, must be taken into account, especially when it has been deformed by long years of stress and many disasters. We should not forget that the desolation brought by Spitak's earthquake was added to the painful tragedy of Sumgait...

The Armenian sky was cramped with helicopters. From the helicopter's cabin, a voice was incessantly heard: "A helicopter on the right" and "A helicopter right on the course". If a helicopter surpassed us, it was clear, that it had unloaded somewhere and was flying now without its cargo. The weather frequently changes in this region. If a dozen helicopters were flying simultaneously in the opposite direction, towards us, then there was no doubt that the mountain pass was closed, because of the thick fog. Therefore we had to turn back. It was so disheartening to return back to the base with the cargo so much needed in the villages.

That day we were flying with a group of Americans, some social workers and a group of doctors, and Doctor Robert Hale was among them. The day before we all had visited a children's clinic. We entered every ward and Doctor Hale would present each child with souvenirs, dolls, books, chewing-gums and sweets. He would stop and tell them about the American rescuers and their specially trained dogs that were saving people

in Leninakan at that time. In the corridor he stopped near a teenager sitting in a carriage. Hale's assistants, holding the souvenirs, stopped too. The doctor handed candies to the boy. But the boy did not hold out his hand. Only then the doctor noticed that the boy had no arms. He bent over the boy, held him tight and saw that he had only one leg. Hale went to the window... to dry his tears.

Aboard the helicopter I reminded the doctor about the boy, Armen Petrosian, whose leg and arms were amputated. The doctor simply said, "It is awful", and then added, "It is not true that the physicians, in the course of time, acquire immunity to others' pain, sufferings and even to death. We just have to force ourselves to think only of concrete deeds, actions. Philosophy is needed for those who are healthy and well-fed. Those who suffer, need help." Our talk was being interpreted by the vice-president of the All-Armenian Benevolent Union, Louise* Manukian-Simon. She said that the trip of their delegation, including the rescuers had an exploratory purpose: "Being aware of the scale of the disaster, we, first of all, thought of rendering concrete assistance. If an assistance does not reach a definite addressee, then it is not a real help."

That day we were not lucky. The mountain pass, behind which Leninakan lay, had been closed. So we had to return together with the other helicopters. On the way back, we asked the pilots to fly over the places, where the Soviet and Yugoslav planes had crashed. It was on the 11th of December, 1988. The Soviet transport plane IL-76 crashed too, near Leninakan. The nine members of the crew and sixty-nine soldiers perished. They were going to take part in the disaster's relief work. Only the smoke rising from the tail and the black traces of the crash were still visible on the slope of the hill.

The way to Spitak, passing between Aragats and Ara, was closed. We returned flying over the Ararat valley, and the Armenian atomic power-station. Doctor Hale was among the first who responded to the tragedy of Chernobil. Always true to his humane principles, he offered real assistance. While in Armenia, he often remembered his meeting with M. S. Gorbachev, in the

Kremlin, when the General Secretary had shown him thousands of letters from Soviet and foreign citizens, who had offered their help. The same is happening today. Compassion and anxiety, a wish to be near the disaster's victims, has united the people all over the world. We were flying rather close to the atomic power-station. Not in the remote past, people deceived by science achievements and ignorant of the reality, considered it as a symbol of their national pride. And now, with the naked eye, we were looking at the gigantic cooling towers, from which smoke was still rising. Doctor Hale applied there an intricate device and when the power-station was left behind, he said. "There has been no leakage from the station. The monitoring of the atomic power-station is usually performed by means of artificial satellites. So there is no need even to go to the station, to be convinced of the absence of any damage. But there is another problem here. The fact that the atomic power-station is situated in an active seismic zone, where the magnitude of the earthquake reached five units, speaks for itself. The station must be stopped. But as soon as it is stopped I advise you to set about the solving of the ecological problem of Yerevan. Yerevan with its polluted air is awfully dangerous for man's health and should be considered as a part of the zone of disaster".

Not far from the airport Zvartnots, we saw the traces of another aircraft, crashed on the highroad. Flying during night time to Yerevan, the Yugoslav transport aircraft, with its cargo for the earthquake's victims aboard, suddenly crashed.. The press wrote: "The plane fell and exploded at a distance of 12-13 kilometres from the airport". Yet, it would have been more to the point to have formulated it, thus: "The plane fell and exploded at a distance of 12-13 kilometres from the atomic power-station."

The following day the weather cleared up. Our helicopter set its course for Spitak. We flew over the villages Jerashat, Nalband, Luissaghpiur. We stayed in the regional centre for some hours. As in Leninakan, here also, only the new houses

and those built recently, were completely destroyed. And the guests could not pass over this fact. Hale shrugged his shoulders, doubting the correctness of erecting multi-storied buildings in a town, with only 20.000 inhabitants and situated in a seismic zone. People in Spitak recognized the famous doctor. They called him "Doctor Chernobil". People surrounded him, but they did not speak about their grief. They asked about the Armenian atomic power-station. "We shall by hook or by crook survive. As a specialist, please help us to stop the atomic station." Later, in the evening while drinking tea at home, Hale incessantly recalled the words of the inhabitants of Spitak. People had lost their relatives, were left homeless! But the centre of their anxiety was the atomic power-station. One of the members of the American delegation, the famous orthopaedist Vardkes Najarian, from Los-Angeles, said: "Those who have seen the town, from which only the name is left on the map, those who have seen the funeral in the village Nalband, should live from now on, in a different way, not the way they have been living before, but according to other moral principles and norms."

After the New Year I received a letter from Vardkes Najarian by special delivery. The letter ran, "Recently I met Hale at the university. He had the newspaper with the New Year appeal of Gorbachev to the American people. He had underlined the following: "The disaster that had hit Armenia has evoked condolences all over the world. We are grateful to the American people, as well as to all the other peoples of the world, that have offered their help and have assisted us. Now we can see and understand once again that all the peoples on our planet form one family despite all the existing differences."

It was ten years ago in 1978. Armenia and the whole country were celebrating the 150th Anniversary of the joining of East Armenia to Russia. That year I travelled about the republic. I visited all the 36 (now 37) administrative country districts, the 1063 localities. Then I wrote a book, entitled: "Ojakh", which means "hearth." And now after ten years, my state of mind is awfully graver than ever. Again I am travelling round

my country, along the familiar roads of Shirak and Lori. From time immemorial, these are the names of the historical regions of Armenia. Each of these regions, today, consists of ten administrative districts. I know these regions quite well, with their villages and towns. But now they are in a state of confusion. Fifty eight villages have completely perished, disappeared. Many of the houses, if they can still be called so, have deformed roofs. Almost all the houses do not reach the height of a man. As for Stepanavan, it inspires a somewhat strange, puzzling impression. When you approach the town, your heart feels with joy; it seems to have survived, though a dozen of buildings are completely destroyed. These are well seen from the helicopter; they are new nine-storied buildings, constructed in a town, formerly known as a cosy health resort. But when we go by car and walk along the town, that had 20 000 inhabitants and nearly 4000 houses, it turns out that not a single house from those 4000 has survived. Not a single one! There are houses with wide-opened cracks in the walls, houses without walls at all, houses with collapsed balconies and without a facade. After the earthquake I visited Stepanavan with Sos Sarkisian, the People's Artist of the USSR. He was born in Stepanavan. His father's house was there. We went to that house. It was on Shahumian Street. The street survived but the house No. 86, did not. There was a heap of stones instead, covered with a white roof. Sos climbed over the low fence into the yard, went up to the ruins of his home and touched the edge of the roof. Then he leaned against a stone and wept. We moved aside, to let him alone to cry. Fortunately none of his relatives had suffered. But a house is also a living thing, and very dear, when it is the native home.

We had talks with the inhabitants of Stepanavan.

I wrote down some short sentences:

- We understand Spitak's grief, but...
- We share the sorrow of Spitak and Leninakan, but Stepanavan should not be forgotten either...
- Of course we have less victims. Only a hundred people... Compared with Spitak...

— But then there is not even one house in town, where you can spend the night...

— The magnitude of the earthquake here, was for one unit less than in Spitak. Most of the houses resisted, but in fact they cannot be called houses any more...

We seem to be forgotten now...

— If it were not the Georgians, we do not know what might have happened to us...

— Long live the Georgians!...

— Thanks to the Georgians, now we have tents, mineral water, bread... And all our wounded people are treated in Georgian hospitals...

— The journalists should also be blamed...

— The forces of nature are to be blamed and not the journalists...

— I want to say, that it is already the fourth day after the earthquake, and yet Stepanavan has not been shown on TV.

— Even the name of our town is not mentioned...

Indeed all this was true. Information was given about Spitak, Leninakan, Kirovakan, while nothing was said about Stepanavan, as if it had never existed. In fact, the town was in an awful condition. All the twenty thousand inhabitants had become homeless... They had pitched a camp, but then, there was a lack of tents too. ...Still life was going on; life is going on... Children fall ill. Women bear babies... I understand and sympathize with the people of Stepanavan. I understand and sympathize with Nikolai Ivanovich Ryzhkov too, who was spending days and nights in Leninakan, Spitak, Kirovakan and the other places. These were the first crucial days, the first hours and all the efforts were concentrated on rescuing people whose hearts were still beating under the ruins. Fifteen thousand lives were saved. All the same I understand the people of Stepanavan. Near the tent camp I had a talk with an old man, who, leaning on a walking-stick, said: "Now it is easier for those who are dead than for those who have survived. Then he looked at the sky. Those who were standing near him,

turned their eyes in the same direction. Black clouds had gathered over Stepanavan, which is situated in a high mountain region. Each year for six months the land here is covered with snow. Suddenly a strong cold wind began to blow and the edges of the tents which were not firmly hitched, and where the wounded were placed, started to flutter.

I knew that the following day an assembly-line hospital would be brought to Stepanavan. I knew that food, clothes, medicine and other needed things had been sent and soon would be in Stepanavan. And I told the old man that Ryzhkov had sent a mobile hospital, bread, clothes to Stepanavan.

— “If Ryzhkov has taken the wheel, everything will be all right,” he said with confidence.

One of the regional newspapers compared Nikolai Ivanovich Ryzhkov with Alexander Sergeevich Griboyedov, who is known to have saved hundred thousands of Armenian refugees.

Every five days I used to ponder and sum up the events of our new life. Everything was new: the thoughts, the dreams, the feeling of time. The first five days have remained firmly engraved in my memory. December 12, 1988, 11. 41 a. m.. Three hundred sixty-seven shocks have been registered by that time. Ninety-four of them exceeded five and a half units. Shocks of six and seven units would follow later on.

Thousands of more shocks followed. As a matter of fact, tangible help from all over the world started to come the fifth day after the earthquake. And this is understandable. It took long time before the planes from Paris, Oslo, Los-Angeles landed in Yerevan (some of them were sent right to Yerevan, others, first to Moscow and then to Yerevan). It took long time till the rescuers and the cargo reached the zone of disaster... whereas immediate help was needed, specially the first five days. And here the soldiers' assistance should be mentioned. Of course there were “some particular cases”, swindling, for instance, among the soldiers. But thanks to Nikolai Ivanovich Ryzhkov, the journalists were not allowed to use the word “looter”. As there were no looters either among the civilians or among the soldiers. There were scoundrels, who appeared only

during the first five days, and then they seemed to have vanished. Even in Carl Bryulov's famous picture "The Last Day of Pompei", there is a character seen carrying jewels at the most tragical moment of the disaster. It seems that villains' and dregs' morale has not much changed since 79B.C. Such people turned up after the earthquake in Tashkent and after the tragedy of Chernobil. Armenia was not an exception. But those were exceptional cases, while on the other hand, during the first five days, five encampments for 28 000 people were pitched by the soldiers in the disaster zone. According to Colonel Surkov's statement, in the first five days, about 3000 additional tents for families were distributed among the inhabitants. During the first four days, the distribution of warm clothes among the people, was organized by the rear services. The soldiers cooked and served hot meals in twenty different places in the zone. 32 000 people were being fed twice a day. As to the bakeries, they were all damaged; the soldiers using their field-bakeries, baked the necessary bread. Only during one day, the 11th December, the soldiers brought out from under the ruins 316 people among them 102 were still alive.

By the end of the fifth day, representatives of about 40 countries came to Yerevan. I have seen planes from F.R.G., Uganda, Israel, Austria standing side by side, on the landing-field. A bit farther there was a plane of a French airline. There were also several Boeings, among which we could distinguish Armand Hammer's plane. That day I had an appointment with Louise Manukian-Simon and quite by chance I found myself among those, who had come to meet Armand Hammer. The ninety-year-old president of the Occidental Petroleum Corporation, was smartly coming down the ladder. He reminded me my ninety-three-year-old grandfather, Markos, who, all his life, used to stand up while cutting bread, to express his respect for bread, the greatest creation produced by human genius! And who once told me: "Remember, a man becomes old when he feels weakness in his knees. "I saw how Hammer skilfully climbed up the stairs of the hotel "Hrazdan" and again recalled my grandfather. In the hotel the remarkable old man told us

that immediately after the earthquake, he had sent a message to Mr. Gorbachev, expressing his condolences and compassion, and told him about his wish to come to Yerevan, Armenia, and render the most possible assistance. In twenty-four hours the American businessman and outstanding public figure was informed through the Soviet Embassy in the USA, that Gorbachev welcomed his offer.

Doctor Hammer did not come to Armenia alone. He was accompanied by Rose-Marie Durazo, the professor of medicine, who brought invaluable medicaments and indispensable apparatus and equipment for urgent cases. Armand Hammer introduced his companion: "Perhaps few people know, that this courageous woman has saved many victims of the terrible earthquake in Mexico. And now she had decided to help the victims of the earthquake in Armenia". On the same day Armand Hammer handed to F. T. Sarkissian, the chairman of the Armenian Council of Ministers, a check of one million dollars.

...The planes landed one after the other. In a few seconds the ladder drove up the plane, the door opened and some burly fellows came out in turn. They had bright uniforms on and all wore helmets. They were ready to rush into action. They had stern faces. With tears in their eyes, the people of Yerevan welcomed the rescuers, who were from Italy, Austria, Norway, France, Mexico, USA, and Canada. Yerevan's inhabitants gratefully looked at the numerous, motley, beautiful hounds, jumping out of the planes.

What I saw in Leninakan and in Spitak looked like a miracle. I felt as if these dogs were thinking creatures... They did not only listen to their masters' orders but also seemed to make decisions themselves, in the process of their search, cleverly moving about the ruins... Enthusiastic cries full of admiration were coming from here and there: "An alive man found"... The dogs found not only the alive, but also the dead ones. They rescued hundreds of alive people. Thousands of dead bodies were carried out by them. Indeed, even the most fictitious literature cannot reflect faithfully what life represents. Who could have imagined that a man would be pleased, even when finding

the corpse of a dear one? Yet he would consider himself lucky. He would calm down, drawing a sigh of relief... I saw a twenty-year-old youth, who had been sitting at the ruins for six days, until the rescuers carried out his mother from under the stones. He would have never forgiven himself if the place had been bulldozed before he secured his mother a grave.

The dogs that were looking for the buried, were bringing out of the ruins the living as well as the dead, and were shown on TV. People were talking only of the dogs: "They are rescuing the alive and the dead as well". But the miracle lasted only two or three days. Unfortunately, soon the dogs lost their sense of distinguishing odors, because various other smells, especially the chemical ones, hindered them. We, the doctors, the pilots, the soldiers and the journalists, who were working from morning till night in the zone of disaster, were not counting or registering the rescued people. We were simply happy:— We felt, realized happiness when we touched the rescued people. It was the happiness that philosophers, for centuries, have been arguing about. To help a living child out of the stone coffin and see its living eyes gives you the sensation of real, true happiness. Each particular case is worthy of being a tale, for it is not just a matter of a saved human life, but it is about the heroic deeds performed on a battle-field, both by the rescuers and the rescued. In a country where Kamchatka, Tashkent, Spitak, Chernobil and Arsamas exist, a permanent, well-equipped, special service, if not a whole organization for rendering immediate assistance to people in an emergency, must be founded and be continually in service. Specialists confirm that the number of the rescued, would have been the double or even three times more, had the professional rescuers, with their specially trained dogs arrived two days earlier... There was not a single Soviet dog among those, which were brought to Spitak and Leninakan. The dogs had crossed oceans and continents. But their number was small. There should have been a lot of them, for each dog could work only two or three days, and then there was no replacement.

Soon all the rescuers with their dogs returned to Yerevan.

As if the frosts in the zone of disaster were not enough, on top of all this, the airport "Zvartnots" was dimmed by the fog. Hundreds of planes had set their course for Yerevan, which was closed for landing because of the fog. Therefore the planes had to land in other towns, in Tbilisi, Ankara and Moscow. On the other hand, our guests who had to fly back, could not; so they had to prolong their stay in Yerevan for two days. Among these people were the rescuers with the dogs. The latters had to be taken out for a walk and the inhabitants of Yerevan surrounded them at once, kissed both the rescuers and the dogs. Even the very timid mothers were not afraid to let their kids to approach the huge dogs. Now they knew quite well that the man's kind "friends" would do the children no harm.

...I had published a number of articles about those people, especially the construction workers, who used to leave the republic, in search of lucrative work. The number of such people mounted to 30 000 every year. This is a great number. As usual the articles got no reply, no reaction. In general these 30 000 people were burly fellows, skilled craftsmen and versatile construction workers. Whereas in all the villages of the republic only 10 000 people were engaged in construction works. This is three times less than those who departed. Besides among the latters, there were few professional builders. Every year those workers, leaving Armenia for other parts, sent about 120 million roubles in letters of credit, which exceeded the annual wages fund of two construction ministries. Returning home late in autumn, they would tell about the good schools, kindergartens, cow-sheds they had built, far out of Armenia, and for which they got not only a lot of money, but also diplomas for their conscientious and high quality work. At home they used to banter the village builders, who did their work in a slipshod way. Instead of iron rods they were putting wire into the concrete, using sand instead of cement, spittle, instead of welding. The skilled builders were chaffing, but never thought of their children, who were to attend the schools, built by these botchers.

In fact, most of the children died mainly in these schools. Only in the villages, about fifty schools were completely ruined.

Unfortunately when the earthquake struck the studies were in full swing in the schools. I have seen villages, where houses built close to schools, survived, whereas the latter were completely destroyed. Almost in every school teachers died trying to save their pupils.

The name of the village Lernapat means "mountain wall." It is a small village in the mountains, in the Gugark region. Today Lernapat does not exist. There were two hundred pupils in the village school, at the tragical moment. Later on, eye-witnesses will tell us that the school did not collapse at one shot. It had fallen down during ten long seconds. But those seconds were enough for the teachers to save 170 pupils and saving them, to sacrifice themselves and die. Together with them 28 pupils died. Most of them were from the senior classes. They were helping their teachers to rescue the younger ones. Those who had built the school had not thought that their children might die one day, paying for their parents' carelessness. They had been used to the idea that everybody in the country was building slapdash and no one bore the responsibility for anything done. So there was nothing to worry. A public building is not a private house; so there was no need of welding the ends of the iron rods where it was indispensable.

Children died in Jajur, Nalband, Luissaghpiur and Jershen! Kindergarten's children, schoolchildren, students of vocational technical schools and of institutes died with their teachers, too. The doctors died with their patients. All of them were special personalities. And the names of all of them should be engraved on stone to be always remembered.

.. Rumours. This is a rather complicated phenomenon, nowadays, studied by psychologists and sociologists. Quite often it is the representation of the desired reality. But usually each particular piece of rumours should be clarified, analysed and comprehended. That was not done in Yerevan, when it was rumoured that a plane had crashed into the Armenian atomic power-station. Some authority should have spoken on TV, explaining that the plane had really crashed, but fortunately, not on the atomic power-station. It had fallen down at about 20

kilometres from it. The mere fact of this accident, once more proves that the scientists and the writers were right when they have been propounding in the course of many years, the necessity of closing up the Armenian atomic power-station. But let's return to the rumours... People were obliged to get to the village Metsamor, near which the atomic power-station was situated. They wanted some confirmation that nothing had happened to the station, that these rumours were false. People rang up each other, advising not to take the children to school, as it was rumoured that another powerful earthquake was expected... It seems as though there is nothing surprising in all this. And truly enough, more than 200 shocks of 5½ units in magnitude have already been registered. Three times after the 7th of November, the seismologists have registered shocks of more than 7 units. And ignoring all these facts, a quite unexpected, anonymous article was placed in a local newspaper. The author of the article called that sort of rumours "each more absurd than the others". But why should such rumours about an earthquake be called absurd in a seismic zone, where about 40 palpable shocks have been registered in a day? The author could have been surprised if there had been rumours about a tsunami; though the Armenian Upland had once witnessed something similar to that, too,— the Deluge. And in the Echmiadzin Museum, a splinter of Noah's ark, found at the top of Great Ararat, is considered to be the most invaluable exhibit.

I daresay that the most absurd thing is that the anonymous authors (whose number has lately increased) think that the rumours are spread by the members of the "Gharabagh" Committee. I wonder then, what kind of Committee and which members had been spreading rumours about Leninakan's earthquake of October 22, 1926 and the shocks following it.

I spent two months of my Kamchatka's vacation in Tashkent. It was after the earthquake of the 26th of April, 1966. During these two months the earth was trembling and all these two months everybody in the city were talking about the new shocks. Those who think that it is possible to get used to the underground shocks are rather contemptuous towards the hu-

man being as a reasonable creature. But it is quite a different thing when in an emergency, a man does not lose his sense of humour. I remember how the people of Tashkent smiled while passing near a slogan which read: "We tremble but do not give in".

The article about the rumours, "each more absurd than the others." was in the newspaper "Kommunist!" of the 15th of December. The following day, on the 16th of December, the same newspaper published the interview with Academician N. V. Laverov the vice-president of the U S S R Academy of Sciences. It was said: "Today, we may foretell with certainty that in the future, not so powerful shocks of about 7 units in magnitude, may be repeated in the epicentre of Armenia." As far as I know, this respectable Academician has nothing to do with the "Gharabagh" committee...

Five days before the earthquake I published an essay about Academician A. D. Sakharov. The first time I met the father of the Soviet hydrogen bomb was in 1970. I came to Sakharov from Kamchatka, where I had been working as a doctor. I am not going to tell the contents of the essay. But it is not without reason that I mentioned it. I visited him in the summer of 1988. I had several telephone talks with him and his wife, E. G. Bonner. There were so many things to speak about, for those were turbulent busy days. He promised to come to Yerevan; but then he added that it would not be possible until the New Year, as he had already planned a trip abroad. ...At that time a sudden call from Moscow: "Sakharov has left for Baku; from there he intends to go to Yerevan, as well as to Gharabagh".

For three days we were travelling together. We went to Gharabagh and flew to the disaster zone. In Yerevan and in Stepanakert I had meetings with the refugees from Azerbaijan. But here I would like to mention briefly about our trip to Spı-tak.

At ten o'clock in the morning the Yak-40 took off from Stepanakert and flew in the direction of Leninakan. The cars sent by the Armenian Academy of Sciences were to be waiting

for us there. We were to go to Spitak from Leninakan by car and to several villages, and return to Yerevan in the evening. As it turned out, I was responsible for the trip. One thing was clear to me: Sakharov had to be in Moscow the following day. He had an important meeting there, in the evening. We had been flying already for half an hour, when the pilots asked me to come into the cabin. They told me some bad news: "Leninakan does not allow us to land, the pass being closed."

— "That is bad", said Andrei Dimitrievich, when I told him, and his companions about the bad news.

— "We shall think of something," I reassured him.

"The thing is that we cannot return, without being in the earthquake region. On the other hand, I'm awaited in Moscow to-morrow."

"We shall think of something", I repeated.

While living for many years in Kamchatka, I had learned to forecast the weather by the smell of the air. And by the smell of the snow in the air, at Erebuni airport I knew already that there would be snow-storm in the evening. But there was plenty of time till the evening. Sakharov and the five people accompanying him were shivering unhappily near the Yak-40. No one met us except "Erebuni's" chief of the transportation department. Suddenly I noticed a group of people near the helicopter, which was at a hundred metres from us.

— Eureka,— I exclaimed.

— Thought of something?,— asked the Academician with a touch of irony in his voice.

— Andrei Dimitrievich! Will you ask me: what helicopter is over there and where is it flying to?

— What helicopter is over there? Where is it flying to?— asked Sakharov shivering from the cold wind.

— The helicopter is flying to Spitak. It is taking provisions and manufactured goods to the villages. Then it will fly back to Yerevan, without delay. If you do not believe me, let us go and ask.

We moved towards the helicopter which was very likely to take off any moment. Coming up to the young pilot who was giving orders to the loaders, I asked Andrei Dmitrievich to repeat the question he had asked me not long before. Well, how surprised he was when the pilot repeated word for word "my" answer.

— You have arranged it with him,— said the Academician. Elena Georgievna, his wife, backed him.

— I had not. I just thought that if Leninakan is closed for landing, then there is only one route, passing between the four-peaked mountain Aragats and the mountain Ara. And that route leads to Spitak. If they load the helicopter, then the cargo is to be taken to the nearest villages; because usually they transport to Spitak mainly by car or by train. Here it is more important to know something else. How to become a passenger on this helicopter? According to the instructions, it is not allowed to do so on a freight helicopter.

— But you have promised to think of something?

— I have a plan already. We shall make out a list in duplicate. One copy we shall give to the chief of the transportation department, showing him our tickets to Leninakan. The other copy we shall leave on board of the helicopter, as it is the rule. We shall not violate the itinerary of the flight. We shall even help the pilots to unload the goods.

— And how do you call all this?— asked Bonner.

— It is called "perestroika". Does the captain agree with me? — I asked the captain.

— "Of course. I do",— answered the captain

In five minutes we fit in between the boxes and sacks. Ten minutes later, at the foot of the mountain Ara, the five-storied buildings of the district centre appeared on the right hand. On the left, the district centre Ashtarak could be seen. Long before the helicopter entered the mountain pass, formed by Aragats and Ara, the multi-storied buildings of the district centre Abovian were seen on the right, not far from Eghvard. It took us seven minutes to fly from the district centre Ashtarak to the district centre Aparan, flying over the gorge of the Kasagh valley.

After three minutes the district centre Tsakhkahovit appeared in the horizon. Another four minutes, and the district centre Artik would be seen on the left side, in good visibility. Then for five minutes I forgot about the absurd division into districts and the formation of district centres. Spitak was before us. The former Spitak. The former district centre.

Much has been written about this town. Perhaps only Pompei may be compared with it now. Not long ago, it was considered to be one of the beautiful towns of the highland. It had the wonderful name, "Spitak", which means "white". And it was really white. White were the roofs, the integrated flour-mill, the maternity hospital. Today, none of these buildings exist anymore. On the 7th of December, at 11.31 a. m., that is ten minutes before the earthquake of $10\frac{1}{2}$ units (11 units were registered in the epicentre), a boy was born in Spitak. It was Karine Harutunian's son. The mother and the baby had a miraculous escape... Well, that is another story of two more rescued lives. I remembered them, when I saw the former maternity hospital, while flying over Spitak. Karine Harutunian and her son, who was named Aram, were treated then in the children's clinic in Yerevan. The doctors said that both of them would survive.

I was looking at the town and remembering many of my acquaintances,— the living as well as the dead. As the door of the cabin was open all the time, we could talk with the pilots. I noticed that the captain was not going to land. He told me that the weather was reported to break up. It turned out that I was right: a snow-storm was nearing. We had to land at all costs in one of the villages and completely unload the cargo. So it was decided: we would land in the nearest village, Luissakhpiur. From there, we would fly to Spitak, if we managed. And then we would see what to do.

Luissakhpiur means "a spring of light." But now there is neither light nor spring there. How many times, one and the same generation has seen the extinction of that light and the drying up of that spring! Luissakhpiur lies by the highway and the railway tunnel passes near the village. I was in

Luissakhpiur on the 9th of December. We brought bread there by a helicopter. A photo of that day was placed in the "Moscow News" weekly. The railway and the highway were not functioning at that time. There were neither light nor radio in the village. During the first days after the earthquake, the people of Luissakhpiur did not know yet, that all over the world, people were hurrying up to help us... People of Luissakhpiur were used to rely only on themselves. Long time in the past, refugees from Sassoun and Moush, escaping the Turkish sword, had gathered at this small place. They had settled down there, built their homes, lay out their gardens. But in 1920, the Turkish bands devastating the ancient Giumri with fire and the sword, intruded into Luissakhpiur and razed it to the ground. They slaughtered the people and hacked the gardens out. They drove the people into the shed and set a fire. Innocent people were burnt alive! To this day the traces of those fires have remained...

After the establishment of Soviet Power in Armenia, Luissakhpiur and hundreds of other localities were not just restored, but entirely recreated. And now they have become waste, ruins again. But for some unknown reasons, in my soul I am calm: I know that the descendants of the courageous sons of Moush and Sassoun rhyme the names of Luissakhpiur (source of light) with Huissakhpiur (source of hope).

The helicopter landed on an open field, near the village. We had not yet jumped on to the soft, ploughed soil, when the people started to run towards the helicopter. It was obvious that they were used to such visits. The pilots told us that usually the distribution of things was being done without any organization. One of the pilots even added that the good deed of help was often spoiled. I took it to my heart. I was afraid it would really happen in the presence of the much-respected Academician. My fears were not in vain. And it happened. People came up to the heap of the unloaded things and took without distinction sacks, boxes, parcels, etc. We tried to put some order, we tried to stop them. But they let us understand that they had been late the previous time when the craft had

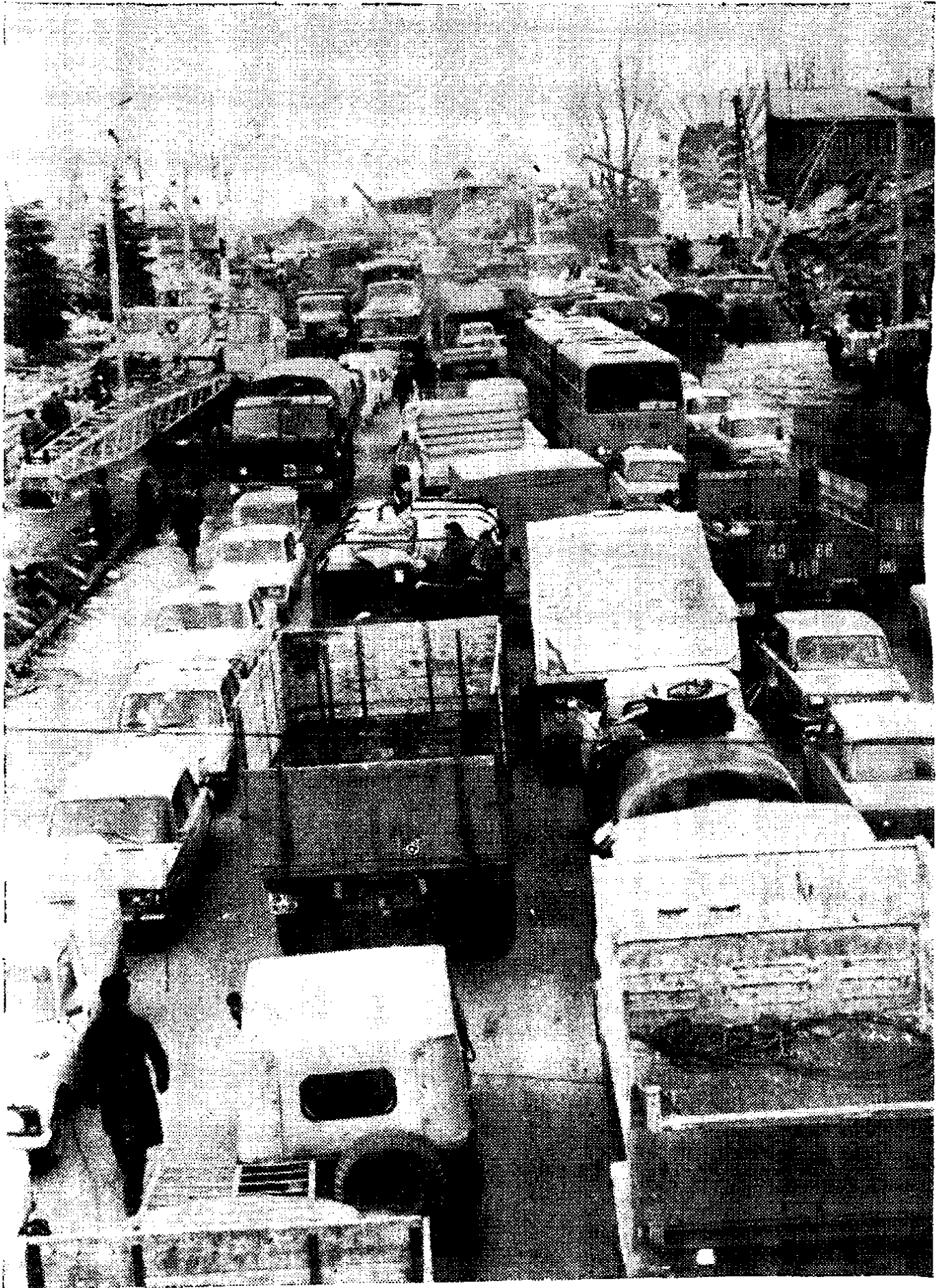

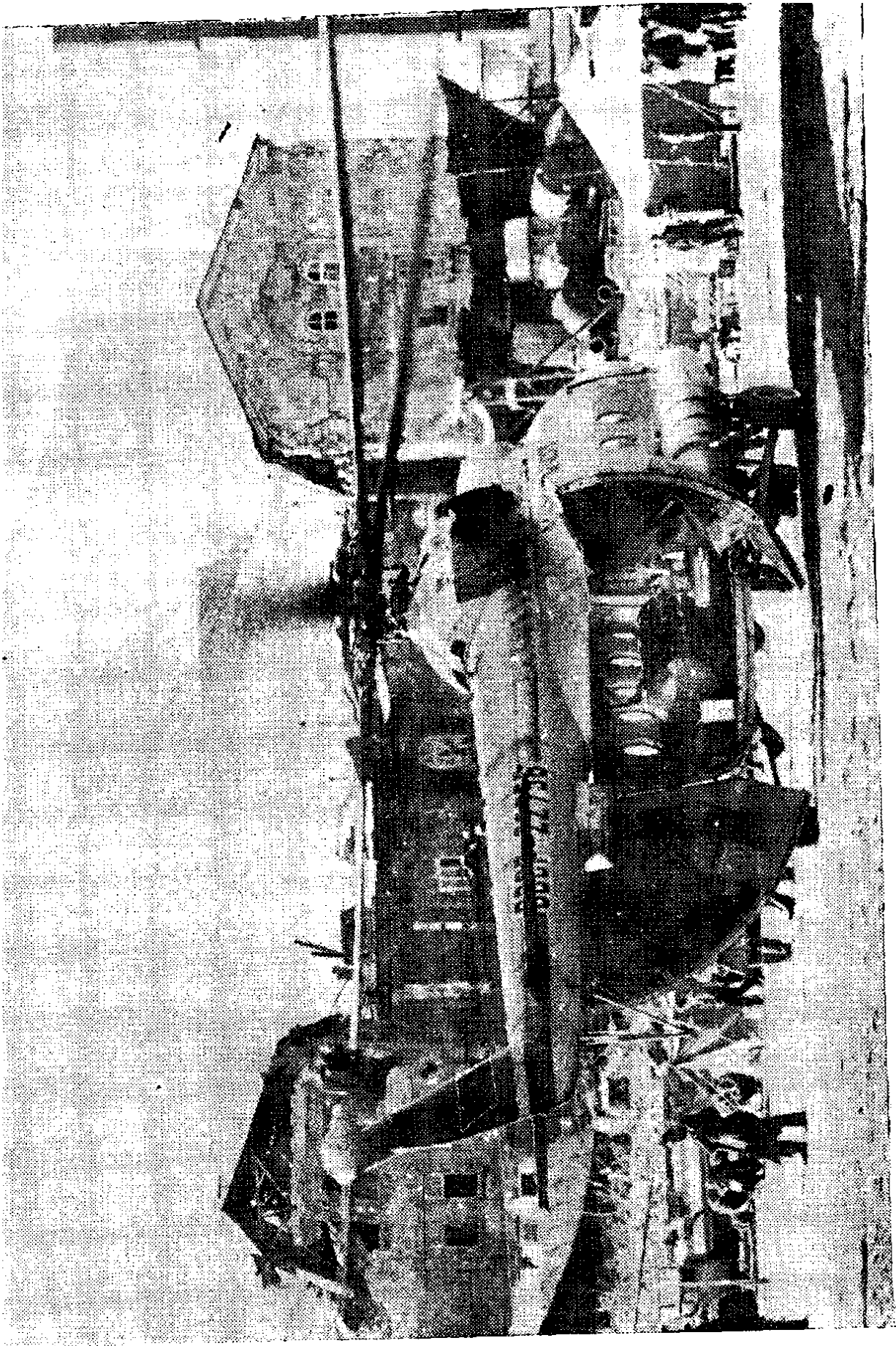

landed and were left without any provisions. We insisted on calling the chairman of the village Soviet to register all the goods brought. We suggested to take the things to the village Soviet and distribute them there. People did not agree with us. An old woman who was pulling a sack said that it would not work; they knew from their own experience. Others followed her example. When nothing was left, a young woman with scattered hair and an unbuttoned half length overcoat, ran to us and started to cry, "I am again passed over, my ten children will be hungry again. Let all of you be damned." And turned back and went away.

There was no one around the helicopter when the usual command "Keep far from the rotary wings" was given. The rotary wings were slowly speeding up, the wind was hurling away the empty boxes, papers, clouds of snow... In front of my eyes the image of that young woman, the mother of ten children appeared. Her curse resounded again in my ears. And for the first time in my life I lost consciousness. Later I was told that it was Elena Georgievna who brought me round. I felt awfully bad. It turned out that the people were to blame: the people who had lost their relatives and friends, those who were homeless, who had decided to stay in their destroyed village until it was restored. They could have gone to various holiday hotels and rest homes, but they did not. And all this disorder and confusion! Academician Sakharov was soothing me, trying to justify the people: "They will share everything with one another. Their anger is not the result of the disaster only, but also and mainly of the existing disorder, which is much more terrible than looting"

I know that it is difficult for everyone: for the State, for the people, for those who are alive, for those who are dead. Burying tens of thousands of the dead was not an easy job for the survivors. Evacuating fifty thousand children of different age, together with their parents is quite an enormous job and requires a lot of efforts and organization. It is difficult even to imagine that six hundred thousand homeless people were sheltered. In the fifty-eight completely ruined villages you got

the impression that there were no inhabitants at all. While in three hundred forty-two partly destroyed villages, people lived in not completely ruined houses. In the first days nobody cared about these people, as if they were forgotten, in spite the fact that assistance was coming from all over the world. Right was Sakharov when he said: "Good organization is lacking..." If there was only one capable man in every village, everything would be all right. Few people were left in the villages, so it would not be difficult to make out a list of them and take into account the needs of each village, each family, as well as each individual. All the things needed could be ordered, for everything was available in the warehouses of Yerevan and other towns of the republic. If there was a strict organization, there would be less rumours about the bad distribution of goods.

The helicopter landed on a barren ground, surrounded by ruins in Spitak. It had probably been the sportsground of a school, before the earthquake. Probably, 97 days before the earthquake, on the first of September, the first form boys and girls had gone on parade there, for the first time in their life. Indeed, there had been a school nearby. We counted more than a hundred of schoolbags in the ruins. There were Young Pioneer-ties, books and exercise-books, dotted here and there. Andrei Dmitrievich stooped and picked up a thin, blue exercise-book. Then with trembling hands he turned the pages. It was on mathematics. There were words and numbers written by a child's hand. And the evaluation mark was excellent. The Academician took off his spectacles and dried his eyes.

— There will come a time when we shall awfully regret and we won't forgive ourselves, as it happened after World War II. A similar situation was created and people were sorry: I think a group of students from Yerevan should be sent here and collect all these objects, classify them and keep them, for surely they will be very important exhibits for a future museum.

A thirty-year-old man came to us. We began to talk. We learned that his son had also died in that school. He said that almost all the pupils of the school had perished. Then he invited us to the tent where he was living with his family. We

were at that side of Spitak's bridge, where there were many private houses. Many of the owners of those houses had also lost their children. They had perished in the schools, kindergartens and nurseries. Noticing a middle aged man who was coming towards us, our companion said: "Whenever I see this man I seem to forget my own misfortune, and sufferings. His wife and three children have died. People often see him walking from his destroyed house to the school that has also been pulled down. That was the way his children used to go to school."

Sakharov took off his spectacles again and dried his eyes.

When we were flying over the partly ruined Kirovakan, the pilots received a warning about the nearing of a storm. So we would not be able to cross over the Pambak mountain range. We had to change the route, flying to Sevan, through the canyons and then to Yerevan over the valley of the river Hrazdan. When we landed the snow-storm had already started. An hour later, moving to the "Hotel Armenia", we noticed that Lenin Square was all covered with snow. Yerevan is only about nine hundred metres above sea-level, while the average height of the disaster zone, is about two thousand metres. Imagine how cold it was there in those days. In fact every hundred metres above sea-level means one degree of frost more. Immediately after the earthquake, the wounded people were being evacuated from the devastated towns and villages. In the first days they were taken to Tbilisi and Yerevan and then to Moscow too. But during the first days, in the state of confusion, the evacuated people were not being registered. And many people were searching their relatives and friends, for they did not know anything about their fate. Thousands of injured were still in state of shock in the hospitals. There were hundreds of people with amputated limbs and many of them still unconscious. The Ministry of Health got ten thousand beds ready on the very first day, and all of them were at once occupied by grown-ups and little ones. It was the Komsomol Central Committee who really served its purposes and justified its calling in such a bustle. It organized headquarters where various services were rendered for the people

looking for their lost relatives as well as for those evacuated. All these centres were functioning using computers; and the mass-media was drawn into action. As a result during the first week only, five hundred children were found and sent to their parents. Soon a common service, called "Search", with its publishing organ "Hope", was formed. By the tenth day after the earthquake, a list of 35 000 people who were searching and those who were being searched, was composed and ready for the public. The Komsomol Committee became an information bureau, which gave all the necessary information about the children, who had been taken out of the republic. The fact is that right from the start, groups of children had been evacuated from Armenia without any order. And that caused great anxiety among the parents and especially among the people of Yerevan. The lack of efficient organization and real information had then cooked all sorts of rumours. Yet, not only rumours had reached Armenia, but also the reliable information that in different towns of the USSR, lists were being made of those willing to adopt Armenian orphans. The fact that such difficult problems were being solved without considering the will of the people, aroused indignation. Of course the journalists, in different places interviewing the people, who wished to adopt children, intended to show the Soviet people's humanism. Therefore, there was no need of worrying. Many knew that such complicated problems could not be solved hastily, without pondering. But others did not believe that we always adhered to logic in our life. And that's why these people should have been informed and calmed down instead of being run down by our press.

The Komsomol acted correctly; they informed and instructed as well as soothed and calmed those who were unnecessarily worried.

I spent the whole day in Kirovakan, a town which had become very dear to me a long time ago. Today if you view it from above, at first sight, it hardly differs from a "normal" town. But as soon as you walk in this beautiful town of the Nairi country, your heart is wrung with pain, because no-

thing has remained from its former beauty... I do not believe in the wisdom of reinforcing, consolidating the damaged houses. We must not joke with nature. I have seen people going around a building, all in cracks, with holes and without angles, and still they were thinking about restoring—measuring, arguing and hoping against all hope... They were trying to save whatever was possible to save. That is natural. It is their wealth, the people's wealth, that has been damaged. But is there any guarantee that the foundation of these reinforced buildings is safe, undamaged, that there will not be another underground blow tomorrow or a hundred years later? I was in Kirovakan when I heard about the terrible news, an earthquake in Gissar. This time the calamity fell on the Tajik land. A shock of 7 units in magnitude was enough to cause a landslide. Within forth seconds it covered the village of Sharora. The thickness of the clay layer reached two metres.

According to the verified data 274 people perished. Late at night I sent a telephone message to the Writers' Union of Tajikistan. The girl taking down the telegram said that the whole day they had been receiving words of compassion and condolences from the people of Yerevan. A group of Tajik builders, who had come to Armenia to help the victims of the earthquake, left for Doushambe together with a group of Armenian students and young workers. Special planes with equipments, medicaments and clothes aboard were sent to Tajikistan. My children hugged to me and their mother tightly when they heard on TV, that whole families and many children had remained under a layer of clay of twenty metres of thickness: no explanation was needed. I wished to go to Gissar, but I had to visit the children's clinic the following day. I was told the Gissar "earthquake" had badly affected the child victims from Spitak and Kirovakan.

It was the seventh of February. Two months exactly had passed after the earthquake. A day before, together with Charles Asnavour and the French delegation, we discussed the ways of a better organization of rendering practical assistance to the orphans and the children whose limbs were amputated. I was

aware that the following day we were going to send a group of children to the USA, where the specialists could help to solve the problem of artificial limbs. About 50 children needed such help. Five of them had already been sent. Thirty-two children were to be transported on the seventh of February and another group was due to depart too. There was a lot of work to be done: more than 400 amputated people needed assistance. I told Aznavour that for him too, I was preparing a list of those who needed help.

I had been waiting for almost two months for that day to come. Intuitively I felt that soon we would have to face not only the lack of medicine but also some political problems. I remembered that fifteen days were left before the beginning of the April Plenum of the C.P.S.U., Central Committee, when all of a sudden, my friend, John Kirakossian, a professor of history, fell seriously ill. He was placed in the Kremlin Hospital, according to his post and rank: Minister of Foreign Affairs of Armenia, Deputy of Armenian Supreme Soviet, Member of the Communist Party Central Committee of Armenia. His illness was diagnosed as aorta aneurism. Only an operation would save him. He was destined to be operated just on the 23rd of April, the day of the C.P.S.U. Central Committee Plenum,— the symbolic start of “Perestroika”. In the morning of the same day, we met Professor Andreassian, the famous surgeon and aorta-aneurism specialist from France. He had come from Paris and had brought all the necessary instruments and the needed quantity of artificial aortas. Yet all our efforts proved futile. We applied to many authorities but without any result: the surgeon who performed more than 300 similar operations a year, was not allowed to the operating table, on which “his” patient was lying. Today no one can say that if the French surgeon had operated, the life of the patient would have been saved. Who knows?... The matter is the principle, according to which the French experienced surgeon was denied the right to operate. Anyway, the Soviet doctor, who operated him, on his own confession, performed not more than 5 similar operations a year.

It is hard to imagine in what situation we would be if that terrible earthquake had struck Armenia before April 1985 and we followed the same principle! In fact, more than 2000 foreign specialists were already on the fifth day working and fighting to save our people in the disaster zone. And their number kept increasing every day.

A khaki military airplane with a built-in hospital from the USA, landed in the airport "Zvartnots". Thirty-two children with their parents were taken aboard (the official registration of documents was done rapidly, in a few hours) and shipped to Washington. We were told that Barbara Bush, the President's wife, was to meet them there. The children were aged from 13 to 17 I knew all of them. I had often visited them in the hospital. I was acquainted with their parents, too. On my way back home to Yerevan, I had the feeling of having seen my own children, my relatives off. I recalled the faces of the American pilots and doctors: Their eyes were shining happily, for they were aware that they were participating not only in rescuing children but also drawing our two countries closer. It is so symbolical that the American social organization that made its duty to take care of our children is called "Hope." As there is no better medicine for a suffering body and tortured soul than hope.

The third day after the earthquake, a State Interdepartmental Commission in town building affairs was formed. The "results" obtained by this Commission were published at the very eve of the New Year. The document particularly read: "According to the Temporary Commission's conclusion on integrated seismic division into districts for the construction in the regions and towns affected by the earthquake in the Armenian SSR, for the towns Leninakan, Kirovakan and Spitak rated seismicity of 9 units was set.

I rushed to the specialists immediately. I asked them, how could they "set" a seismicity of 9 units, when in Nalband it was registered 11 units and in Spitak more than 10 units. They answered; "What can we do?" There where nature itself "defines"

seismicity more than nine units. it is impossible to build anything. Dwellings should not be built at least. It sounds terrible! Thus according to the logic of things, it is impossible to erect anything on this land. Then what can we do? The population of the republic equals to three and a half million. It has an area of 29000 square kilometres,—the smallest among all the Union republics. The average altitude is more than 1800 metres above sea-level. Fertile soil covers 10 % of the land; half of it was cultivated by men, the other half given by God. The country has a population density of about 118 people to the square kilometre. While in the Soviet Union it is 20 people per square kilometres. The population density of the Ararat valley amounts 500 people to the square kilometre. The land is arid and woodless. And this territory has now its own disaster zone with an area of 10000 square kilometres. It is an area of vast destructions and tens of thousands of victims. Yerevan, where the magnitude of the shock reached 6,5 units at the fatal instant and where about 1500 houses were damaged, is not included in the disaster zone. The Ararat valley, the Sevan basin, Dilijan, Aghstev Canyon, Debet Valley, and Zanguezur are not included either, despite the existing damages and cracks in all these places, after the earthquake. Busy with the “disaster zone” with its centre Spitak, or to be more precise, Nalband, we must not forget that the geographical bounds of the zone are much broader.

The dates of the numerous devastating earthquakes that had befallen the Ararat Valley and the neighbouring regions are stated in the Monography: “Ani,— the capital of Medieval Armenia: 341, 862, 893, 1045, 1131, 1679, 1681, 1819, 1840, 1926 — The 1819 earthquake was called that of Ani; the earthquakes of 862 and 893, called of Dvin; And the one which hit in 1679 was called the Yerevan Earthquake. The underground forces had devastated settlements in Zanguezur and Artsakh at different periods. The unique temples of Tatev and Vorotavank collapsed. The whole territory of Armenia is a zone of disaster. Nevertheless we must build. **We must live in order to survive.** It is said that once the “father of all peoples” (Stalin)

had invited his Holiness, Chorekchian, the Catholicos of all the Armenians, to the Kremlin and had suggested that all the Armenians move to Altai and settle down there; that there was allegedly no use of suffering, living on volcanoes and stones. His Holiness thanked the "father of all peoples" and said: "Well, of course we can leave this land, but then, how can we take Ararat with us?"

So there is no getting away from our land. It is our Motherland, whatever it is. We have only to remember that the earth here is as restless, turbulent as the soul of an Armenian. We must build houses, always having that sad reality in mind, that the tragedy of Nalband may be repeated any time in the future. We must erect solid towns, but not district centres. I'm always expecting the boy from Andersen's tale to appear in our republic and looking around, to exclaim: "But the King is naked..." What I mean is that the thirty-seven administrative districts are pure fiction, falsity, self-deception. Five or six regions, by the way, historically called forth, would be quite enough. Well, let it be eight or nine at the most, but not thirty-seven. I wonder how could they arrive at that number? But they did. On the 9th of September, 1930 twenty-five administrative districts were formed all at once. Of course, sober-minded people were bewildered. Actually, all of them were soon suppressed, killed. Those were times when nobody had the right to waver or be surprised. The will of the people was ignored; if there was an order to form twenty-five districts, then they had to be created by all means. Now the existence of numerous districts was convenient for supervising everything and everyone, for giving orders and instructions; everybody was in sight of the local authorities, everything was easily taken into account. Everything was seen and everything was heard. But even then, the local bureaucratic authorities were displeased by the lack of roads and technical means and they complained to Moscow: "It takes a lot of time to expose "the enemies of the people". And of course Moscow met them half-way. Moscow responded not only to Yerevan, but also to the whole country. And the

republican "cake" was once more divided into seven more pieces in 1937. Another division into five more pieces followed. According to what principle were they subdividing the country? You wouldn't make head or tail of it. They just needed to have more party-secretaries, executive committee chairmen, public prosecutors and judges, as many as possible. A year after this arrangement on the territory of a divided district, the number of criminals doubled like an ameoba. Yet in fact, it was the quantity of judges and public prosecutors that doubled and not the criminals. But all this is nothing (though who knows?...) compared with the fact that now each new-born district had its own capital, the so-called district centre... And thus, in the tiny republic, thirty-seven more capitals besides Yerevan, appeared on the map. People gave them the name of "pythons", for they were devouring the villages. During the last twenty-five years, the district centres have devoured more than 130 villages, with a history of thousands of years. And this poor situation is the same all over the country. It has become an all-Union state problem.

But let us come back to Armenia. Thirty-seven provincial capitals, with their down-town multi-storied buildings, special houses of the party district committee, district executive committee, police and public prosecutor's offices, bank, people control, court, consumer cooperation, etc, etc... Each district has in all an average population of 30 000 and a small portion of soil. For many years, the Armenian writers have been requiring the revision of this absurd principle, by which the republic's territory was illogically divided into districts. All in vain, as always there was not any reaction. At present there are about ten completely ruined or heavily damaged administrative centres in the disaster zone. At the meeting with Ryzhkov the chairman of the commission of the Politbureau of CPSU Central Committee, I asked him about the destiny of the completely destroyed villages. Nikolai Ivanovich said that all the villages, without any exception, would be restored. But unfortunately, the architects continue, as before, the planning of district centres, with their

old political structure, when towns and villages are needed instead. What is the sense of erecting the district centre Akhourian, at about 7 kilometres from Leninakan, when it has greatly suffered by the earthquake, because it was built as a district centre?

Is this tragedy not enough to make us realize that wisdom comes from experience? This is an old saying and quite true. I think that today we have gained the experience to acknowledge that wisdom never acts against nature. Yet, even in this hour of desolation, in the zone of disaster, we continue to be overambitious, forgetting that this would be a disgraceful evidence of stupidity.

Armenian Khachkars (cross-stones) are unique like the human being's soul, like the human being himself. The design (tracery) and the ornament on a khachkar is never repeated on another or even on the one and the same stone. Armenian temples (churches) do not resemble each other either. They are as people alike outwardly, but each monument has its own soul, its own voice, its own memory. And like people, monuments also perish. Though it was possible to rescue 15 254 lives from under the ruins, yet we were powerless to save the masterpieces woven from stones. Altogether 8461 architectural, ethnographical, historical and art monuments existed in the zone of disaster. Among them 1216 are partly destroyed; 984 of them are so seriously damaged that they need to be dismantled and reconstructed again; 155 monuments are completely ruined. They simply do not exist. 179 monuments were considered to be architectural masterpieces of great value. But nobody thought of these masterpieces the first days of the calamity and desolation. People were busy saving the lives of the victims, then. In the official documents you may read "people were brought out" instead of "were rescued". And indeed people were brought out from under the obstructions and ruins. 15254 people, numerous children among them, all could have died without any exception; but they were saved. Legends, tales and songs will be composed about this real world-wide human exploit. And today when this heroic feat has been accomplished

and the foundation of the first house in Leninakan is being laid, when the construction site of Spitak is determined. It is time for us to think about the monuments. There is no Armenia without them; without them Armenians lose their entity. A destroyed monument is a perceptible pain. Thousands of ruined monuments make thousands of perceptible pains.

I have seen the members of the UNESCO Commission of Experts examining the damaged monuments. They offered their services for the restoration work. Specialists from Italy, England and Bulgaria made similar suggestion. A governmental resolution has been passed for the restoration of all the monuments by the year 1995. But that is not an easy task, as the originals are destroyed. Now copies are to be created. I am convinced that each restored monument will become a monument, a symbol of men's brotherhood; and ignoring the tragedy of the Babel confusion, people speaking different languages will restore the Armenian temples.

Fortunately, listening to the voice of the public, the government allowed to install memorandum plaques on all the damaged constructions, after their restoration. They would indicate the people and the organization that had taken part in the reconstruction works. Much have been written and said about this praiseworthy initiative and the Council of Ministers of the Armenian SSR, reached a corresponding decision. The memorandum plaques will be installed.

I remember how, once, many years ago, Galust Gulbenkian, one of the richest men in the world, proposed to build houses on both sides of the highway connecting Yerevan with Echmiadzin, provided the highway be named after him. Thus the dwelling problem of the whole region would have been solved. But Moscow refused the multimillionaire's offer. They rejected a progressive man, who, by the way, had bequeathed the Gulbenkian Fund for humanist purposes to the peoples all over the world

Each revived temple will become the people's reified memory in stone. Their mere existence will help people live and breathe easily. Like a mother, they will inspire hope in our

people; and it is not by chance that not only the words "motherland" and "mother tongue,, but also "mother temple" exist in our language. Mother is the only deity in the world that knows no unbelievers.

I happened to return to Yerevan from Spitak after midnight. I entered my children's room on tiptoe, adjusted their blankets (from mere habit, as they are rather grown-up) and kissed them good-night. I looked through the newspapers and went up to my bed, but felt uneasy to lie down and put my head on the soft pillow. I remembered those who were sleeping in clothes, in the tents pitched near their destroyed houses, in 20 C. frost.

It was obvious that I was not sleeping; I was awake, but no doubt I saw a dream. I saw in my dream a group of convicts set at liberty at their request in order to search their lost relatives. I saw the convict who had found 38000 roubles in the ruins and returned the money to the State. The dream lasted till morning. But I could not get up tranquilly: I was still in the state of shock.

In the morning I hurried to the hospital. I had to see the parents and inform them about the talk that I had with the Minister of Health the previous day. He had told me a good piece of news: both the Americans and the Soviet sides had principally agreed to send all the amputated children to the USA for treatment. For me it was both torment and happiness to see a smile on the face of a father whose five-year old boy's arms were amputated. There is so much truth in Goete's words: "Hope lives even by the grave". Even by the grave! The father was smiling with hope. He said to me: "Looking at my armless son, I lose heart" I suffered terribly hearing these words

Only afterwards I understood that I was not the only one who was in a state of shock. It was the same with everybody, with the whole nation, the people.

Much was written and said that the Armenian people was not alone in its tragedy. But hardly anything has been said how the people, since the very first days, have been struggling for the restoration of the victims' mental state. All the inhabitants of Armenia fell into a stress after the earthquake; both those

who were in the zone of disaster and those who were not. Imagine how the pupils felt in Yerevan,— the capital, with its 1,5 million population, where the magnitude of the shock was above six units; where before the pupils' eyes cracks appeared in the walls and they felt the smell of the plaster. Those who experienced this terrifying blow of the elements for the first time in their life, recovered themselves rather rapidly. But when they saw the destruction scenes of Spitak and Leninakan on TV, the already passed terror came back and seized all of them.

A team of doctors, from the All-Union Institute of Common and Judicial Psychiatry, was working in the disaster zone, together with their colleagues from Armenia. They had acquired some experience from the disaster and calamities happened in Chernobil, Arzamas, Sverdlovsk, Svanetia. Special departments were organized in three polyclinics, where shocks and stress were treated and medical-psychological help was rendered. Specialists think that people will not recover entirely from such an emotional shock for many years. The shock will make itself felt not only in the change of one's personal character, but also will cause this or that neurotic disorder and will increase cardio-vascular diseases. So frail and sensitive is the human soul.

And all of a sudden, someone appeared on TV screen and asked in a cheerful voice, ignoring the general atmosphere of depression and stress: "Could Soviet Armenia get on its feet after the earthquake, without outside help?"— Another voice replied: "No, with an undisguised, complacent tone of optimism, that had been seriously criticized by Lenin in his time. They do not even suspect that in this way, they discredit or rather vulgarize the great idea of human mercy and compassion, that they spit, in fact, at the slice of bread handed to one who is hungry. People have given assistance to people at all times. People of a whole village would build the house of a homeless fire victim, without reminding him of the help. And now a little nation's grief that has no bounds, has echoed in the hearts of all peoples. Something unprecedented and extraordi-

many has happened in the history of mankind, on our small planet suddenly we felt that this planet is our common home and the peoples form one family. In the tragedy of the Armenian people the world acknowledged its own tragedy. Seeing the large number of foreign flags and the flags of the USSR republics, the poet Boris Oleynick said: "The planet of kindness is a kind planet". The help was coming from the people's heart. As Turgenev said: "Kindness born by a command, is not kindness" Speaking about the village Nalband's destruction, the American congressmen justly remarked that the tragedy of that tiny place shows how fragile is our planet and that the cement to be used in the reconstruction of all the ruined houses should strengthen the ties between countries and specially between the USA and the USSR, to begin with. Yet, the grief is rather a definite, concrete one. It is an Armenian grief. So unexpectedly did it befall Armenia, accumulating on our historical grief, that we thought it was the end of the world. So boundless and strong was the suffering, so deep the wound, that we did not even have the heart to rejoice over the governmental long-awaited resolution of closing the ominous atomic power-station. In spite the fact that we have been waiting for that day impatiently and anxiously. So many years we have been fighting to attain this important goal. I recall how one of our leaders mocked contemptuously at the writers, comparing them with Don Quixote, and the atomic power-station,— with the wind-mill! But today when the resolution is passed thanks to so much sufferings and efforts, there seems to be some indifference towards that great event, though we know quite well what ordeals we had to pass and how much work and energy we had to deploy to reach a decision. I was not present at the conference of the Communist Party Central Committee of Armenia, when the fate of the atomic monster or better to say, the fate of Armenia had to be decided. I don't know how they have come to that decision, but I am sure that the question would have been postponed if it were not for Michail Sergejevich. Only God knows what would happen a year after...

We could not appreciate the Decree about the introduction

of the special way and means of management in Nagorni Gharabagh, though we knew perfectly well that this region would otherwise have shared the fate of Nakhichevan autonomous region, where not a single Armenian was left.

I believe happy times will come. Life will be the winner. Fathers and mothers in the restored villages will smile again with the joyful, heart-wringing cry of a newborn baby. And only then Armenians, having imbibed with wisdom in the course of many years, will express their gratitude. For, often too hasty thankfulness for an offered assistance seems to be a sort of ingratitude. At the same time we must remember that nothing excessive is as wonderful as infinite gratitude.

Armenian people created Geghard from stone and rock. Matenadaran,— from spiritual wealth and intelligence. Garni, the most ancient Heathen temple on the territory of our country had been ruined and destroyed by a devastating earthquake. But the people gathered the stones hewn by our ancestors and scattered along the ravine of Azat river by the elements, and revived the majestic Temple of the sun.

Smiles on the children's faces, light in the mothers' eyes, peace in the fathers' hearts became the symbols of the revival of a nation that had survived the genocide of 1915. But can we forget the terrible instant of the 7th of December, after Sumgait, after ten-long month sufferings of Gharabagh. And now, we have to start again from the very beginning. We must rise by believing in a friend, in a brother and by feeling the other countries' and the world's support. We must believe that the most awful expression of the lack of faith is the lack of faith in oneself. While the awareness of one's own strength is increasing it.

There is one thing left for the nation.— **To live in order to survive.**

Պրի Հայկի Բախյան
ԳԻՄԱԿԱՅՈՒՄ

Խորի Գայկովիչ Բալայան
ПРОТИВОСТОЯНИЕ

Երազիրներ՝ Տ. Մ. Փանոսիկյան, Լ. Ա. Ղազարյան
Շ. Փ. Հանեմօրյան

Կարիշ՝ Ս. Վ. Պոլոսյան

Եղ. Խմբագիր՝ Վ. Ա. Ջրադուզյանյան

Խմբակարներ՝ Յու. Ռուսոսի

Խն. Խմբագիր՝ Ռ. Է. Արիբաբյան

Արտուղող արտոգրիչներ՝ Ջ. Հ. Սարգսյան Ա. Մ. Համբարձումյան,
Ռ. Վ. Արտուղյան

դոկտորներ Գ. Մ. Գառնիկյան, Ս. Ա. Կազարյան, Ս. Գ. Ամամջյան

Վճարող Ս. Վ. Սոսոսյան

Վճարող Ս. Վ. Սոսոսյան

Վճարող Ս. Վ. Սոսոսյան

Վճարող Ս. Վ. Սոսոսյան

Վճարող Ս. Վ. Սոսոսյան

Б № 3048

Անձնակազմ Լ շարվածքի՝ 10. 07. 89 թ.: Ստորագրված Լ շարվածքում
5. 09. 89 թ.: ՎՓ № 01336 Չափար՝ 70×108¹/₃₂: Թուղթ. տպ. № 1 Կապու
ճեպակը՝ գրքի տպարանի: Տպագրությունը՝ բարձր: Փայմ. 7,7 մմ 1 2,1
մմ. ճեղք., տպ. 10,55 գուն. թ. օտ., հրատ. 9,17 մմ. 2,21 մմ Կապու
Տպարանակը՝ 20000: Փատվեր՝ 1665: Գինը՝ 2 ուր. 50 կոպ.:

Сдано в набор 10 07 89 г

Подписано к печати 28 09 89 г

ВФ № 01336

Формат 70×108¹/₃₂ Бумага тип № 1 Гарнигура «Латинская» Печать
высокая Усл печ 7,7 2,1 л вкл, л печ. 10,55, кр. օտ., 9,17 2,21
л вкл 1 Կապու 20000 3 Կապու 1665 Կապու 2 րոբ 50 կոպ

«Լուս» հրատարակչություն, Երևան—9, Կիրովի 19ա:

Издательство «Лус», Ереван, ул Кирова, 19а.

ՀԽՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի տպարանների
պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Արաբկերյանի 19

Ипографня № 1 Госкомитета Арм ССР по делам издательства, полигра
фии и книжной торговли Ереван 10 ул Алавердяна, 65

2 н. 50 қ.

